

D 2643

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

LETNIK XL
NOVEMBER 1988

dr. Janko Prunk
SLOVENCI IN SUVERENOST

Bogdan Melihar
SONET ZA ŽICO

dr. Janko Pleterski
ZGODOVINSKA VPRAŠANJA OB DNEVU VSTAJE 1988

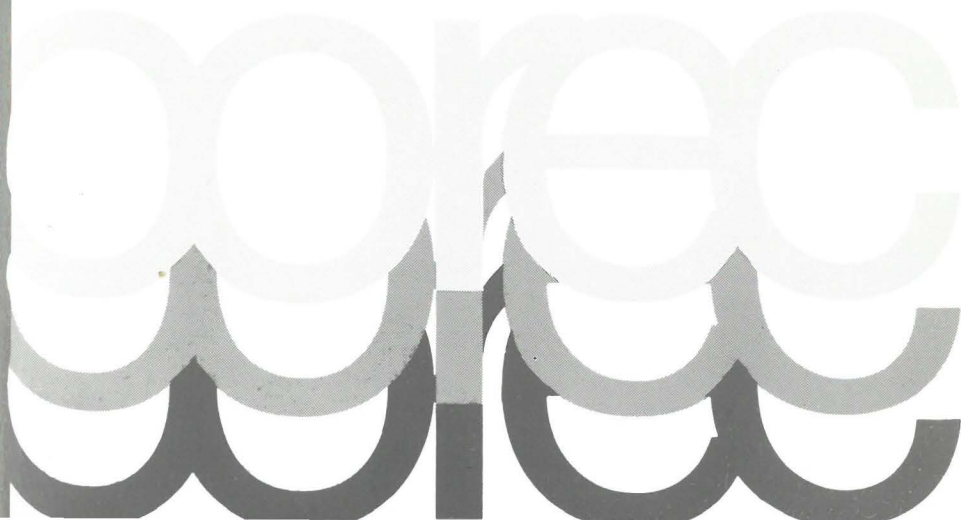
Danica Melihar
ZGODILO SE JE ...
Prijateljstvo z doktorjem Vladimirom Kantetom
Pisma iz Rima
Uprava policije v Ljubljani in organizacija Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku
Repatriacija dveh internirancev iz Italije

dr. Dušan Biber
»STROGO POVERLJIVO ...« (1939–1941)

Vladimir Kavčič
SLOVENSKA VOJNA PROZA (1941–1980)

dr. Bratko Kreft
ZAPIS O ANTOLOGIJI BOROVE LIRIKE

Franček Bohanec
OB PRIPOVEDI JANEZA VIPOTNIKA DRUGA STRAN MEDALJE

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije, Ljubljana, Vrtača 11

REVIJO IZDAJA

Založba Borec, Ljubljana, Miklošičeva 28

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Alebert Jakopič, dr. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osoltnik, Janez Vipotnik, dr. Miro Štiplošek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, dr. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

OBLIKOVANJE

Cveta Štepančič

TEHNIČNA UREDNICA

Darja Cjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

TAJNICA

Mira Puntar

CENA

Celoletna naročnina 24.000 dinarjev, enojna številka 2.000, dvojna številka 4.000 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

NAKLADA POSAMEZNE ŠTEVILKE

1900 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/1 – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

Oproščeno prometnega davka

po pristojnem mnenju Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA
ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT
NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE
NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982,
KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

<i>dr. Janko Prunk</i>	Slovenci in suverenost	1003
------------------------	------------------------	------

POEZIJA

<i>Bogdan Melihar</i>	Sonet za žico	1016
<i>dr. Janko Pleterški</i>	Zgodovinska vprašanja ob dnevu vstaje 1988	1017

SPOMINSKO PRIČEVANJE

<i>Danica Melihar</i>	Zgodilo se je...	
	Prijateljstvo z doktorjem Vladimirom Kantetom	1023
	Pisma iz Rima	1031
	Uprava policije v Ljubljani in organizacija	
	Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku	1047
	Repatriacija dveh internirancev iz Italije	1083
	Nekaj biografskih podatkov	1091
<i>Željko Anžel</i>	Zabeležke člana policijske straže v Ljubljani	1097
<i>dr. Dušan Biber</i>	»Strogo poverljivo ...« (1939–1941)	1107

OCENJUJEMO

<i>Vladimir Kavčič</i>	Slovenska vojna proza (1941–1980)	1119
<i>dr. Bratko Kreft</i>	Zapis o antologiji Borove lirike	1129
<i>dr. Boris Paternu</i>	Besede na tiskovni konferenci ob izidu Borove knjige Med viharji in tišino	1133
<i>Matej Bor</i>	Iz pomenka na TV Ljubljana	1134
<i>Franček Bohanec</i>	Ob pripovedi Janeza Vipotnika Druga stran medalje	1137

SPOMINSKO PRIČEVANJE

<i>Ferdo Godina</i>	Nekaj spominov na višjo partijsko in višjo skojevsko šolo na Rogu	1140
---------------------	---	------

SPOMINSKO PRIČEVANJE

<i>Božo Benedik</i>	Kako je dr. Luka Sienčnik prišel k partizanom	1144
	Nekaj spominov na dr. Oskarja Kaltenebergerja	1148

SPOROČILA UREDNIŠTVA

<i>Velimir Krašovec-Igor</i>	Popravek	1152
<i>Matej Bor</i>	Pismo	1152

Iz naslednje številke

Vera Remic Jager

FRANKOLOVSKI ZLOČIN

Frankolovski pasijon

Frankolovski zločin

Ecce homo

dr. JANKO PRUNK

Slovenci in suverenost

Narodna suverenost, ideja, rojena v meščanski demokratični francoski revoluciji, je v 19. stoletju postala idejno-politična last skoraj vseh političnih gibanj v deželah evropske civilizacije, ki so računala z narodom. Nanjo so se sklicevali zlasti narodi, ki so težili k politični osvoboditvi, združitvi svojih razkropljenih delov in samostojnosti ter emancipaciji v družini že emancipiranih evropskih narodov. Vzporedna suverenosti je samoodločba. Ta dva pojma, zlasti slednjega, si je na svojo zastavo ob koncu 19. stoletja jasno postavilo največje družbeno emancipatorično gibanje – socialistično delavsko gibanje druge internacionale, ki je sklep o pravici narodov do samoodločbe sprejelo na svojem kongresu v Londonu leta 1896.

Mali nesvobodni in slabše razviti narodi so takšne zahteve začeli vnašati v svoj program na določeni socialni in politični stopnji svojega razvoja, s časovnim zamikom za velikimi evropskimi narodi. Tako je bilo tudi s slovenskim narodom, kjer se eksplicitna beseda in zahteva po pravici do samoodločbe pojavi v začetku 20. stoletja, in to najprej teoretično v krogu slovenske socialno-demokratske stranke.

Seveda, če gledamo zgodovinsko genetično, moremo zahtevo po Zedinjeni Sloveniji iz leta 1848, zlasti pa njeno afirmacijo v letih taborskega gibanja, šteti za zahtevo po slovenski narodni samoodločbi in mutatis mutandis po narodni suverenosti. Na začetku 20. stoletja, ko postanejo slovenske široke množice s socialnim in gospodarskim razvojem na Slovenskem in s splošno volilno pravico v habsburški monarhiji vse bolj politični dejavnik na Slovenskem, začenjajo poleg družbeno emancipatoričnih socialistov uporabljati besedo narodna suverenost tudi druga politična gibanja, zlasti populistični krščanski socialci, to pa je popolni novum v območju katoliške politike.

Na Slovenskem so pred prvo svetovno vojno prišli najbližje teoriji o narodni suverenosti socialistom bližnji moderno sociološko šolani slovenski masarikovci, ki so postavili sintagmo o narodnem vprašanju kot socialnem vprašanju, v katerem igra narodna kultura z narodnim jezikom seveda odločilno vlogo. Masarikovci so že od leta 1908 pogosto govorili o narodni avtonomiji oziroma samoopredelitvi in implicite o samoodločbi v okvirih habsburške podonavske države.

Res pa je, da tudi med masarikovci kot pripadniki najbolj naprednega idejno-političnega in socialnega koncepta na Slovenskem pred prvo svetovno vojno ne najdemo jasnega in konsekventnega pogleda na slovensko narodno samobitnost, narodno samoodločbo in suverenost, kajti pod vplivom tedaj prevladujočega kulturnega jugoslovanskega narodnega unitarizma so občasno tudi nekateri masarikovci, zlasti pred letom 1909, govorili o jugoslovanskem narodu, njegovi samoodločbi in njegovi suverenosti, znotraj katere so implicite razumeli slovensko narodno emancipacijo, samoodločbo in suverenost.

Ivan Cankar, ki je s trojico masarikovcev (Anton Dermota, Dragotin Lončar in Albin Prepeluh) formuliral znamenito sintagmo o Slovencih in Jugoslovanih: »Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratrance, po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj mnogo bolj tuji, nego je naš gorenjski kmet tirolskemu ali goriški viničar furlanskemu... Ako pride kdaj do političnega združenja jugoslovanskih narodov – in ne samo moja vroča želja, tudi moje trdno prepričanje je, da do tega združenja pride – tedaj se to ne more izvršiti drugače, kakor da se združijo enakopravni in enakovredni narodi v zvezno republiko jugoslovansko«, je bil v slovenskem idejno-političnem življenju tega časa bolj ali manj redka izjema. Toda včasih so ravno redke izjeme, redki posamezniki tisti, ki vidijo bolje in dlje kot večina. Tako je bilo tudi s Cankarjevo vizijo. Zavest o narodni samostojnosti, samoodločbi, perspektivi se je v letih po Cankarjevem predavanju med slovenskim narodom močno razmahnila in v času prve jugoslovanske države popolnoma prevladala.

Vmes je prišla prva svetovna vojna s svojimi velikanskimi političnimi, socialnimi in antropološkimi izkušnjami in na koncu za Slovence skularnim prevratom, z razpadom habsburške monarhije in ustanovitvijo jugoslovanske države.

Med prvo svetovno vojno se je na Slovenskem zlasti po letu 1917 začelo pogosto uporabljati in zahtevati narodno samoodločbo in narodno suverenost. Res pa so Slovenci to zahtevali v okviru skupnega jugoslovanskega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov. Razlog za takšno stapljanje slovenskega naroda v nekem enotno projektiranem jugoslovanskem narodu je bil dvojne narave: po eni

strani je izviral iz zmotnih idealističnih premislov o jugoslovanskem kulturnem narodnem unitarizmu, po drugi pa je bilo takšno poudarjanje za Slovence politična strategija v boju za osvoboditev izpod nemškega jarma na podlagi načela o narodni samoodločbi in pravici do združitve vseh razkosanih delov »enotnega naroda« v skupno državo.

V takšnem smislu so formulirane vse slovenske politične zahteve in programi med prvo svetovno vojno.

Tako najvažnejši slovenski politični program med prvo svetovno vojno – majniška deklaracija govori o združitvi vseh ozemelj Slovencev, Hrvatov in Srbov v habsburški monarhiji na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava v samostojno državno telo, osvobojeno vsakega tujega gospostva in zgrajeno na demokratični podlagi. To je implicitno izražena zahteva po samoodločbi in »jugoslovanski« narodni suverenosti.

Še bolj eksplicitno je to povedal Janez Ev. Krek tik pred svojo smrtjo v članku Za narodno zedinjenje, ki je izšel 4. septembra 1917 v časopisu Hrvatska država in je pravzaprav nekakšen testament: »Pomni Slovenec, Hrvat in Srb, da si sin enega slovanskega ljudstva na jugu Evrope in da ti občutka te edinosti ne bo vzel nihče, če si ga sam ne pustiš vzeti. Pomni: narodno življenje ni mogoče brez države. Beseda o enakopravnosti je stara. Mnogo tvojih ljudi se je slepilo z njo, gola resničnost pa je pokazala, da ni enakopravnosti brez svobodnega in samostojnega državnega razvoja. Vedi in uči se od Poljakov, ki kljub svoji tako imenovani avtonomiji trpijo v sedANJI vojni, da narodna avtonomija brez državnosti nima življenjske vsebine – zato pa: zedinjenje in zedinjenemu narodu enotno, samostojno in svobodno državo!... (J. Prunk: Slovenski narodni programi, Ljubljana 1986, str. 179.)

Podobno je formuliran politični program Slovencev, Hrvatov in Srbov iz monarhije, leto dni pozneje tik pred njenim zlomom, 24. septembra 1918, v znani zagrebski izjavi: »Mir temelji edino na enaki svobodi malih in velikih narodov. Dejstvo, da je narod Slovencev, Hrvatov in Srbov etnično enoten narod ter da mora ta enotnost ostati po splošno priznanem načelu nerazdeljena in brezpogojna, tako glede na njegov neprekinjen teritorij, kakor tudi na državno pripadnost. – Naš narod sprejema misel splošnega miru, ki se

mora opirati na pravico samoodločbe narodov v že priznanem smislu, da mora narod sam odločati o svojem življenju ter skleniti, ali hoče ustanoviti samostojno državno celoto v skupnosti z drugimi narodi.« (Slovenec, 3. oktobra, 1918.) Ko je dr. Anton Korošec, predsednik Jugoslovanskega kluba, v dunajskem parlamentu 1. oktobra 1918 prebral to izjavo, je na koncu še poudaril, da »je ni umetnosti na svetu, ki bi mogla Hrvatov in Srbe ločiti od Slovencev, ki bivajo v tej državni polovici, kakor tudi onstran državnih meja. Slovenci, Hrvati in Srbi hočejo biti skupaj, skupaj živeti in skupaj umreti!« (Slovenec, 3. oktobra 1918.) Prav osupljivo, kakšna idealizacija in vera v nekaj neznanega in nedoločnega. Pač izraz tedanjega časa in položaja.

Že po razglasitvi narodnega osvobojenja in ustanovitvi države Slovencev, Hrvatov in Srbov so slovenski kulturni delavci na dveh sejah kulturnega odseka Narodnega sveta, 16. in 18. novembra, razpravljali o položaju in perspektivah slovenskega naroda v jugoslovanski državi. Bili so zelo različnih mnenj o bodoči državni ureditvi, ali naj bo republika ali monarhija, ali naj ima centralistično ali federalistično obliko. Med večino udeležencev razprave je prevladala skrb za bodoči položaj slovenskih narodnih interesov in bojazen, da utegne teža centralizma, majorizacije in pravoslavja ogroziti slovensko narodno samobitnost. Medtem ko so tisti člani kulturnega odseka, ki so bili pripadniki liberalne Jugoslovanske demokratske stranke izražali prepričanje, da krfska deklaracija (v bistvu unitaristična in centralistična – opomba J. P.) zagotavlja Slovincem svoboden avtonomen razvoj, so pripadniki Slovenske ljudske stranke (SLS) sodili, da bo »potrebno dati v novi državi Slovincem največja poročstva za ohranitev slovenske samobitnosti in kulturne avtonomije«. V tem smislu sta najbolj jasno podala argumente v tistem trenutku ena najjasnejših glav v Slovenski ljudski stranki, urednik Slovenca dr. Izidor Cankar, in znani slikar Rihard Jakopič. Resolucije, ki je zahtevala kulturno avtonomijo za slovenski narod ne glede na obliko državne ureditve in je bila v tistem trenutku neke vrste slovenski narodni program, niso objavili zaradi nasprotovanja Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), ki so se ji člani Slovenske ljudske stranke predredili.

V tistem času je svoje gledanje na jugoslovansko državo objavil tudi voditelj socialističnih mladinov inž. Anton Štebi. Izrazil je svoj kritični odnos do Srbov, ki da imajo drugačne civilizacijske poglede od Slovencev in bi se zato skupna država slabo razvijala. Zavrnil je možnost zedinjenja države Srbov, Hrvatov in Slovencev s Kraljevino Srbijo in se zavzemal za razvoj samostojne države Srbov, Hrvatov, Slovencev do Drine. Ta njegov pogled je bil v tistem trenutku tako samosvoj, da se je od njega nekako distanciralo celo uredništvo socialistične revije Demokracija pod vodstvom Alojzije Štebi, Antonove sestre.

Na drugi strani so slovenski liberalci, organizirani v Jugoslovanski demokratski stranki, na sestanku svojega izvršilnega odbora, 21. novembra, zatrdili, da vidijo politično, gospodarsko in kulturno prihodnost jugoslovanskega ljudstva le v enotni državi Srbov, Hrvatov in Slovencev, in se zavzeli za centralistično in unitaristično ureditev. (M. Zečević: SLS in jugoslovansko zedinjenje, Maribor 1977, str. 170.) Takšno stališče je pripomoglo k sklepu narodnega vijeća v Zagrebu, o takojšnji brezpogojni združitvi s kraljevino Srbijo in do realizacije take združitve 1. decembra 1918.

V slovenskem narodnopolitičnem programu novembra 1918 ni bila teoretično razdelana in razglašena slovenska narodna državna suverenost, vtopliali so jo v skupno narodno državno suverenost Slovencev, Hrvatov in Srbov. »Slovenska narodna državnost« (tako jo imenuje na podlagi analize normativnih pravnih aktov slovenske narodne vlade Jure Perovšek v svoji razpravi, objavljeni v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, (Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, XXV/1985) – je novembra 1918 živel samo via facti v samostojnem življenju in delu Narodne vlade za Slovenijo. Jasna predstava o nacionalni suverenosti in lastni državnosti, federativni državi z drugimi jugoslovanskimi narodi je v vseslovenski politični misli dozorela šele v prvi jugoslovanski državi. (J. Prunk: Slovenski narodni programi, Ljubljana 1986, str. 43–44.)

Prva leta v novi jugoslovanski državi so pomenila za slovenski narod veliko neznancko in pokazalo se je, da se resnično ni znašel oziroma je bil skupaj s svojim vodstvom nekaj časa zmeden in obupan. Vzrok za to sta bili dve dejstvi. Z vstopom v jugoslovansko

državo je slovenski narod vstopil v popolnoma drugačen civilizacijski krog, v katerem so bile navade političnega obnašanja, socialnega, gospodarskega, kulturnega življenja in sploh mentalitete bistveno drugačne od tistih, ki jih je živel in poznal slovenski narod. Takšnega sekularnega prehoda iz enega civilizacijskega kroga v drugi, kot ga je doživel slovenski narod ob razbitju habsburške monarhije in ustanovitvi jugoslovanske države, ni doživel v tem času noben evropski narod in zato ni čudno, da so se v slovenskem narodnem življenju kazali simptomi zgubljenosti in nelagodnosti. Druga stvar, ki je usodno vplivala na takšno razpoloženje v slovenskem narodu, pa je bila nesrečna razkosanost naroda in narodnega ozemlja, usoda, ki se je je narod pred prvo svetovno vojno in med njo najbolj bal. Od matice naroda v jugoslovanski državi je bila ločena skoraj tretjina narodnega telesa, in ta ločitev je s koroškimi plebiscitom in rapalsko mirovno pogodbo v jeseni 1920 bila videti dokončna. Tako sta se slovenskega naroda v jeseni 1920, ko so bile v jugoslovanski državi volitve za konstituanto, lotevala malodušje in dvom, kako bo z njegovim preživetjem. Zato v programih slovenskih političnih strank nimamo samozavestnih programov o slovenski narodni samoodločbi in suverenosti. Pri strankah je opaziti, da so še precej negotove in da se ne znajdejo v novem državnem okolju in pred novim beograjskim vodstvom. (Melita Pivec: Programi političnih strank in statistika volitev, Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 359.)

Šele februarja 1921 je bila slovenska javnost seznanjena z izjavo slovenskih kulturnih delavcev, ki so se zavzeli za ohranitev individualnosti svojega naroda in proti unifikaciji. »V imenu mirnega medsebojnega delovanja in napredovanja, medsebojne bratske edinstvi zagovarjajo slovenski kulturni delavci takšno ustavo, ki daje državi potrebno moč na zunaj, a obenem možnost razvoja imanentnim silam posameznih gospodarsko-kulturnih edinic na znotraj. Glede na vse to se izrekajo slovenski kulturni delavci za avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja...« (Naši zapiski, 1921, št. 2. L)

Izjavo je sestavila skupina socialističnih disidentov, dr. Dragotin Lončar, Albin Prepeluh in Fran Erjavec, podpisalo pa jo je 49 slovenskih kulturnih delavcev iz vseh sloven-

skih političnih taborov in neodvisni. Slovenska liberalna stranka, čvrsto vztrajajoč pri unitarizmu in centralizmu, v čemer je videla inštrument boja zoper konkurenčno klerikalno buržoazijo, je liberalne podpisnike te izjave, med njimi zlasti Ivana Prijatelja, ostro napadla. Klerikalna Slovenska ljudska stranka je ravnala veliko pametneje: narodnoavtonomistične zahteve deklaracije kulturnih delavcev je postavila na svoj ščit in vzela za svoj program, ki ga je nekaj dni pozneje predložila kot svoj ustavni predlog. Ta predlog se je zavzemal za avtonomijo Slovenije v sicer enotni državi z avtonomno pokrajinsko skupščino, ki bi imela zakonodajno pravico na svojem ozemlju, izvzemši zadeve, ki bi po ustavi sodile v pristojnost državnih organov. »Glede na ne dovolj afirmirano slovensko državnopravno tradicijo je bila to nekakšna kompromisna zahteva nekaj manj od federacije in nekaj več od navadne upravne decentralizacije.« (M. Zečević: Na zgodovinski prelomnici, Slovenci v politiki jugoslovanske države 1981–1928, Maribor 1987, str. 193.)

Hiter gospodarski razvoj v jugoslovanski Sloveniji, hitra industrializacija in modernizacija socialne strukture ter kulturni razvoj, h kateremu je veliko pripomogla leta 1919 ustanovljena slovenska univerza v Ljubljani, so v naslednjih letih prispevali k dvigu slovenske narodne samozavesti, ki se je izražala v zahtevi po samoodločbi in suverenosti. Pomembna prelomnica v razvoju teh pogledov je leto 1923.

Klerikalna Slovenska ljudska stranka je v začetku leta 1923 izdala brošuro, v kateri je pojasnila svoj avtonomistični program. V njej je povedala, da je to »politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost slovenskega ljudstva v skupni jugoslovanski državi.« »Je boj za pravico in samostojnost Slovencev, da o lastnih stvareh na lastnih tleh gospodarijo sami.« Pojasnila je tudi, da so Slovenci poseben narod, ki ima svoj jezik, svojo kulturo in izobrazbo ter od Srbov različno vero.

Poleg Slovenske ljudske stranke je zahtevo po samoodločbi v svoj volilni program vnesla tudi mala Slovenska republikanska stranka (SRS), ki jo je na celjskem, šentjurskem in kozjanskem področju organiziral dr. Anton Novačan. Stranka si ni pridobila večjega praktičnega vpliva, zaradi originalnosti in radikalnosti njenega programa pa ga je

vredno na kratko predstaviti. Slovenska republikanska stranka je zagovarjala federativno in republikansko državno ureditev in s tem v zvezi preoblikovanje Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v zvezno (federativno) republiko. Državna ureditev zagotavlja popolno vlado ljudstva in jamči nemoten gospodarski razvoj vsakega posameznika in cele države – federativna državna ureditev pa zagotavlja posameznim narodom, da se v svoji državni skupnosti med seboj sporazumejo, in to ne pod pritiskom od zgoraj, marveč na podlagi pravega izraza ljudske volje. Zato je poudarila, da je federacija več kot avtonomija. V jugoslovanski federaciji je Slovenska republikanska stranka zahtevala popolno upravno samostojnost Slovenije, ki bi bila v njej država za sebe ravno tako, kakor so države za sebe posamezni deli velike federativne Amerike ali pa federativne republike Švice. Zamisel zvezne republike Jugoslavije je zato po poudarku Slovenske republikanske stranke izražala željo Slovencev, da ne bodo več hlapci ne Dunaju ne Rimu, doma v državi pa ne hlapci Beogradu ali Zagrebu. Zato je Slovenska republikanska stranka odklanjala tako veliko Srbijo kot tudi veliko Hrvatsko. Slovenski narod je po njenem dovolj zrel, da se upravlja sam in diha s svojimi pljuči.

Voditelj stranke dr. Novačan je tudi zapisal, kaj misli o jugoslovanski nacionalni enotnosti oziroma o nacionalnih individualnostih v Jugoslaviji. Zanj je bila težnja, »da bi se Slovenci, Hrvati in Srbi zvarili kar čez noč v jeden narod, torej da bi bila ena štruca iz treh vrst moke in da bi to štruco zmesili beograjski peki«, proti naravi.

Takšne slovenske zahteve je tedanji komunistični teoretik narodnega vprašanja dr. Sima Marković označil v svoji knjigi Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, Beograd 1923, za narodno samoodločbo: »Nasproti hegemonističnemu centralizmu srbske buržoazije poudarjata hrvatska in slovenska stran glede državne ureditve avtonomistične, federalistične in konfederalistične zahteve. Slovenci zahtevajo legislativno avtonomijo, hrvatska skupnost je bila za federacijo, Radić pa zahteva konfederacijo. Poudariti je potrebno, da med Hrvati in Slovenci ni niti ene politične skupine, ki bi bila proti državnemu edinstvu za odcepitve. Hrvati in Slovenci zahtevajo le pravico do samoodločbe v današnjem državnem okviru.«

Še ena politična stranka se je leta 1923 postavila na stališče slovenske narodne samoodločbe in suverenosti. Toda njena programska odločitev je bila zaradi njene majhne politične moči v tistem času v slovenski javnosti komaj znana in družbenopolitično irelevantna – to je bila Komunistična partija Jugoslavije za Slovenijo. Toda nosila je v sebi zalog za prihodnost, ko je partija v določeni zgodovinski situaciji postala odločilna politična sila na Slovenskem. Zato je pomembno videti in vedeti, kako se je razvijal njen pogled na slovenski narod in njegovo suverenost.

V Sloveniji je najpomembnejši partijski dokument o tej problematiki politična resolucija pokrajinske konference Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo konec avgusta 1923. Druga točka te resolucije govori o nacionalnem vprašanju: »Če hočemo ob današnjem položaju delavskih in kmečkih množic v nesrbskih pokrajinah sploh delati med množicami, potem je edino možno stališče, da zahtevamo široko federacijo v smislu ruske sovjetske ustave. Čisto konkretno moramo zahtevati: samostojnost Slovenije, Hrvatske, Bosne in Hercegovine, Makedonije in Črne gore v okviru donavsko-balkanske federacije ... Danes se čutijo vsa ta štiri plemena kot samostojne nacije (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci) in to njihovo prepričanje mora biti za nas odločilno. Odklanjamo pa vse zgodovinske in državnopravne programe, Veliko Srbijo, Veliko Hrvatsko itn., ker so v nasprotju z narodnim načelom.« (J. Pleterski: Nacionalno vprašanje v KPJ–KPS. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, VII/1967, str. 287.)

Resolucija je torej zavzela takšno programsko stališče, ki ga je zgodovina potrdila dosti pozneje in ki tudi v dokumentih tretje državne konference ni bilo tako jasno uveljavljeno (prav tam).

V naslednjih letih se je med komunisti uveljavljal program, da je narodno samoodločbo treba realizirati v obliki odcepitve in ustvaritve svobodne sovjetske republike Slovenije.

Tak program je temeljil: 1. na napotilih kominterne o razbijanju Jugoslavije in 2. na lastni analizi slovenskega narodnega položaja, razkosanega med štiri države, in upoštevanje njegove potrebe po združitvi v eno

državo sovjetskega tipa. Tako se je primorski komunist Vladimir Martelanc v zapiskih Delavsko-kmetijske matice 1925 zavzemal za: »Ustanovitev samostojne delavsko-kmečke republike Slovenije, kateri bi pripadali tudi primorski Slovenci v okviru Podonavsko-bal-kanske federacije.« (Prav tam, str. 294.)

Komunistom je bilo jasno dejstvo, da so Slovenci popolnoma samostojen in poseben narod in da imajo vse suverene pravice, predvsem pravico do samoodločbe s pravico do odcepitve. Komunistična Enotnost je konec leta 1926 v članku Dušana Kermavnerja Kaj bomo zahtevali od izvoljenih poslancev našela med drugim, »da se izjavijo za samoodločbo narodov do odcepitve, da zahtevajo za Slovence v Jugoslaviji in Italiji pravico do samostojne države, da zagovarjajo samostojno in zedinjeno Slovenijo« (prav tam, str. 295).

Proti poudarjanju narodne individualnosti in politične avtonomije ter samoodločbe je bila cela plejada strank in struj liberalnega tabora pa socialdemokrati, organizirani v Socialistični stranki Jugoslavije (SSJ). Njihovo unitaristično in centralistično stališče nam je znano, pa si zato oglejmo stališči dveh strank slovenske liberalne buržoazije. Stari liberalci, ki so se bili razšli z mladimi iz Jugoslovanske demokratske stranke in obnovili svojo Narodno napredno stranko (NNS), so svoj program razgrinjali v glasilu Slovenski narod. Ločevali so slovenski narod kot kulturno enoto in jugoslovanski narod kot politično. »Slovenski narod se je iz lastne svoje kulturne sile, iz malega rodu vzrasel v narod, je tu in nihče ga ne more zanikati. Kot kulturna edinica ima svoja naravna privzgojena svojstva, ki ga opredeljujejo od naroda hrvatskega in naroda srbskega. Predvsem je to njegov jezik, Prešernov jezik. Zrasel je v književnega in uporabljajo ga lahko ne samo pesniki in leposlovci, marveč tudi znanstveniki.« Vendar je bil pravi program: »... naj medsebojno spoznavanje, razumevanje in iskreno bratsko sporazumevanje služi misli ujedinitvenja Slovencev, Hrvatov in Srbov v en politični narod. Tako ujedinitvenje bo vzgojilo v narodu eno enotno državno in nacionalno zavest, ki naj sta temelj naši državi.« Za Narodno napredno stranko je pomenilo »biti pripadnik jugoslovanskega naroda nekaj višjega kakor pripadnik slovenskega naroda. Nacionalne zavesti pri Slovencih, Hrvatih in

Srbih sedaj v svobodni Jugoslaviji ne potrebujemo...« Slovenci, Hrvatje in Srbi naj nadomestijo svoje nacionalne občutke z enotno mislijo o pripadnosti k enem prebivalstvu ene države. »To naj bo novi narodnostni občutek, naša nova nacionalna zavest,« zato Narodna napredna stranka meni, da Slovenci ne potrebujejo poudarjanja in poglobljanja »specifične slovenske nacionalne zavesti«.

Še bolj voluntaristično unitarističen je bil program mladih liberalcev iz demokratske stranke. V Jutru so zahtevali, naj se narodna misel in državna enotnost ne izvedeta samo z ustavo in državno organizacijo ter raznimi ustanovami, ampak tudi »v duši in srcu« vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev. Tako naj se ustvari ena »narodna duša in ena državna zavest«.

Odrekali so pravico do samoodločbe, »ki da so jo Slovenci konsumirali 1. decembra 1918, ko so se po lastni volji združili s Srbi in Hrvati« (J. Prunk: Slovenski narodni programi, str. 63–64.)

V drugi polovici dvajsetih let sta bila objavljena na Slovenskem še dva zelo prodorna programska teksta o Slovencih in njihovi samoodločbi. Enega je v začetku leta 1927 v Križu na gori objavil krščanski socialist Božo Vodušek, drugega pa konec istega leta v Mladini svobodomiselni levi narodni demokrat Lojze Ude, eden najbolj lucidnih analitikov slovenskega narodnega političnega položaja. Vodušek je v svojem članku Etika in politična misel Slovencev zapisal: »Slovenski avtonomistični ideal je lastno politično kulturno in gospodarsko življenje Slovencev, ohranitev posebnega mišljenja in čutenja ter posebne zavesti. Ta ideal gradi na krivici in neenakopravnosti, ki jih trpimo, vendar jih ne zavračamo s primernim moralnim poudarkom... Naša notranja neenakopravnost (v državi – opomba J. P.) izvira iz dejstva, da mi Slovenci še nismo političen narod, da še nismo spočeli najvišjega političnega ideala, ki mu ta naziv pristaja... Lastna državna oblika je za narod enak ideal kakor za poedinca osebna svoboda. Ko bo ideal lastne državne oblike sam po sebi rasel iz vseh nas, se bo vprašanje načina njegove uresničitve samo rešilo. V okviru sedanje države je edina rešitev v tem duhu federacija.« (Božo Vodušek: Etika in politična misel Slovencev. Križ na gori, III/1926/27, str. 103–109.)

Avtor drugega teksta Lojze Ude pa je v

svojem članku poudarjal: »... da je borba za samostojno združeno Slovenijo revolucionarna borba, in sicer ne samo kot borba za čisto samostojno od Jugoslavije odcepljeno slovensko državo, na katero Slovenci za zdaj tako še ne mislimo (pravico do nje seveda imamo in prav je, da jo poudarjamo), temveč kot borba za vsako obliko slovenske samostojnosti: za široko samoupravno združeno, za avtonomno Slovenijo, za južnoslovansko oziroma balkansko federacijo, katere en člen naj bi bili tudi Slovenci.« (Lojze Ude: Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranjepolitični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo. Mladina, 1927/28, št. 1, str. 16.)

Ude je povedal, da je boj za avtonomno Slovenijo treba vnesti v celotno slovensko snovanje in pri tem pokazati na odvisnost socialno-gospodarskega položaja od narodno-političnega položaja slovenskega ljudstva. Opozarjal je tudi, da je to važna naloga bodočnosti. (Prav tam.)

Iz takšnega pisanja je razvidno, da je bilo vsem Slovencem, ki so razmišljali in pisali o slovenskem položaju znotraj bodoče federativno preurejene jugoslovanske države, popolnoma samoumevno, da bodo Slovenci dobili in obdržali avtonomijo tudi v socialnih in gospodarskih zadevah, kajti edino na ta način sploh lahko živijo svoje samostojno narodno življenje.

Da so med avtonomne zadeve uvrščali tudi socialno in gospodarsko življenje, je bilo tisti čas popolnoma jasno tudi komunistom.

Šestojanuarska diktatura, ki je sledila uboju hrvaških voditeljev v jugoslovanski skupščini in veliki zaostitvi mednarodnih odnosov, je uvedla odkrit unitaristično-centralistični režim, ki se je ponujal za rešitelja narodnega in kmečkega socialnega vprašanja v Jugoslaviji. Toda narodna vodstva nesrbskih narodov in kmečke množice ter demokratične množice vseh narodov, tudi srbskega, so diktaturo kaj kmalu spregledali in odklonili. Slovenska ljudska stranka, ki je sprva podpirala šestojanuarski režim, je na pritisk slovenskih demokratičnih množic, torej volje volilne baze, konec poletja 1931 zapustila režim in šla v ostro opozicijo unitarizmu in centralizmu, poudarjajoč pravico do samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda. Najbolj viden izraz takšne politike Slovenske ljudske stranke je Slovenska deklaracija,

nastala konec decembra 1932, ali kakor jo tudi imenujemo v kontekstu tedanjega političnega dogajanja v državi: ljubljanske punktacije. Napisane pod vplivom najbolj radikalnih narodnopolitičnih punktacij v Jugoslaviji – Hrvatske seljačke stranke (HSS) Vlatka Mačka – so ljubljanske punktacije ugotavljale, da je slovenski narod razkosen na štiri države: na Jugoslavijo, na Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Zato je njegova temeljna zahteva, da se združi v eno samo politično enoto, ker se more le tako obvarovati in si zagotoviti splošen napredek. Glavnemu delu naroda, ki živi v Jugoslaviji, je postavljena naloga, da za ta ideal neprestano dela, dokler ne bo uresničen. Zato si mora slovenski narod v Jugoslaviji priboriti tak samostojen položaj, ki bo služil kot privlačna sila vsem drugim delom naroda, živčim, v drugih državah. »Zato nam je potrebno: nacionalna individualnost, ime, zastava, etnična skupnost, finančna samostojnost, politična in kulturna svoboda, radikalna socialna zakonodaja, ki mora zagotoviti življenjske koristi in harmonično razvijanje vseh potrebnih in produktivnih poklicev, posebno kmečkega in delavskega razreda. Za doseg tega je potrebno, da si Slovenci, Hrvati in Srbi ustvarimo po svobodnem sporazumu in na demokratični podlagi državo samoupravnih enot, katerih ena bo tudi Slovenija.« (J. Prunk: Slovenski narodni programi, str. 81–82.)

Ta pomembna samozavestna slovenska deklaracija, ki je jasno naglašala pravico do samoodločbe, je naletela pri slovenski liberalni buržoaziji, ki je od 1931 podpirala unitaristično-centralistični režim jugoslovanske nacionalne stranke, na hudo obsodbo. Slovenski unitaristični »jeneserji« so dolžili Koroščevo Slovensko deklaracijo separatizma in razbijanja Jugoslavije, kar seveda ni imelo nobene podlage. S svojim vztrajanjem pri protislovenskem jugoslovanskem unitarizmu in centralizmu je slovenska liberalna buržoazija doživela popoln upad političnega vpliva na Slovenskem, kar se je zlasti pokazalo spomladi 1935 ob koncu režima jugoslovanske nacionalne stranke. S tem je bilo med Slovenci v glavnem dokončno izkoreninjeno nerealistično, nesamozavestno, včasih tudi špekulantsko gledanje na rešitev slovenskega vprašanja v meglemen jugoslovanskem narodnem unitarizmu in centralizmu.

Poleg Koroščevih punktacij so se za slovensko narodno samoodločbo potegovale že leta 1932 in pozneje tudi druge manjše in v tistem trenutku manj odločilne politične skupine; omenimo le skupino Lojzeta Udeta okrog lista Slovenija, ki je začel izhajati leta 1932; pa dokaj močno skupino krščanskih socialistov in skupino slovenskih narodno-demokratsko usmerjenih intelektualcev iz liberalnega kroga – disidentov Ljubljanskega zvozna. Zlasti slednji sta pomembni za prihodnost, saj sta razbili politično enotnost: katoliškega (prva) in slovenskega liberalnega tabora (druga).

Leta 1933 in 1934 je slovenski marksistično revolucionarni tabor podal dve zelo pomembni programski izjavi o slovenskem narodnem vprašanju v smislu zavzemanja za popolno samoodločbo. Prvo je formuliralo Slovensko narodno revolucionarno gibanje, nekakšna poskusna organizacijska oblika Komunistične partije Jugoslavije. Napisal ga je Prežihov Voranc na Dunaju. V njem je zapisana med drugim popolnoma jasna zahteva: »Oživetvorjenje samoodločbe slovenskega naroda do odcepitve in združitve vseh njegovih delov, ki jih je mednarodni imperializem razkosal in katerega osvoboditev je mogoča samo na načelu samoodločbe narodov.« (Lorvo Kuhar – Prežihov Voranc: Zbrano delo, knjiga 10, Ljubljana 1983, str. 52.)

Druga je nastala leto dni pozneje kot izjava treh partij, Komunistične partije Jugoslavije, Komunistične partije Italije in Komunistične partije Avstrije, o slovenskem narodnem vprašanju. Vse tri stranke so pod patronatstvom svetovnega revolucionarnega foruma – kominterne, in z vednostjo in odobravitvijo Stalina (kar si je vredno zapomniti!) potrdile slovenskemu narodu pravico do samoodločbe in pravico do združitve vseh njegovih delov mimo obstoječih imperialističnih meja v svobodno zedinjeno Slovenijo v socialistični sovjetski Evropi. (J. Prunk: Slovenski narodni programi, str. 85.) Ta izjava je v slovenski historiografiji znana že dvajset let, od referata Alenke Nedog in Janka Pleterskega, vse premalo pa je znana in upoštevana v široki kulturni in družbenopolitični javnosti, saj je edina, s katero je Slovencem neki svetovno pomemben forum eksplcitno konkretno priznal narodno samoodločbo.

Najbolj jasni koncepti, ki saturirajo slovenski narod v federativni jugoslovanski drža-

vi, so se v Sloveniji pojavili v času antifašistične ljudske fronte in narodnoosvobodilnega boja. V ljudskofrontnem času so različne ljudskofrontne skupine prišle do skoraj čisto identičnih programskih stališč do slovenskega položaja v jugoslovanski federativni državi.

V tem času, konkretno konec leta 1936, imamo na Slovenskem zanimiv in pomemben poizkus osamosvojitve slovenske komunistične partije izpod centralističnega jugoslovanskega vodstva. Kaj vse je bilo vzrok za to, še ni dokončno raziskano. Nekateri člani slovenskega pokrajinskega partijskega vodstva na čelu s pokrajinskim sekretarjem Mirkom Koširjem in članoma Jožetom Vilfanom in Marijo Vilfan so, ob podpori vodstva Skoja, pisali kominterni v Moskvo pismo in zahtevali direktno povezavo med Komunistično partijo v Sloveniji in kominterno mimo Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, kar bi via facti pomenilo samostojno slovensko partijo. (Izjava dr. Jožeta Vilfana avtorju, maja 1980.) Kako bi se takšna samostojna slovenska komunistična partija postavila za slovensko narodno samoodločbo, zgodovinska znanost ne more direktno odgovoriti. Odgovor lahko samo slutimo. Res pa ta skupina s svojim konceptom ni prišla v položaj, da bi se mogla in morala kaj odločiti o reševanju slovenskega narodnega vprašanja. Organizacijski sekretar Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije Josip Broz Tito je zaznal nevarnost za dezintegracijo Komunistične partije Jugoslavije in je v svojem čvrstem življenjskem prepričanju o pomembnosti in edini možnosti enotne jugoslovanske komunistične partije za sožitje jugoslovanskih narodov od Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije v Moskvi zahteval, da pošlje v Slovenijo Edvarda Kardelja-Bevca, da naredi konec partijskemu separatizmu. Kardelj je bil s Titom istega mnenja in ta koncepcija, ob prizadevanju za narodno suverenost in samoodločbo v federativni jugoslovanski državi, je v slovenskem komunizmu zmagala v začetku leta 1937 in temeljno opredelila njegovo nacionalno politiko za naslednjih petdeset let.

Slovenski komunistični voditelji, ki so se zavzemali za samostojnost, so se pridružili novi liniji, nekateri izmed njih (Mirko Košir) pa so ostali Titovemu in Kardeljevemu vodstvu sumljivi za vedno, še v povojnem času.

Danes je dobro znan manifest ustanovnega kongresa Komunistične partije Slovenije na Čebinah, aprila 1937, s svojimi odločnimi zahtevami po takšni politični ureditvi Jugoslavije, »ki bo slovenski narod gospodarsko osamosvojila ter zagotovila slovenskemu ljudstvu človeka vredno življenje«. (Manifest ustanovnega kongresa KPS na Čebinah, aprila 1937; original v Zgodovinskem arhivu Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, po vojni večkrat objavljen v knjigah in brošurah.)

Svoje stališče do narodne suverenosti kot osnove vsega modernega političnega življenja je formuliral tudi voditelj demokratičnih Sokolov Josip Rus v članku *Narod, država, sokolstvo*, januarja 1938. V njem med drugim pravi: »Ljudstvo, narod, kakor vidimo, je živa delujoča sila, država samo organizacija te sile in nič več... Zato mora biti pravilno samo to, da narod sam odloča o svojem državnem redu o svoji državni obliki. Narod je suveren, po njem je država suverena. Državna moč ni sama od sebe...« (Sokol, vestnik sokolskih žup Ljubljana, Maribor, Novo mesto, III/januar 1938, str. 3.)

V enakem smislu odločna in jasna je bila narodnopolitična izjava slovenskih krščanskih socialistov v Kamniku, 4. septembra 1938, v kateri so povedali, za kaj se borijo:

»1. za svobodnost slovenskega naroda in neodvisnost države, katere bistveni sestavni del je tudi slovenski narod;

2. da bi slovenski narod postal gospodarsko neodvisen in močan in da bo delovno ljudstvo zavzelo položaj, ki mu pripada;

3. z vso močjo odbijati napade od zunaj in znotraj, ki bi utegnili škodovati slovenski samobitnosti in demokraciji, in

4. določno delati za to, da bo Jugoslavija postala dobra in pravična mati vsemu slovenskemu, hrvaškemu in srbskemu delavnemu ljudstvu, ki naj v njej reši tudi najtežje: socialno vprašanje.« (Delavska pravica, 8. septembra 1938.)

O slovenski samoodločbi v okviru federativne Jugoslavije kot cilju boja slovenskih demokratičnih ljudskih množic je govoril Spe-rans v zadnjem poglavju svojega *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja*, kar je vsem dobro zanano. Manj znan, toda nič manj jase in domišljen ni programski referat Slovensko vprašanje krščansko socialističnega intelektualca Boga Grafenauerja iz po-

letja 1939, v katerem je med drugim zapisal tudi tole: »Naš boj za Jugoslavijo tudi ni v nikakršnem nasprotju z našim prepričanjem o narodni samobitnosti Slovencev, ki nam je kot naravna in zgodovinska resnica nedotakljiva podlaga za vse naše delo. Prepričani smo, da bi mogli v Jugoslaviji vsi trije narodi, ki so se združili v njej na podlagi narodne samoodločbe, nemoteno razvijati svojo narodno samobitnost. Zato tudi na eni strani želimo, da se uredi naše notranje razmere in da se odstranijo oblike in sledovi centralizma, ki nujno kali dobro razmerje med narodi, na drugi strani pa z vso ostrino zavračamo tiste tujce, ki nas hočejo prepričati, da smo v Jugoslaviji samo manjšina in ne enakovreden narod v svoji državi. Pri zdravi ureditvi naše države, do katere mora priti, bomo Slovenci morali dobiti avtonomno slovensko enoto, ki nam bo omogočala samobitno in sklenjeno narodno, kulturno gospodarsko in politično življenje, ki bo omogočila, da bomo ustrezali tudi svojemu položaju v Evropi, skratka, ki bo nudila pogoje za vsestranski slovenski narodni razvoj. S tem bomo največ doprinesli tudi k skupni jugoslovanski državi.« (Bogo Grafenauer: Slovensko vprašanje, Bohinjski teden 1939. Ljubljana 1940, str. 114.)

Morda najbolj jase program v smislu slovenske samoodločbe je program krščanskih socialistov pod naslovom *Kaj hočemo?* v ciklostiranem vestniku Slovenska politika iz novembra 1939: »Če govorimo natančneje, hočemo uresničiti trojni cilj: Prvenstveno hočemo doseči celotnost slovenskega narodnega ozemlja, da bomo vsi Slovenci združeni v eni politični in gospodarski enoti, potem hočemo doseči politično samostojnost slovenskega naroda v sožitju z vsemi Slovenci; kot tretji cilj pa hočemo ustvariti tak socialni in gospodarski red na Slovenskem, da bo slovenski človek z njim čimbolj zavarovan.« (J. Prunk: Slovenski narodni programi, str. 104.)

Med narodnoosvobodilnim bojem sta slovensko ljudstvo in njegovo narodnoosvobodilno vodstvo izpričala veliko stopnjo narodne samozaveesti in zavesti o narodni samoodločbi po zmagi nad okupatorjem. Takšna samozaveest je bila sploh pogoj boja proti okupatorju, boja za nacionalno in socialno osvoboditev ter odločitve za ponovno jugoslovansko združitev, kot je to lepo figurativno povedal Tito, »da smo se ob okupaciji razdružili, da bi se ponovno mogli združiti«.

Že takoj na začetku organiziranja Osvobodilne fronte je njen vrhovni plenum na svojem prvem zasedanju, 15. junija 1941, še pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo, sprejel svoj prvi program Gesla našega osvobodilnega boja, v katerem se je prva točka glasila:

»Pravica slovenskega naroda do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi. Kdor izrecno ne priznava slovenskemu in slehernemu drugemu narodu te pravice v njeni celoti, se potvarja, če pravi, da je bojevnik proti imperializmu; ostaja na takih ali drugačnih postojankah imperializma, pa naj se še tako peni v 'osvobodilnih' frazah.« (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, Ljubljana 1962, str. 41–42.)

Kmalu nato je bilo v temeljnih točkah Osvobodilne fronte oblikovano stališče do slovenske narodne samoodločbe in njene ureditve v bratski zvezi z jugoslovanskimi narodi. »Stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov ne priznava OF razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov. Hkrati stremi k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.« (Prav tam, str. 255.) Ta točka, ki je bila formulirana jeseni 1941, torej v času, ko je bil slovenski narod popolnoma odrezan od drugih jugoslovanskih narodov in prepuščen sam sebi, ko se Jugoslavija od nikoder ni ponujala sama po sebi, govori o tem, da je bila leta 1941 jugoslovanska orientacija med Slovenci močna, da se je slovenki narod v svojem samostojnem boju po svoji lastni volji odločil svojo usodo povezati z obnovitvijo Jugoslavije in se boriti zanj. To pomembno moralno in politično dejanje je znalo ceniti vodstvo narodnoosvobodilnega boja z Josipom Brozom Titom na čelu in ga javno izraziti na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu. (Slobodan Nešović: Stvaranje nove Jugoslavije, Beograd 1981, str. 253.)

Po drugi plenarni seji Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora, novembra 1941, na kateri so govorili o pripravi nekakšne deklaracije slovenskih narodnih pravic, je Edvard Kočbek za sejo izvršnega odbora Osvobodilne fronte napisal predlog takšnega osnutka deklaracije v osmih točkah. Ta njegov predlog ni bil nikoli objavljen, je pa bil v bistvu

pogled slovenskih krščanskih socialistov v Osvobodilni fronti na rešitev slovenskega narodnega vprašanja. V vseh svojih bistvenih zahtevah se ujema z uradnimi objavljenimi izjavami Izvršnega odbora Osvobodilne fronte tistega časa.

Zaradi jasne formulacije in majhne poznosti te »deklaracije slovenskih narodnih pravic« naj vendarle citiramo nekaj njenih členov:

»1. Slovenski narod je v sedanji borbi za narodni obstanek politično dozorel in dobil svojo jasno državno-pravno zavest, zato je v območju postal edini in najvišji nosilec suverenosti.

2. Na temelju te suverenosti mora slovenski narod vedno in povsod sam odločati o svoji usodi, o svoji notranji ureditvi, o svojih mednarodnih odnosih...

8. Suvereni slovenski narod stremi po novem, bratskem sožitju z ostalimi narodi Jugoslavije in z vsemi južnimi Slovani. Poudarja pa, da kot narod, ki je upravičen in odločen do kraja vzpostaviti svojo narodno suverenost, v vsaki politični obliki sožitja za vse čase vztraja na načelno in praktično zajamčeni pravici do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve.« (J. Prunk: Slovenski narodni programi, str. 263–264.)

Sočasno je tudi Komunistična partija Slovenije znotraj Osvobodilne fronte povedala svoje jasno stališče do tega problema. To je storila s člankom Borisa Kidriča Na poti k osvoboditvi slovenskega naroda, objavljenem v partijskem glasilu Delo, januarja 1942. Kidričeva oziroma partijska stališča so identična stališčem krščanskih socialistov, kar dokazuje, da se skupine Osvobodilne fronte programsko niso razlikovale, vse so imele en sam program, le včasih so ga, do dolomitske izjave, še same posebej deklarirale. Kidrič je na koncu svojega članka podčrtal naslednjo ugotovitev: »Pravica do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve in pravico do oblikovanja lastne državnosti, je najvišja nacionalna pravica slehernega naroda. Komunistična partija Slovenije bo to pravico slovenskega naroda z vso doslednostjo zastopala in se zanj bojevala. Naj se nam zaradi tega nihče ne drzne očitati, da postavljamo kitajske zidove med slovenski narod in bratske južnoslovanske narode. Prav Sovjetska zveza, ki svojim narodom ustavno priznava pravico do oblikovanja lastne državnosti, do samood-

ločbe, do odcepitve – je zgled moralnopolitične enotnosti in bratskega sožitja svobodnih narodov in vseh nacionalnih pravic deležnih narodov.« (Zbrano delo Borisa Kidriča, knj. 1, Ljubljana 1958, str. 207.)

V podobnem duhu je zvenel tudi komunistični izvršni odbor Osvobodilne fronte po ustanovitvi Avnoja v Bihaču, novembra 1942: »V novo Jugoslavijo slovenski narod ne bo stopil kakor 1918. leta kot narod brez zaslug in pravic, kot narod, ki so mu drugi kovali usodo in ustavo. Slovenski narod je s svojo borbo in s svojimi žrtvami doprinesel v skupni osvobodilni stvari toliko, kakor redkokateri narod v Evropi. V novi Jugoslaviji bo zato svobodna in združena Slovenija od Trsta do Špilja, od Kolpe do Celovca vstopila z vsemi pravicami, ki bodo omogočale, da bo na njenih tleh gospodaril edino slovenski narod sam.« (Makso Šnuderl: Dokumenti ljudske oblasti v Sloveniji, Ljubljana 1949, str. 67.)

Na kočevskem zboru odposlancev slovenskega naroda, od 1. do 3. oktobra 1943, so slovesno razglasili, da slovenski narod kot suveren subjekt stopa v Avnoj z namenom graditi novo Jugoslavijo. (Prav tam, str. 104.)

Po končanem kočevskem zboru odposlancev je v Sloveniji še nekaj časa ostala delegacija jugoslovanskih narodov na čelu s predsednikom Avnoja dr. Ivanom Ribarjem. Ta delegacija je imela dolge in zanimive pogovore z vodstvom Osvobodilne fronte slovenskega naroda na čelu s Kidričem in Vidmarjem (Kardelj je takoj po zboru odšel v vrhovni štab) o konkretni obliki bodoče jugoslovanske države.

Razglabljali so o vprašanju, kako federativna naj bo bodoča Jugoslavija in kako naj se v njej izraža suverenost posameznih narodov. Drugače rečeno, obravnavali so problem, ali naj bo Jugoslavija konfederativna zveza držav ali zvezna država. Prevladalo je mnenje o zvezni državi, za kar je bil s svojim pragmatičnim čutom zaslužen Boris Kidrič. Sklepi, kakršni so bili postavljeni v teh pogovorih, so bili v glavnem podlaga za sklepe drugega zasedanja Avnoja o federativni Jugoslaviji.

Ko je po končanem drugem zasedanju Avnoja maršal Josip Broz Tito posebej sprejel slovensko delegacijo na zasedanju, je izrekel pohvalo Slovincem za njihovo zgodnjo odločitev za Jugoslavijo. Pri tem pa je izrazil pomembno misel, da je »trenutni državni in

vojaški centralizem potreben le zaradi nalog narodnoosvobodilnega boja. Ves razvoj jugoslovanske države po osvoboditvi pa bo šel v smer vse večje federalizacije in samoodločbe narodov.« (Slobodan Nešović: Stvaranje nove Jugoslavije, Beograd 1981, str. 253.)

Princip slovenske narodne suverenosti v okviru federativne Jugoslavije je poudarjal na prvem zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju, 19. februarja 1944, Edvard Kardelj in njegov predlog je povzela deklaracija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta: »Slovenski narod se je združil z narodi Srbije, Hrvaške, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine v enotni državni skupnosti, v federativni Jugoslaviji, zgrajeni na načelih resnične demokracije in narodne enakopravnosti, svobodno po svoji volji, na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, pa tudi do združitve z drugimi narodi.« (Makso Šnuderl: Dokumenti, str. 135.)

Meritoren komentar k izgradnji federativnih odnosov v jugoslovanski državi je dal poleti 1944 Boris Kidrič v članku O osnovnih značilnostih v graditvi demokratične federativne Jugoslavije, v katerem je povedal tudi prečudovito načelno misel: »Osnovno načelo resnične federacije je načelo, da vsaka federalna enota prepušča del svoje suverenosti v korist skupne suverenosti vse države, ne da bi pri tem izgubila lastno državnost.« (Zbrano delo Borisa Kidriča, knj. 2, Ljubljana 1960, str. 112.)

Ves ustavno-pravni razvoj v povojni Jugoslaviji se je deklarativno držal tega osnovnega načela. Deklarativno so se suverene pravice jugoslovanskih narodov in njihovih republiških državnosti z vsem poudarkom oznanjale v vseh povojnih ustanovah. Vsakdanja družbeno in gospodarska praksa pa je hodila precej svoja pota. Državni centralizem v gospodarstvu, družbenem in političnem razvoju je bil v prvih dveh desetletjih povojnega jugoslovanskega razvoja izredno močan, in ker se je naša socialistična družba gradila in se še gradi na etatistični način, je vsako centralno odločanje usodno vplivalo na položaj narodov in njihov razvoj.

Vodilna idejnopolitična sila v jugoslovanski in slovenski družbi Komunistična partija / Zveza komunistov, ki je imela dolga leta monopol na vodstvo narodne politike, je v

svojem ontološkem političnem bistvu – priza-
devanju za osvoboditev delavskega razreda
in graditev socialističnih odnosov – pogled na
narodno vprašanje funkcionalistično instru-
mentalizirala v prid doseganja primarnega
cilja. Tako so se pogledi in akcenti na bistvo
naroda, na njegovo suverenost in samostoj-
nost, na njegov vrstni red v spletu razredno-
nacionalno med našo socialistično graditvijo
spreminjali in premikali. To je najlepše raz-
vidno v pogledih vodilnih ljudi jugoslovanske
revolucije in socialistične graditve. Skoraj
poldrugo desetletje po osvoboditvi je vladalo
fetišistično prepričanje, da je nacionalno
vprašanje v Jugoslaviji dokončno rešeno na
najboljši možni način z avnojskim dogovo-
rom. Nihče nikoli ni natančno konkretno
operativno, za vsakdanjo gospodarsko, so-
cialno in politično rabo elaboriral avnojske
sintagme. Vodstvo in aktivisti Komunistične
partije / Zveze komunistov so se zadovoljevali
z občasnimi Titovimi in Kardeljevimi izjava-
mi, ki so bile pogojene s trenutnim političnim
položajem, kot pravi v zadnji prenicljivi ana-
lizi tega problema verjetno najboljši pozna-
lec jugoslovanskega povojnega razvoja Dušan
Bilandžić. Oba voditelja jugoslovanske revo-
lucije, Tito in Kardelj, ki sta se nedvomno
veliko poglobljala v problematiko nacional-
nega vprašanja, sta v glavnem bila za resnično
afirmacijo narodov, njihove suverenosti in
pravice do samoodločbe v obliki jugoslovanske
federacije. Pri tem pa sta čvrsto vztrajala
pri stališču, da mora pri tem vodilno vlogo
odigrati komunistična (leninistična) partija v
socialističnem razvoju. Seveda se danes že
lahko postavi vprašanje, koliko je zadnji teo-
retični Kardeljev spis Smeri razvoja zvest
leninističnemu duhu.

Kaže, da sta oba jugoslovanska zgodovin-
ska voditelja v začetku sedemdesetih let spo-
znala zagate socialistične graditve in napredo-
vanja ter mednarodnih odnosov v jugoslo-
vanski državi. Zato sta se odločila za ustavo
leta 1974, ki jasno afirmira princip suvereno-
sti jugoslovanskih narodov in republik in ima
vgrajene tudi instrumente za takšno afirmaci-
jo. Seveda pa se pred zgodovino in pred nas
postavlja vprašanje, kako da sta kompleten
družbenoekonomski sistem in mednarodne
odnose postavila na temelj nekega utopično
svobodno združenega dela, ki potrebuje za
svoje življenje, za svoj razmah še vedno
pomoč subjektivnih političnih sil – to je Zveze

komunistov. Sta imela kakšno drugo mož-
nost? Sta že takrat lahko videla nekatere
dileme, ki jih vidimo danes mi?

Pred zgodovinsko, pravno, ekonomsko,
sociološko, politološko in še kakšno znanost-
jo je naloga raziskati, zakaj se ustavno-nor-
mativno deklarirana jasna načela o federativ-
nosti in odgovornosti vsakega naroda zase in
za celoto niso instrumentalizirala v socialno-
ekonomski in politični praksi. Na teh vedah
pa je tudi poiskati praktične rešitve odnosa
vsestranske suverenosti narodov in njihove
odgovornosti za lasten razvoj in funkcionira-
nje države kot enotnega družbenopolitičnega
in ekonomskega organizma. To je najbrž
izredno težko rešljiv rebus, danes, v težki
ekonomski in družbeni krizi še težje rešljiv
kot kdaj prej. Pri tem nam ne more pomagati
nihče; pomagati si moramo samo sami na
podlagi lastnih negativnih izkušenj. Za naše
humanistične vede bi bilo v prvi vrsti žele-
ti, da bi se odprli arhivi nekaterih pomembnih
državnih institucij, ki so odločilno vplivale na
naš povojni politični razvoj. Zagotovo bi bila
objava zapisnikov sej in drugo, še ožje in
zaupnejše gradivo, na primer vseh ustavnih
komisij, zlasti tiste, ki je nekaj let pripravljala
našo zadnjo ustavo iz leta 1974, prvovrstnega
pomena, saj se danes iz različnih spominov
in kvazispominov nekaterih odločilnih jugo-
slovanskih politikov vidi, kaj vse in kako ter
o kako pomembnih rečeh, o kako različnih
konceptih so ti ljudje razpravljali v popolnem
zavetrju, daleč od javnosti svojih narodov in
delavskega razreda, na katerega so se sklice-
vali.

Sedanja razprava o spremembi in dopolni-
tvi ustave ima za razliko od prejšnjih to
značilnost, da se od vsega začetka v glavnem
razvija pred očmi javnosti.

Pri tej razpravi, v kateri sodeluje tudi
precej družboslovnih znanstvenikov, se pri
argumentiranju večkrat kažejo prijemi, ki so
težko sprejemljivi za družbeno znanost. Veli-
kokrat se poskuša zlasti od strani nekaterih
strokovnjakov funkcionalizirati nekatere ele-
mente zgodovinske in ustavnopravne prakse
drugih obdobj in drugih dežel evropske civi-
lizacije za lastne ustavne predloge. Vsaj za
zgodovinsko vedo moram trditi, da takšno
početje nima veliko skupnega z njeno histo-
rično komparativno kritičnostjo. Zgodovin-
ske paralele in primerjave različnih obdobj
in različnih dežel so znanstveno nekaj najbolj

tveganega, čeprav to kaj radi počnemo. Vsaka doba in vsaka država oziroma narod se v marsičem razvijajo po svoje in zelo težko je prenašati izkušnje enih na druge.

Še tako dobro poznavanje in sklicevanje na razvoj federativne države v ZDA, Švici in na funkcioniranje njihovega ustavnopravnega sistema ali pa morda v Zvezni republiki Nemčiji ali Sovjetski zvezi nam pri iskanju naših konkretnih ustavnopravnih rešitev ne more veliko pomagati.

Naša jugoslovanska federativna država, čeprav krojena po sovjetskem vzoru, je vendarle nekaj popolnoma samosvojega, zraslega iz drugačnih razmer, v drugem prostoru, iz narodov, ki so drugačni in so bili v drugačem medsebojnem razmerju, in končno tudi iz drugega časa kot sovjetska država.

Zgodovinskemu vodstvu jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja in revolucije s Titom in Kardeljem na čelu je bilo zlasti po letu 1948 jasno, da se v Jugoslaviji gradi samosvoja, zelo specifična družba, ki na samosvoj način gradi enakopravno sožitje narodov v mnogonacionalni državi. V različnih prilikah ob oživelih nacionalnih problemih, v vseh političnih in idejnih polemikah z različnimi kritiki njune strategije sta se Tito in Kardelj vedno sklicevala samo na lastno jugoslovansko revolucionarno izkušnjo.

Tudi pri Slovencih imamo v zadnjih petdesetih letih med najbolj bistrimi glavami politično-antropološke misli jasno zavedanje in opozarjanje, da nam mora biti merilo in napotilo v naši družbeni politični, antropološki in kulturni praksi le domača izkušnja,

lastna narodna tradicija, vpeta v domača tla, zavedajoča se lastne zgodovine.

Zelo lepo in udarno je to sintagmo že leta 1935 formulirala demokratična študentska skupina na ljubljanski univerzi, ki je od tega leta izdajala revijo 1551. Geslo te skupine, z njim je hotela povedati, kateri princip jo vodi, je bilo: »Ne Rim ne Moskva, ampak Ljubljana!«

Edvard Kocbek, verjetno eden najbolj prenicljivih in lucidnih analitikov slovenskega narodnega položaja pred drugo vojno, je takšno svoje spoznanje leta 1940 strnil v članku Slovenci in politika. V tem pomembnem članku, ki vsebuje posrečen sociološki, antropološko-zgodovinski in psihološki prijem, je med drugim tudi tale odstavek: »Naj-silnejši ukaz te ure je, da spoznamo svoj edinstveni, izvirni življenjski smoter. Ta smoter se ne da poiskati v neslovenskem prostoru ali v knjigah, ne moremo ga prevzeti mrtvega iz zgodovine ali si ga izposoditi od kake tuje miselnosti; ta smoter si moramo poiskati v nas samih in ga vzdigniti v svojo življenjsko napetost. Slovenci moramo že enkrat začutiti prostorske in časovne meje svojega življenja, v nas mora začeti utripati naša lastna usoda. V tem smislu moramo postati resnično političen narod, ki bo stopil samozavestno v zgodovino in dejansko odločal o samem sebi. Na prvo mesto naše življenjske dinamike mora čim prej stopiti resnična slovenska politična volja. Ta slovenska politična volja mora postati nosilka Prešernove metafizične utemeljitve slovenstva.« (Edvard Kocbek: Slovenci in politika, Dejanje III/1940, str. 6.)

To pa je zapoved časa verjetno tudi danes!

Sonet za mrežo

*Visoko do neba te bomo kleli
milijoni, ker se skozi tebe spaja
ječa, s svobodo, ki nas obdaja:
mejnik prostosti, nismo te želeli.*

*Tu umiramo, ko zunaj bi živeli –
toplota zunaj, tu nas mraz obhaja,
iz grde slike druga, lepša vstaja,
ko bomo svobodni v prostost zleteli.*

*Štiri palice ležeče vežejo
pokončnih sedem, vmes je ozka reža
težke misli nam na dušo ležejo.*

*Železje, naša rana je še sveža,
ker po mozgu tvoji kraki režejo
ti prekleta – v oknu ječe mreža.*

*V mrazu rojene snežinke pršijo,
uklenjene v led, in s snegom odeta
žaluje otrpnjena zemljica sveta,
le lučke na grobih toplo žarijo.*

*Kakor pošasti zidovi štrlijo
gori v sivino, ki nič ne obeta,
kot kepa ledena, iz zime spočeta,
v ječi se misli ledene rodijo.*

*Zunaj in notri in v srcu in v duši
in v krvi je mraz, ki nima primere,
še huje žge led kot sonce v suši.*

*V boli zagorel je plamen brez mere,
plamen, ki stene ledene poruši,
to silni je plamen – upa in vere.*

V zaporu ljubljanskega sodišča, na dan mrtvih, 1. novembra 1941

Zgodovinska vprašanja ob dnevu vstaje 1988

GOVOR V SKUPŠČINI SRS,
21. JULIJA 1988

V Socialistični republiki Sloveniji imamo poleg obče jugoslovanskih tudi svoje posebne praznike. Celo neuradne, kakršen je Prešernov dan. Tega praznujemo kot nedržavni, lahko bi rekli, srčni izraz pripadnosti svobodoumni slovenski kulturi, ki je bila in ostaja izhodišče za naš vstop v svetovno skupnost narodov. Obhajamo ga sproščeno, prek vseh meja. V Socialistični republiki Sloveniji praznujemo 27. april, dan Osvobodilne fronte, kot pomembno politično združitev svobodoljubnih sil v narodu v času njegove najhujše življenjske ogroženosti. Proti koncu leta praznujemo dan mrtvih, ko častimo spomin na naše pokojnike in pri tem mislimo na praprvinško včlenjenost človeka v snovanje in minevanje vsega, kar obstaja. Imamo pa republiški praznik tudi sredi poletja, sredi bujne rasti. V našem koledarju je 22. julij zapisan kot dan vstaje slovenskega naroda. Lahko bi mu tudi rekli dan vstopa tega naroda v lastno zgodovino. To je dan, odkar Slovenci le sami odgovarjamo za svojo usodo, odkar nočemo biti več nekakšen »prehajeni predmet zgodovine«, dan, odkar hočemo za svoje nadloge obtoževati predvsem sami sebe.

Ali ni takšna označitev le samovoljna domislica? V zvezi z 22. julijem se je odpirala in se še odpira vrsta vprašanj in spričo njih so potrebne nekatere ugotovitve.

Odločitev za oboroženi narodnoosvobodilni boj ni bila odločitev za vojno. Ta je divjala in morila po Evropi in Sredozemlju že skoraj dve leti, na naših tleh pa od 6. aprila 1941. Jugoslavija je bila žrtev brutalnega napada in z oboroženim nasiljem je bila razbita, zasedena in razkosana, z njo vred pa zasedena in razkosana tudi Slovenija. Napadalci in okupatorji niso bili samo zmagoviti vojaški nasprotniki, bili so nosilci fašizma, ki se je že izkazal ne le kot uničevalec demokracije, ampak tudi kot največje barbarstvo takratnega sveta. V Sloveniji okupatorji niso nastopili samo kot uničevalci svobode, ampak tudi kot uničevalci slovenskega naroda, ki so ga hoteli v njegovih obsežnih delih takoj zdrobiti in odstraniti. Bili so totalni nasilniki, proti katerim pasivni odpor Gandhijevega tipa ni imel nobenega upa. »Slovenski Gandhi bi bil ustreljen v Begunjah, obešen v Murski Soboti ali pa bi ginil na Liparskih otokih, preden bi mogel razviti svojo dejavnost,« je tedaj ugotovil dosleden slovenski narodnjak in demokrat. Zato so ljudje in skupine, ki so

se na pobudo Komunistične partije Slovenije združili že prve dni sovražne zasedbe v fronto proti fašističnemu imperializmu, takoj ugotovili, da je treba slovenske množice zbirati in združevati na temelju boja, na temelju boja za osvoboditev in združitve naroda. Popolno pravico naroda do samoodločbe pa so postavili kot prvo zahtevo in kot pravo merilo za razpoznavanje vsakega imperializma. Skoraj vsa celinska Evropa zahodno od Sovjetske zveze je tedaj bila ali v vojaškem taboru nacistične Nemčije ali pa od tega tabora potolčena in zaslužjena. Vprašanje, kdaj začeti v Jugoslaviji in v Sloveniji z napovedanim odporom, je bilo skrajno težavno in odgovorno.

Nekateri danes ponovno oponašajo komunistom in celi Osvobodilni fronti, da so oboroženi boj začeli šele po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo in da jim torej ni šlo za narodno osvoboditev, marveč za oblast in za interese kominterne. Pustimo zdaj ob strani dokaze, da se je upor pripravljali že od prvega dne okupacije, da je ravno to bil motiv za frontno združitve 27. aprila, ko so zbrani ugotovili, da bodo slovenski narod osvobodile njegove lastne sile. Raje poglejmo, zakaj se dotlej vodilni slovenski politični vrhovi niti po 22. juniju niso odločili za upor. Izpričano je namreč, da so se dobro zavedali, kakšen prelom v stvarnih možnostih za izid vojne pomeni vključitev Sovjetske zveze vanjo. Ni bil torej obup zaradi domnevne nepremagljivosti fašistične osi tisto, kar bi jih navajalo na aktivno kolaboracijo in potem posledično pripeljalo v oboroženo izdajstvo. Ne obup, temveč račun! Danes se kot opravičljiv razlog na veliko poudarja ideološka drugačnost in zato se za oboroženi nastop na strani okupatorja terja priznanje, da je to bil nastop v državljanski vojni. Da je torej bil legitimen, kot sta vselej legitimni obe nasprotni strani v takšni vojni. Pušča se ob strani dejstvo, da je antikomunizem najbolj aktivnih pobudnikov in organizatorjev bele garde imel tudi fašistične korenine, in pušča se ob strani, da je za tradicionalne elite bilo odločilno to, da so, kakor je že tedaj bilo zapisano, »predolgo bili na oblasti, da bi mogli mirno in stvarno gledati na osvobodilno gibanje, ki ga vodijo napredne sile«. Nobeno razpravljanje ne sme mimo dejstva, da se je oboroženi nastop proti osvobodilnemu gibanju izvršil v okviru vojaške organizacije okupatorja, torej v okviru

tjuje, ne domače državnosti. Četudi je res, da so razredni momenti pri tem imeli veliko vlogo, to narodnega izdajstva ne more spreminiti v zaslugu za udeležbo v vojni, ki bi bila državljanska.

Drugi, danes aktualni očitek je, da so komunisti poudarjali narodno osvoboditev, hkrati pa zarotniško skrivali svoj pravi namen, namreč izpeljati socialistično revolucijo. Tudi takšen očitek ne vzdrži primerjave z dejstvi. Vsa prebujena slovenska javnost je že leta 1939 zavzeto brala Speransovo knjigo o razvoju slovenskega narodnega vprašanja. Brala je njegovo analizo družbenih sil na Slovenskem in napoved, da prihaja v življenju naroda do najvažnejšega preloma, »do boja med meščanstvom in proletariatom za vodstvo v narodnem gibanju«. Partizanski zakon, ki je služil kot osnova za ustanavljanje prvih partizanskih enot v Sloveniji, je poudaril, da bo vsak partizan »vse svoje sile in svoje življenje posvetil osvobodilni stvari slovenskega naroda in delovnega ljudstva«. V programskih točkah Osvobodilne fronte pa je jeseni 1941 bilo sklenjeno, da se bodo vsa vprašanja, ki presegajo okvir narodne osvoboditve, reševala na dosledno ljudsko demokratični način. Upravičeno je zato Boris Kidrič maja 1943 javno, v Ljudski pravici, zapisal: »Dejstvo je, da ni KP nikomur in nikdar svojih delnih in končnih programatičnih smotrov niti tajila niti vsiljevala. Ljudska demokracija je tisti temelj, ki ga je KP predlagala svojim sodelavcem glede rešitve vseh vprašanj, ki presegajo okvir narodne osvoboditve.« Tako lahko pustimo ob strani dejstvo, ki ga kritiki le preradi pozabljajo, da socializem ni bil želja samo komunistov.

Dejstvo je, da je pomenil 22. julij prestop iz zamisli v akcijo in s tem vstop v lastno zgodovino. Narodnoosvobodilna akcija je Slovence pripeljala v nov zgodovinski položaj. Osvobodili so se fašistične nevarnosti, ustvarili svojo nacionalno državnost in dosegli notranjo družbeno preobrazbo, ki je pomenila začetek socialistične revolucije. Sam datum, 22. julij, je seveda različen od datumov vstaje v drugih delih Jugoslavije. Različnost teh datumov na svoj način izraža dejstvo, da se je revolucionarni osvobodilni boj narodov Jugoslavije sicer začel po enotni zasnovi in pobudi, a je v njegovem razvoju imel vsak narod vlogo samostojnega subjekta. Ni šlo samo za specifikko, za nujna krajevna odstopa-

nja od obćih zamisli in načinov. Šlo je za različnost nacionalnih subjektov, od katerih vsak vstopa v svojo zgodovino po lastnih možnostih in potrebah. To je tisto, kar bi lahko imenovali večnacionalni značaj jugoslovanske revolucije. Razume pa se, da je jugoslovanski značaj tega dogajanja bil bistven faktor za razvoj osvobodilnega boja na območju vsakega naroda posebej. Preprosto, drug brez drugega, brez zavesti, da niso sami, ne bi mogli. Za razvoj na Slovenskem je bil velikega pomena čudoviti pojav ljudskih vstaj v Srbiji, v Črni gori, na nekaterih bližnjih področjih Hrvatske. Samo bežen pogled na številke Slovenskega poročevalca iz leta 1941 nam o tem zgovorno priča. Po drugi strani pa je zgodnja in jasna jugoslovanska usmeritev Osvobodilne fronte in vsega partizanskega vojskovanja v Sloveniji pomenila veliko oporo samozavesti narodnoosvobodilnega gibanja v vsej Jugoslaviji. Za to je slovenski delegaciji v Jajcu izrekel Tito veliko priznanje. Posebne omembe je potrebno, da je Slovenski narodnoosvobodilni odbor že 16. septembra 1941 s posebnim odlokom sklenil, da se »vojaški zbor slovenskih partizanskih čet, ki ima lastno poveljstvo, vključi kot sestavni del v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije in operira pod vrhovnim poveljstvom Glavnega štaba Narodnoosvobodilnih partizanskih oddelkov Jugoslavije«. Ustanovitev in zakonodaja Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora se je septembra 1941 nekaterim iz daljave dozdevala nekaj operetnega, že kmalu pa je življenje dokazalo, da gre za najresnejše delovanje, določujoče poti nove Jugoslavije.

Dne 22. julija 1941 so torej Slovenci odločno in dejansko vstopili v svojo zgodovino. Dvoje je pri tem bilo odločilno. Najprej to, da je Komunistična partija Slovenije svojo pobudo dala in da je ta v Osvobodilni fronti bila sprejeta. Drugo, da je pobudo dalo revolucionarno delavsko gibanje in organizacija jugoslovanskega značaja in obsega. Brez zanašanja na to, da v uporu sodelujejo vsi narodi, vse dežele Jugoslavije, se vstaja v Sloveniji ne bi mogla začeti in razviti. Če so si Slovenci v partizanskem boju izbojevali državo in novo družbeno zasnovo, se je to zgodilo, ker so bili samostojen člen te in takšne skupnosti. Z njo, ne brez nje!

Revolucionarna narodnoosvobodilna vojna je na tleh Jugoslavije omogočila vsem

narodom ustvaritev narodnih držav. Zgodovinski smoter takšne vojne seveda po zamisli njenega vodstva ni bilo ustanavljanje malih držav. Namen je bil zagotoviti narodom svobodo. Njen cilj pa tudi ni bil velikodržaven, saj velikodržavnost ne more shajati brez gospodovanja. Narodom je to vodstvo predlagalo federacijo enakopravnih državnopolitičnih osebkov na podlagi samoodločbe vsakega posebej in vseh skupaj. Vsi narodi Jugoslavije so to pobudo sprejeli za svojo in jo aktivno uresničevali vsa leta boja. Zavzemali so se za to, da ne izženejo samo okupatorjev, fašistov in kolaborantov, marveč da dosežejo v obnovljeni državi takšne nacionalne odnose, ki bodo izključili vsako možnost, da bi se v skupnosti obnovil sistem nacionalnega in socialnega izkoriščanja.

V letih narodnoosvobodilnega boja so se odnosi med narodi Jugoslavije oblikovali v njihovi posamezni in skupni akciji in ne prek države. Tudi njihova narodnoosvobodilna vojska pri tem ni bila izjema. Federativna država se je na novo vzpostavljala kot zaščita nove vsebine odnosov, ki so temeljili na oblasti ljudstva, na ljudski oblasti. Federativna država in država sploh se ni vzpostavljala kot oblikovalka takšne nove vsebine odnosov. Šele proti koncu vojne se je začela nova faza, v kateri je država stopila v ospredje, medtem ko se ljudska oblast začenja omejevati na vlogo naslova sistema, pa naj je šlo za posamezno nacionalno ali za zvezno državo.

Napačno je danes ustvarjati vtis o nasprotju med suverenostjo Socialistične republike Slovenije in Socialistično federativno republiko Jugoslavijo. Že v prvi poavnojki ustavi je bilo zapisano, da je naloga federacije varovati in braniti suverene pravice republik. Na zgodovinski seji vodstva Zveze komunistov Jugoslavije, dne 2. decembra 1971, v Karadjordjevu, ki jo danes napadajo z različnih, diametralno nasprotnih izhodiščih, ker je leta 1974 postala podlaga ustave, je Tito še enkrat razložil avnojski koncept: »Vsaka republika ima svojo suverenost in pravico, da jo varuje. Navzven pa ima Jugoslavija državno, to je jugoslovansko suverenost. In iz česa je sestavljena? To ni nekakšna abstraktna suverenost, marveč je sestavljena iz suverenosti vseh naših republik. V tej suverenosti, ki je enotna, imajo delež vse republike.«

Dokler bo tako, omenjenega nasprotja ne

more biti. V interesu trdnosti Jugoslavije in svobode v njej je treba skrbeti, da tako tudi ostane. Nihče za to nima večje odgovornosti od drugega. Po osvoboditvi se je pokazalo, da tudi v socialističnem sistemu nastaja vprašanje, kako obvladati državo, najsi bo to zvezna država ali pa federalna enota, da ljudem ne bo gospodovala, ampak jim služila. Zamišljena rešitev, da bi državo nadzorovali združeni delavci iz proizvodnje, je sicer doživela ustavno potrditev, dejansko pa se je le malo uresničila. Ali bo to uresničiljivo v prihodnosti, je še nerešeno zgodovinsko vprašanje, četudi ljudje to zamisel sprejemajo in podpirajo.

V letih sodobne krize pa se je pokazalo, da je mogoče računati in da je nujno računati z neko drugo možnostjo nadzora nad državo, ki realno že obstaja. To je nadzor javnosti. Ne gre samo za javnost, kakršna nastopa že od meščanskih revolucij naprej. Pri nas gre za javnost, katere čut se je izostril, katere merila so se izoblikovala tako v času narodnoosvobodilnega boja, še zlasti pa v več kot štirih desetletjih socialistične izkušnje. To je javnost novega zgodovinskega značaja, s čutom za prvine vrednote socializma, pa naj gre za socialne, nacionalne ali njim primerne politične odnose. Ljudje kljub krizi socialistične družbe ne odklanjajo socializma, zlasti pa ne odklanjajo socialističnega samoupravljanja. Ljudje so kritični do dejanskega nesocializma, do razkola med socialistično besedo in nesocialističnim dejanjem. Če govorimo o socializmu po meri človeka, to pomeni, da govorimo tudi o tem, da ta človek javno življenje lahko nadzoruje. Če govorimo o takšnem socializmu, potem to pomeni, da računamo na našo konkretno javnost, ki je že zrastle s socializmom in z njegovimi merili, tako da je postala njegov življenjski del.

Ob dnevu vstaje se je dobro spomniti, da je bilo naše celotno narodnoosvobodilno bojevanje možno, ker je v sebi združevalo politično pobudo celotne Osvobodilne fronte in posebej še Komunistične partije Slovenije,

da je to v sebi združevalo z neizprosno in nenehnim preverjanjem te pobude v praksi, torej v javnosti. Brez nje pač nobena pobuda ne bi bila uresničiljiva. Za današnjo rabo bi lahko rekli, da je narodnoosvobodilni boj bil dejavno uresničevanje načela svobodoljubne javnosti. In četudi je bil ta boj nadvse oborožen in usmerjen v ustvarjanje kar najbolj učinkovite vojaške organizacije, je bil bolj samoupraven in, danes bi rekli, bolj civilen, kot je bil naš sistem kdajkoli pozneje. Kidričeva država v državi je bila oblast avtonomnega ljudstva, pa vendar država.

Za sklep naj ugotovim, da praznika, kakršen je današnji, nimamo za to, da bi na njem razpravljali o perečih dnevnih vprašanjih. To je stvar organov sistema, ki imajo za odločanje tudi pooblastila. Je pa tak praznik priložnost, da se vračamo k svojim izhodiščem. To je tisto, česar ne smemo pozabljati v dnevnih težavah. Naše politike ne moremo in ne smemo improvizirati iz dneva v dan, celo od ure do ure. Ob premišljevanju o naših izhodiščih ob vstopu v lastno zgodovino bomo lažje nahajali pravo rešitev tudi za današnje probleme in sprejemali prave odločitve.

Seveda pa so stvari, ki so temeljne in o katerih ni treba šele premišljevati in se odločati. Popolna pravica do domačega jezika na domačih tleh je ena takšnih. Če to komu ni jasno, je čas, da se zave, da ne živimo več pred revolucijo, namreč pred tisto marčno, iz leta 1848. Vsi pa moramo uvideti, da se nam v današnjih stiskah z mnogih strani vsiljuje metoda političnega izsiljevanja, z resničnimi in perečimi problemi, metoda zaostrjevanja in stopnjevanja polemičnih poudarkov. Mislim, da je za socialistični samoupravni napredek celotne Socialistične federativne republike Jugoslavije, posebej pa za tak napredek Socialistične republike Slovenije, danes bistveno pomembno ohraniti avtonomijo demokratičnega socialističnega delovanja, zagotavljati čas za njegovo organsko rast. Natočimo si čistih misli, dajmo prostor preudarni in poštenosti besedi!

DANICA LOVREČIČ

Zgodilo
se je . . .

*SPOMINE POSVEČAM
DR. VLADIMIRU KANTETU IN BRANKU LOVREČIČU*

Ko sem dopolnjevala gradivo za te spomine
sem na cesti srečala nekdanjo uslužbenko policije.

Rekla mi je:

»Škoda, da o našem delu na policiji nihče nič ne piše!

Pa je res škoda, sem pomislila, saj so se dogajale velike stvari.

Prijateljstvo Z doktorjem Vladimirom Kantetom

Prvič sem se srečala z dr. Vladimirom Kante-
tom v oktobru 1936, ko me je takratni uprav-
nik policije Vekoslav Kerševan popeljal po
vseh sobah uprave policije in mi predstavil
nove kolege.

Takrat so policijo poleg upravnika vodili
trije svetniki. Komisar Vladimir Kante je
delal na političnem oddelku. Kar kmalu se
mi je približal, čeprav službene povezave z
njim v vsem času najine skupne zaposlitve pri
policiji skorajda nisem imela. Želel je, da bi
ves prosti čas preživela skupaj na sprehodih,
izletih ali tudi na domu, ni pa maral, da bi
se srečevala na policiji, in tudi pisal mi je le
domov.

Njegovim povabilom sem se odzivala, ka-
dar mi je čas le dopuščal, zlasti prva leta
najinega prijateljstva, ki je trajalo osem
let, vse do njegove tragične smrti.

Pred okupacijo sva se pogosto pogovarjala
v italijanščini. Rekla sva, da zaradi vaje,
vendar bolj zaradi mene, saj je Vladimir
italijanščino brezhibno obvladal. Jaz pa sem
je znala le toliko, kolikor sem se je naučila
v osmih razredih gimnazije.

Vladimir Kante je bil intelektualec par
excellence, podkovan v poznavanju svoje
stroke, umetnosti in kulture. Ukvarjal se je
tudi s filozofijo. Imel je dar za jezike, ljubil
je klasično glasbo, slikarstvo, rad je poslušal
opere in se navduševal nad naravnimi lepota-
mi. V vsem, česar se je lotil, se je skušal
izpopolniti. Po značaju je bil zelo zadržan,
marsikomu se je zdel visok in nedostopen;
morda je bil zaradi majhne postave tudi
nekoliko zagrenjen. Do ljudi, ki mu niso bili
po volji, je znal biti tudi oster in sarkastičen.
Rad je bil elegantno oblečen in je to želel
tudi pri osebah, s katerimi je prišel v stik.
Pogosto je stražnikom poravnaval uniformo.
Zapravljiv ni bil, rekla bi celo, da mu je šel
denar težko iz rok. Tudi družaben ni bil in
ljudem, ki so ga poznali le površno, se je zdel
vzvišen. Kdor pa je imel priložnost, da ga je
bolje spoznal, ga je spoštoval in imel po svoje
rad.

Obiskovala sva Grad, Rožnik, Golovec,
Šmarno goro, Grmado, Katarino. Kadar sva
imela več časa, sva si privoščila daljše izlete.
Vladimir je nadvse ljubil naše griče in planine.
Ko je bil na tečaju v Rimu, mi je pisal:
... »Kolikokrat mislim tu iz Rima na Sloveni-
jo, na Ljubljano, majhno in nebogljeno,
opravljivo in malomeščansko, pa vendar na-

I

šo, našo. In na vse tiste gričke in griče, hribe in gore, gozdove, skalnate planjave in plodne nižave, ki so take samo pri nas: vse to je naše, in ker je naše, je lepo. In če bi se zgodilo nekega dne, da bi to ne bilo več naše, da bi nam gospodaril tujec? Da bi mesto našega milo zvočnega jezika odmeval nemški? ... Tako mi je bilo danes tesno pri srcu, saj smo še mladi in bi radi živeli na soncu in svobodi.«

Spominjam se, v lepem nedeljskem jutru sva odšla peš iz Ljubljane preko barja na Krim. Okoli poldneva sva prišla do vasi na pobočju Krima in se ustavila na neki kmetiji. Povabili so naju, da se jim pridruživa pri kosilu. Priznati moram, da nama je krompir v oblicah z ocvirki nadvse teknil. Nato sva nadaljevala pot na vrh Krima in nazaj čez barje, peš, vse do doma.

Dr. Vladimir Kante je rad veliko pešalil. Bil je samotarske narave, zato je pogosto hodil sam, če se mu jaz ali njegov brat Danilo nisva utegnili pridružiti. In še odlomek iz rimskega pisma o tem: »Zdi se mi, da se takrat človek razdeli v dvojce osebnosti: ena, v kateri je osredotočeno vse ono imanentno, doživljeno in spoznano, druga, ki o vsem tem ne ve nič, ampak z vso naglico hiti dojemati in spoznavati vse novo in lepo. In če ena drugi dela družbo, v tihem zagovoru, je zares družba drugih ljudi odveč. Tudi jaz najraje potujem sam ... Jaz imam na žalost to napako, da sem preveč orientiran vase in ne toliko na zunanji svet.«

V tem sva se dobro ujemala. Tudi jaz sem od najranejše mladosti veliko pešalila in večkrat sem šla čisto sama tudi na dolge ture, na primer na Triglav, Jalovec, Grintovec, Kofce, Gorjuše in celo peš na Vezuv.

Imela sem kar dobro kondicijo, a sem jo izgubila, ko so me 1. junija 1938 za tri mesece in pol poslali nazaj na bansko upravo. Dopolniti sem namreč morala predpisano dobo službovanja na drugi stopnji, da bi smela opravljati strokovni izpit. Cele dopoldneve in popoldneve sem bila v službi, doma pa sem študirala. Niti kratkega sprehoda na Rožnik si nisem privoščila. Toda Vlado ni zdržal. Neko popoldne mi je telefoniral na bansko upravo, da bi šla preko nedelje z njim in njegovim bratom Danilom na Triglav. Zavedala sem se, da sem brez kondicije in da jo imata onadva v obilni meri, saj je Vlado v tem času zelo veliko prehodil. Ker pa sem

bila pred tem že trikrat brez težav na Triglavu, sem precenila svoje sposobnosti in privolila.

Sobotno popoldne v juliju smo se vsi trije z vlakom odpeljali do Mojstrane in nato peš mimo Peričnika in Aljaževega doma do Kredarice. Hodili smo sedem ali osem ur, zato nam je za spanje ostalo le malo časa. Že zjutraj so me bolele noge in kar težko sem premagovala vzpon do Aljaževega stolpa na vrhu. Takrat je potekala meja z Italijo preko vrha Triglava in prav ob našem prihodu na vrh je bil tam italijanski graničar s psom. Med vračanjem po Tominškovi poti nas je v steni iznenadila huda nevihta. Strele so švigale naokrog, ko smo bili ravno na klinih. Kolikor hitro sem mogla, sem se v težkih podkovanih gozdaricah in z nahrbtnikom na ramenih spuščala navzdol. Spominjam se, da sem snela prstan z roke, saj sem se bala, da bo zlato privlačilo strela. Zaman sem se trudila, da bi ujela Vlada in Danila, tako hitro sta ju ucvrla navzdol. Počakala sta me v zatišju pod steno, in ko sem ju dohitela, smo brez oddiha takoj nadaljevali pot do Aljaževega doma in potem še deset kilometrov po dolini do Mojstrane. Morali smo ujeti vlak, saj smo imeli v ponedeljek zjutraj vsi trije službo. Mislim, da nikoli v življenju nisem tako težko hodila kakor po tej dolini. Noge sem komaj še premikala, niti govoriti se mi ni dalo. Vlado je potrpežljivo capljal poleg mene, Danilo pa naju je zapustil in sam odšel proti postaji.

Po tem dogodku sem bila bolj previdna in se nisem pridružila Vladu, ko je šel sam na Špik ali v družbi z bratom na Grintovec in Kočno. Vlado je sam potoval tudi v München, Benetke, Mostar in druge kraje Jugoslavije. Od povsod mi je pošiljal pozdrave, vselej na dom. Skupaj sva se udeležila dveh izletov policije na Dolenjsko. Na teh izletih se je rad fotografiral in ohranjenih imam še nekaj fotografij.

V plesni sezoni 1936/1937 je izrazil željo, da bi se rad naučil plesati. Prosil me je, da bi mu pomagala pri tem. Privolila sem, bila sem dobra plesalka in bilo mi je zelo prav, da bom imela stalnega partnerja za ples, saj pred vojno dekle brez spremstva ni moglo v plesno dvorano. Vlado se je dogovoril z bratom Danilom, ki je bil vnet in dober plesalec, da ga bo naučil plesati. Kantetovi so imeli stanovanje v Gregorčičevi ulici. Vlado je živel v skupnem gospodinjstvu z

materjo Rozino, dve leti starejšim bratom, diplomiranim pravnikom Danilom, in sestro Stano, ki se je leta 1936 ubila v letalski nesreči. Najstarejša sestra Olga (umrla 1975), poročena z mornariškim častnikom Ludvikom Vrišerjem, je bila v Dalmaciji.

Brata sta delno izpraznila dnevno sobo in ob popoldnevih, kadar smo bili vsi trije prosti, sem hodila k njim na plesne vaje. Ob zvokih z gramofona je Danilo z menoj pokazal Vladu posamezne like, nato pa sva jih z Vladom ponavljala. Plesali smo tango, angleški valček, fokstrot in dunajski valček. Vadili smo veliko, a posebnega uspeha ni bilo. Vlado se je sicer naučil likov, a gibal se je tako in brez pravega občutka za ritem.

Ko je bila plesna sezona na višku, sva se z Vladom že udeleževala elitnih plesov. Na njih je vedno prevzel tudi nadzorno službo. Večkrat smo šli na ples skupaj z Danilom in njegovo stalno spremljevalko Rijo, včasih se nam je pridružil tudi Rijin bratranec dr. Röger. Vlado je vneto plesal vsak ples, in to vedno le z menoj. Niti enkrat ni dovolil, da bi me na plesišču prevzel kak drug plesalec, čeprav je to bilo takrat povsem običajno. Jaz pa sem si na tihem zelo želela, da bi kdaj zaplesala tudi s kakšnim dobrim plesalcem.

V plesni sezoni so bili v Ljubljani plesi v vseh velikih dvoranhah sočasno: v Unionu, Kazini, na Taboru in drugod. Vlado je najraje izbral Kazino. Plesi so trajali do jutranjih ur in po drugi uri sva z Vladom običajno obiskala tudi plese v drugih dvoranhah, kjer so imeli nadzor najini kolegi. Nekdanji namestnik poveljnika policijske straže Polde Rijavec se še danes spominja, da sva prišla z Vladom v jutranjih urah na Tabor, kjer je imel on službo. Na silvestrovo in pustni torek sva v jutranjih urah obiskala dvorano za dvorano, tako da sem se zjutraj šla domov le preobleč in takoj nato v službo.

V novembru 1937 je komisar Kante dobil štipendijo za tečaj v Rimu. Ves čas njegovega bivanja v Rimu sva si redno dopisovala.

Dne 13. januarja 1938 mi je pisal: »... in prav nič ne vem, kako bo v Ljubljani. Bojim se, da na upravi policije ne bo kar nič prijetno, in včasih imam občutek, da upravnik nima zaupanja vame. Napisal mi je sicer pismo za Božič, ali to ne pomeni pravzaprav nič. Če bi pa moral zapustiti Ljubljano, kar predvidevam, in se zopet vrniti v Beograd, bo ločitev zelo huda...« In pismo z dne 11.

marca 1938: »Včeraj sem dobil iz mile domovine pismo, polno bolne jeze do lepih prilik v domovini. Če pomislim, da se bom kmalu vrnil sam v iste razmere in da bom v njih moral kazati ljubezniv obraz napram nekaterim ljudem, katerih notranja in moralna vrednost je zame enaka ničli, mi postane malo tesno. Skušal bom s pozivom na študij presedlati v kazenski oddelek, če bo mogoče... Vem sicer, da mi nekateri zavidajo, da se lahko v Rimu ob dobrih dnevnicah zabavam in nič ne počnem. Lahko bi tako počel, saj me nihče ne kontrolira. Ali kljub temu sem tu bolj soliden kot doma in razen v gledališče in na koncerte ne grem nikamor.«

Tudi doma je Vlado ob večerih najraje poslušal radijske prenose oper in simfoničnih koncertov iz Italije ali pa plošče, ki jih je imel izredno veliko. O tem mi je vedno obširno pripovedoval na sprehodih.

Med bivanjem v Italiji je prosti čas izkoristil za ogled galerij in cerkva. Med počitnicami, od božiča do novega leta, pa si je privoščil potovanje na jug do Sicilije. Ko se je vrnil v Ljubljano, je menil, da moram tudi jaz videti vse te lepote. Do podrobnosti mi je sestavil načrt za osemnajstdnevno potovanje (toliko dni dopusta sem imela) po Italiji do otoka Capri. Točno je navedel, kje in kaj naj si ogledam, celo to, kaj dopoldne in kaj popoldne, da bom zares izkoristila ves čas, ki mi je bil na razpolago. Določil mi je tudi dan odhoda, da ne bi zamudila cvetlične razstave v Firencah (Maggio Fiorentino). Dal mi je naslove cenениh privatnih penzionov, v katerih je prenočeval tudi sam, saj za hotele nisem imela denarja.

Dne 14. maja 1938 sem se sama odpravila na potovanje, kakršnega je Vlado prepotoval nekaj mesecev prej. Razlika je bila le ta, da sem bila jaz prikrajšana za ogled večernih prireditev in za večerne sprehode. Mlado dekle brez spremstva zvečer ni moglo samo na mestne ulice, če ji je bilo do ugleda in dostojnosti. Zato nisem več prestopila vhodnih vrat, ko se je zmračilo. V Neaplju pa me je zamikalo, da bi videla, kako žari Vezuv; prav takrat je bruhal in govorili so, da je pogled nanj v temi čudovit. Sicer je bil hotel, v katerem sem se namestila, zelo blizu obale, vendar sem morala iti čez obširni trg. Sprva sem nameravala prositi koga od hotelskih gostov, da bi me spremljal, a nisem nikomur zaupala. Tako sem sama odšla k mestu,

odkoder je razgled na Vezuv. Nenadoma sem se znašla v obroču mornarjev. Posrečilo se mi je izmuzniti se iz njega in steči nazaj v hotel. Žarenja Vezuva seveda nisem videla.

V Firencah sem bila teden ali dva po Hitlerjevem obisku v Italiji. Ulice in poslopja so bila še vedno prepolna zastavic s kljukastim križem. Pred kolodvorom, kjer je Hitler izstopil z vlaka, je dal Mussolini podreti celo vrsto hiš, da so za to priložnost napravili velikanski trg. Obkrožili so ga z zelenjem in za umetnimi stenami skrili ruševine, tako da je bil na pogled prav veličasten. Gospodinja, katere naslov mi je dal Vlado, mi je pripovedovala, da so ljudje zelo sovražno razpoloženi do fašizma, saj je ta obdavljal vsak predmet in zbiral denar za podvige, ki so le kamuflaža in nikomur ne koristijo.

Na tečaju so Vladimira Kanteta najbolj zanimala predavanja iz psihologije in kriminalne antropologije. Ko se je vrnil domov, je začel pisati knjigo o tej temi. Z denarjem, ki ga je odobrilo ministrstvo, je nabavil knjige za študij kriminalno-tehničnih ved z namenom, da ostanejo na ljubljanski policiji.

Dr. Vladimir Kante ni nameraval delati kariere na policiji. Njegov sen je bila univerza. Pred tečajem v Rimu je govoril, da bi rad predaval umetnostno zgodovino na univerzi. Po tečaju pa je začel pisati knjigo v upanju, da bo postal sodelavec Inštituta za kriminologijo na ljubljanski univerzi. Zelo rad je predaval. Z uprave policije so večkrat poslali koga predavat stražnikom. Leta 1939 je Vlado predaval stražnikom, zbranim v dvorani v šempetrski kasarni. Bivši stražnik Janez Rešek mi je pripovedoval, da je dr. Kante med predavanjem stopil k njemu in ga vprašal: »Gospod Rešek, vi mi boste povedali, kaj je resnica.« Rešek je napeto premišljeval, kaj naj odgovori, končno je dvignil list, ki ga je imel pred seboj, in rekel: »To je resnica.« Kante pa je odvrnil: »Vedite, da resnice ni!« To sem si zapomnil za vse življenje, mi je zatrdil Rešek.

Nekoč v letu 1939 mi je Vlado ponudil zakon. Na široko je razpredal, da bi rad dal ženi vse, kar je le mogoče. Imela sem vtis, da je njegova podoba zakona patriarhalna. Ker je vsako stvar dobro premislil, preden se je odločil, sem vedela, da tudi ta njegova odločitev ni nenadna. Imela sem dovolj dokazov, da me ima rad, vendar takrat še nisem mislila na poroko, in to sem mu tudi poveda-

la. Da sem mislila iskreno, dokazuje dejstvo, da sem se poročila šele sedem let kasneje. Takrat sem bila pristav in v predvojnih razmerah sem imela odprto pot za napredovanje do svetnika. Eksistenco sem si ustvarila z velikimi žrtvami, saj v tistih časih ni bilo štipendij. Preživljali smo se z inštrukcijami in s fizičnim delom, in to tudi po diplomi, dokler nismo dobili plačane službe.

Poklicno delo me je zanimalo, pridobila sem si naklonjenost kolegov in ostalih policijskih uslužbencev. Rekli so mi kar »mama policije«. Ob različnih težavah so prihajali k meni po nasvet. Prav nič me ni mikalo, da bi zamenjala poklic za delo v gospodinjstvu.

Z Vladom sva ostala prijatelja. Ves čas sva se vikala. Za tikanje nikoli nisem dala pobude, Vlado pa se razen s člani najožje družine nikoli ni tikal z nikomer. Morda dandanes to zveni smešno, toda bili smo tako vzgojeni. Vikali smo starše, tete, strice, kadar smo o njih govorili, smo uporabljali celo onikanje. Vikali so nas tudi profesorji, že prvošolce (sedanji peti razred osemletke), vikali smo se kolegi na fakulteti in v službi.

Z Vladom sva skupaj obiskala nekaj koncertov, kadar je kdo od naju imel nadzorno službo, nisva pa skupaj hodila v kino ali na gledališke predstave. Nadzorno službo je dooločal svetnik Kokalj, pod italijansko okupacijo je nismo imeli, pod nemško okupacijo pa je to delo prevzel dr. Kante, ki si je pridržal generalke, izmenično s policijskim svetnikom Stankom Kosom. Nadzorno službo smo opravljali vsi pravniki, referenti in deloma oficirji straže, skupaj dvajset oseb. Zastopnik policije je moral pred predstavo pregledati gledališče skupaj z zastopnikom mestnega gasilskega urada. Pogosto sem opravila ogled skupaj z inž. Nacetom Perkom, slovenskim dobrovoljcem iz vojn 1912/1918. Naloga zastopnika policije je bila tudi vzdrževanje reda, intervencija pri nameščanju zasilnih sedežev, preprečevanje kajenja, kjer to ni bilo dovoljeno. Naš sedež v operi je bil v tretji vrsti številka 1, v drami pa v deveti vrsti številka 1. Poleg je bil na razpolago še en sedež po znižani ceni. Na ta sedež je vsak povabil svojega sorodnika ali prijatelja. Upravnik je imel ložo v prvem nadstropju v operi in drami.

Z Vladom sva se udeleževala družinskih proslav bodisi pri Kantetovih, bodisi pri nas. Ko sem leta 1939 zaradi neke obveznosti

omahovala, ali naj božični večer preživim pri Kantetovih ali ne, je podkrepil svoje vabilo z izjavo, da me vabi tudi mama. Mati Rozina mi je bila zelo naklonjena in me je pogosto vabila. Umrla je aprila leta 1940 in ni doživela sinove tragedije.

Še vedno hranim vizitko, s katero me je »policijski komisar Kante M. Vladimir« vabil, da se udeležim dne 5. julija 1941 njegove promocije ob 12. uri v Zbornici in da ga zvečer počastim »z udeležbo na majhni proslavi v domačem krogu – 3/4 8^h na stanovanju«. Proslave na domu sem se udeležila, promocije na univerzi pa ne, ker sem bila službeno zadržana. Takrat je Vlado že stanoval v novem stanovanju, ki ga je dobil brat Danilo, v prvem nadstropju hiše na Bleiweissovi cesti št. 17, kamor so se Kantetovi preselili z Gregorčičeve ulice. Gospodinjala jim je sestra Olga, ki se je z možem in sinom vrnila iz Dalmacije.

Pred vojno se je Vlado hodil smučat skupaj s policijskim uslužbencem Svetozarjem Šubarevičem, ki je delal na daktiloskopiji. Hodila sta na Polževo. Midva pa sva skupaj smučala le nekajkrat na Golovcu. Rad je imel športe, tudi drsat se je hodil. Ni pa imel pravega kroga prijateljev, kakor je običajno pri mladih ljudeh. Vem samo za enega njegovega prijatelja in še tega je imel le malo časa, od srede 1938, potem ko se je vrnil iz Rima, pa do začetka okupacije. To je bil inž. Rasto Švajgar.

Ko se je Vlado po končanem tečaju v Rimu vrnil v Ljubljano, so ga spet dali na staro službeno mesto na političnem oddelku. Med demonstracijami so aretirali nekaj študentov in jih privedli na policijo. Med drugimi je Kante zasliševal tudi devetnajstletnega študenta Rasta Švajgarja. To je bilo njuno prvo srečanje. Kante je bil oster opazovalec in je hitro spoznal, da je fant zelo bister, on pa je potreboval nekoga, da je z njim na široko razpravljal in poslušal glasbo. Vlado je bil sicer zelo zaprt vase, ni pa bil vedno rad sam. Jaz tudi nisem imela zanj veliko prostega časa, kolikor ga je želel on, saj sem imela v službi zelo veliko dela in poleg tega tudi druge obveznosti. Zato je povsem razumljivo, da se je približal Rastu in da je njuno znanstvo preraslo v prijateljstvo. Imela sta skupen motiv: oba sta bila narodno zavedna Slovenca s koreninami v okupirani Primorski, oba sta se živo zanimala za glasbo, kulturo in pro-

bleme s področja psihologije in medčloveških odnosov. Po pripovedovanju inž. Rasta Švajgarja sta se s Kantetom sestajala vsako sredo zvečer v njegovi sobi. Razpredala sta pogovore, ki so vedno zadevali le duhovne vrednote. Inž. Švajgar je imel dekle, vendar s Kantetom o zasebnem življenju in športu nista nikoli govorila. Niti politiki ne, dokler se nam ni približala okupacija. Kadar jima je zmanjkalo teme za pogovor, sta poslušala klasično glasbo s plošč. Vlado je mlademu študentu omogočil brezplačen ogled gledaliških predstav in drugih prireditev. Na izlete ali na smučanje pa nista nikoli hodila skupaj, razen enkrat tik pred vojno.

Dne 28. marca 1941 je dr. Kante povabil inž. Švajgarja na tridnevno smučanje na Vogel. Med potjo mu je povedal, da je v resnici na službeni poti in da mora ugotoviti, ali so italijanski vojaki že pripravljeni na pohod v Jugoslavijo izpod Bogatina. Pri hotelu Bellevue so ju pričakali trije graničarji s psom in potem so se skupaj peš povzpeli na Vogel. Tri noči sta spala v Skalaškem domu in smučala v prekrasnem vremenu. V spremstvu graničarjev sta se podala tik do italijanske meje in ugotovila koncentracijo vojakov.

V Ljubljano sta se vrnila 31. marca 1941. Dr. Kante je ob tej priložnosti podaril Švajgarju knjigo Sinclairja Lewisa Arrowsmith s posvetilom:

*Gospodu Rastu Švajgarju,
zvestemu tovarišu mojih sitnosti in nadlog,
v toplem prijateljstvu
in pričakovanju boljših in lepših dni.*

Nato se nista več srečevala. Čez pet dni je prišlo do vdora Italijanov v Jugoslavijo. Sestala sta se samo še enkrat, in to na Kantetovo željo, poleti 1941 blizu Mestne vrtnarije. Dr. Kante je Švajgarju povedal, da se je odločil, da bo ostal v policijski službi okupatorja in da si bo prizadeval storiti vse, kar se bo dalo, za končno osvoboditev izpod Mussolinija in Hitlerja. Prosil ga je, da se ga izogiba in zanika, da sta se kdaj poznala, po končani vojni pa, da se bosta spet srečala. Srečala se nista nikoli več.

Inž. Rasto Švajgar je povedal, da sta se z dr. Vladimirom Kantetom ves čas vikala in se medsebojno spoštovala. Občuduje njegovega duha in se ga spominja z globokim spoštovanjem.

Po okupaciji sva tudi midva z Vladom skrajno omejila najine sestanke. Ni bilo več

sprehodov, izletov, plesa, ostala sta nam le še delo in boj. Italijani so nas obdržali v službi, saj bi brez nas sploh ne mogli delati, ker niso znali ne slovenskega jezika ne poznali naših razmer in krajev. Niso pa pozabili povedati, da po končani (seveda zmagoviti) vojni ne bomo mogli ostati na teh delovnih mestih. Tiste uslužbenke, ki so imeli izpolnjene pogoje ali so sami želeli so upokojili. Morali smo seveda varovati najstrožjo konspiracijo. Jasno mi je bilo, da sva z dr. Kantetom na isti strani, saj se, zaveden kot je bil, sploh ne bi mogel opredeliti drugače. Nisva pa se povezala pri delu za Osvobodilno fronto, niti nisva govorila o najinih zvezah, čeprav sva se drugače o vsem odkrito pogovarjala. Ves čas okupacije sem pričakovala aretacijo in mučenje, zato o nobenem kolegu, ki je sodeloval z Osvobodilno fronto, nisem hotela vedeti več, kot je bilo nujno potrebno.

Dr. Vladimir Kante je delal na političnem oddelku, ki ga je vodil podkvestor (vicequestore) Mario Ferrante. Jaz sem se vključila v organizacijo Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku. Vodil jo je kriminalist Branko Lovrečič.

Pod italijansko okupacijo smo morali pri vsakem spisu narediti izvleček v italijanščini. Tistim, ki niso bili večji jezika, smo pomagali, kolikor smo mogli. Dr. Kante in Lojze Penko sta vodila tečaj italijanščine za uslužbenke, in sicer pristav Penko začetniškega, dr. Kante pa nadaljevalnega. Dr. Josip Fakin je celo plačeval zunanjega prevajalca, da mu je delal izvlečke.

Po kapitulaciji Italije se je upravnik dr. Lovro Hacin vrnil na upravo policije. Komisar dr. Vladimir Kante je postal njegov pomočnik in se je iz drugega nadstropja preselil v prvo, poleg upravnikove sobe. Napredoval je najprej v višjega policijskega komisarja, med 15. in 24. aprilom 1944 (točnega datuma nisem mogla ugotoviti), pa v policijskega svetnika. Bil je tudi šef personalnega oddelka in prav gotovo je on izpeljal postopek za moje napredovanje, saj sem že konec novembra 1943 postala policijska komisarka, ne da bi sama prosila za to.

V pisarno dr. Kanteta sem šla le, kadar sem potrebovala dovolilnico za pogovor s političnim pripornikom ali kaj podobnega. Nikoli mi ni odrekel. Obiskovala sva se samo še na domu. Živo se spominjam srečanja dne 20. julija 1944 popoldne v moji garsonjeri za

Bežigradam. Na praznovanje svojega goda sem povabila dr. Kanteta, Branka Lovrečiča in Rada Lavriča. Dr. Kante mi je prinesel v dar Šantlovo grafiko Trnovska cerkev. Rekla sem, da jo bom dala v okvir, pa je odvrnil: »Bo vsaj dobila pravo mesto.« Pripravila sem jim rižoto, kaj več takrat nisem mogla, in zelo jim je teknila. S Kantetom sva pet dni prej skupaj praznovala njegov god. Naj predstavljam še druga gosta. Z Lovrečičem, ki je bil kriminalistični referent, sem od začetka vojne sodelovala v narodnoosvobodilnem boju. Ko je jeseni 1943 izgubil sina Borisa, edinca, partizana, je bil na robu obupa. Na prigovarjanje tovarišev sem se zavzela zanj in mu pomagala. Kasneje sva se vzljubila in po osvoboditvi poročila. Rado Lavrič, član naše organizacije Osvobodilne fronte, pa je bil referent na protidraginjskem odseku. Po vojni je bil tajnik Planinske zveze.

Poslušali smo radio, a ker je bil delno zaplombiran, smo ujeli le Ljubljano. Neprestano je poročal o atentatu na Hitlerja. Prevzelo nas je upanje, da bo to pospešilo konec vojne. Na takšnih srečanjih smo se odkrito pogovarjali. Sprijaznili smo se z dejstvom, da ima dr. Kante spremljevalca zaradi osebnega varstva. Sprva nas je to zelo motilo. Izmenjavala sta se dva policista, ki sta bila po Kantetovem izrecnem nalogu v civilu. Ko so se v začetku leta 1945 razmere zaostrele in je upravnik zahteval, da razen spremljevalcev tudi sluge nosijo uniforme, sta Kantetova spremljevalca vložila prošnjo, da bi še naprej hodila v civilu. Kante je desetega januarja 1945 njuno prošnjo podprl. (Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, DMB, f. 71).

S Kantetom sem zadnjikrat govorila v začetku februarja 1945, verjetno petega, ko sem imela rojstni dan. Bila sem sama, ko je prišel v mojo pisarno. Začudila sem se, da je prišel v tretje nadstropje, saj to ni bila njegova navada. Bil je vidno zaskrbljen in mi je brez ovinkov rekel, da se boji. Tudi to mi je bilo novo, saj se je vedno znal čudovito obvladati. Na vso moč sem ga prepričevala, da zanj ni druge rešitve, kakor da takoj zapusti Ljubljano in odide k partizanom. Pritrdil mi je, da imam prav, a za odhod se žal ni odločil. Devetega februarja 1945 so ga aretirali.

Da je bil dr. Kante nekaj dni pred aretacijo izredno vznemirjen, je povedal tudi Jože Brezan, bivši šef protidraginjskega urada, ki

je imel prostore poleg političnega odseka. Pristav Jože Brezan je bil leta 1940 prestavljen s komisariata na Jesenicah na upravo policije v Ljubljani. Z dr. Kantetom sta pogosto skupaj jezdila policijske konje, ki so bili v hlevih v Trnovem. Včasih ga je Kante tudi povabil k sebi domov, kamor pa je Brezan po lastni izjavi šel vedno v spremstvu strojepiske. Ko sta zadnjikrat jezdila skupaj, je pred hlevom dr. Kante vprašal Brezana, ali mu lahko nekaj zaupa. Brezan mu je odvrnil: »Odvisno od tega kaj.« Kante je nekaj časa premišljeval, potem pa ni povedal nič. Tudi videla se nista nikoli več, pač pa mu je Kante iz zavora pisal pismo, v katerem mu je, kakor se spominja, med drugim pisal, da ni tako slab, kakor mislijo. Pisma Brezan žal ne najde več. Brezanu ni bilo znano, da dr. Kante sodeluje z Osvobodilno fronto. Brezan je tudi izjavil, da je svetnik dr. Vladimir Kante iz zavora poslal tri pisma: njemu, bratu Danilu in upravniku dr. Hacinu. Jože Brezan je bil leta 1944 premeščen s policije na komisariat za cene na pokrajinski upravi.

Svetnik dr. Vladimir Kante je bil zaprt v podzemni samici v Povšetovi ulici, kjer so bile pozneje zaprte tudi turjaške žrtve in vsi tisti politični priporniki, ki so veljali za »težke«. Tja nismo imeli dostopa in mu nismo mogli pomagati. Na dan njegove usmrtitve, 24. februarja 1945, ga je zjutraj pred osmo uro srečala pred vhodom na upravo policije v Šubičevi ulici strojepiska Fani Tanko. Takoj mi je prišla povedat, da je bil med dvema spremljevalcema, obut v gozdarice, v pumparicah, zelo bled, in da jo je zelo žalostno pogledal. Vidnih znakov mučenja na njem ni opazila. Malo pozneje ga je na Šubičevi ulici blizu parka srečala Albina Boškin, uradnica v vložišču. Agenti sta ga peljala s policije z naperjenima brzostrelkama. Gledal je v tla, ona pa ga je glasno pozdravila: »Dobro jutro, gospod doktor.« Ni ji odgovoril in tudi pogledal je ni. Na koncu Šubičeve ulice ga je srečal še Milan Svetek, tudi uslužbenec v vložišču. S solzami v očeh je pozneje v vložišču pripovedoval, da je dr. Kanteta glasno pozdravil, ta mu ni odgovoril, videti je bil popolnoma odsoten.

Potem smo zvedeli, da so dr. Kantetu to jutro na upravi sporočili smrtno obsodbo in ga takoj odpeljali nazaj v zapor. Zakaj so ga peljali peš, medtem ko so druge prevažali, nam je ostala uganka. Govorilo se je, da ga

je obsodil Ervin Rösener, višji vodja SS in policije na predlog upravnika dr. Lovra Hacin, ki ga je osebno aretirjal.

Obesili so ga popoldne na samotno drevo na dvorišču policijskih zaporov na Povšetovi 5. Ko so zadržnili vrv, se je pretrgala. Odpeljali so ga nazaj v celico, kjer je prosil za malo konjaka. Dobil ga je, a ga ni mogel použiti, ker je bilo grlo že preveč stisnjeno. Medtem so telefonično sporočili Rösenerju v Kazino, kaj se je zgodilo, in ga vprašali, kaj naj storijo. »Nochmal aufhängen!« (ponovno obesiti) se je glasil ukaz, ki so ga nemudoma izvršili.

Doktorja so ponovno privedli pod drevo. Policisti, ki so opazovali usmrtitev, so povedali, da je doktor, preden so zategnili vrv, navzočim rekel: »Ko boste obešali še druge, preglejte vrv, da ne bodo dvakrat doživljali tega, kar sem jaz.« Nato je stisnil ustnice, da bi usta ostala zaprta tudi po smrti.

Vrv se ni pretrgala po naključju, temveč so jo »obdelali« policisti v upanju, da bodo s tem doktorju rešili življenje. Po svetu je bil običaj, da so obešenca pustili pri življenju, če se je vrv pretrgala. Tako se je tragično obrnilo, da je dober namen tovarišev podvojil Kantetove predsmrtne muke.

Ponižali so ga tudi po smrti. Sezuli so mu gozjarice in slekli hlače, da je še ves naslednji dan visel v spodnjicah. Govorili so, da je upravnik ukazal, da morajo iti vsi policijski uslužbenci v opomin gledat obešenega kolega. Jaz o tem ne vem nič in takrat mi tudi nihče ni rekel, da ga je šel gledat. Bili smo silovito pretreseni in prenekateri je zajokal.

Takrat in tudi desetletja pozneje, dokler o svetniku dr. Vladimirju Kantetu niso začeli pisati, smo bili docela prepričani, da sta njegovo ilegalno delo in delo odbora Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku uprave policije bila razkrita z odkritjem bunkerja v Gerbičevi ulici 11. Zasliševanja naših aktivistov v zaporu in trditve uslužbencev političnega oddelka, da so v bunkerju našli kartoteko s podatki, ki jih je dala policija, in da je dr. Kante posredoval Osvobodilni fronti ne le osebne podatke, temveč tudi fotografije vseh članov politične policije, so naš sum še podkrepile. Dr. Kante je sicer delal ločeno od nas, vendar smo mislili, da se je gradivo zbiral na istem mestu.

Svetnik dr. Vladimir Kante je živel v nesrečnem času. Kako je moral trpeti, ko so

ga, zavednega Slovenca, ki je upal, da bo nekoč član komisije, ki bo priključila Primorsko Sloveniji, skoraj vsi znanci in vsi, ki so imeli opraviti z njim, šteli za izdajalca. Izogibali so se ga in tudi tisti redki, ki smo vedeli resnico o njem, ga nismo smeli braniti. Ta občutek dobro poznam, saj sem ga doživljala tudi sama.

Dr. Vladimir Kante se je zavestno odločil za nevarno nalogo. Vedel je, kaj tvega, gotovo pa se je tudi zavedal, koliko lahko koristi domovini človek na njegovem položaju in z njegovim znanjem. Zaradi izdajstva je moral plačati svoje delovanje z najvišjo ceno – z lastnim življenjem. Kdo je zakrivil izdajo, bo zgodovina še morala ugotoviti, na osnovi do sedaj objavljenega gradiva, predvsem pa primarnih virov tega časa, ki so še za zaprtimi

arhivskimi vrati. Prav bi bilo, da bi ga spoznali takšnega, kakršen je v resnici bil. Knjiga Janeza Vipotnika Doktor, ki je izšla pri Založbi Borec, in film, narejen po njej, pa dr. Vladimira Kanteta in okolja, v katerem je delal in živel, žal, ne predstavita v pravi luči.

Večkrat smo že slišali in tudi brali, zakaj dr. Vladimir Kante nima v Ljubljani spomenika ali vsaj skromnega spominskega obeležja, ki ga ima toliko padlih aktivistov. Resnično ga zasluži. Naj mi bo dovoljeno, da izrazim predlog. Najprimernejše mesto za ploščo se mi zdi avla nekdanje uprave policije v Ljubljani na Prešernovi 18. Tu se je odvijalo njegovo delo, tu je bila zapečaten njegov usoda.

Ljubljana, 28. februarja 1987

PRIPIS

Dr. Vladimir Kante je bil rojen 20. avgusta 1905 v Šmarju pri Ajdovščini. Maturiral je v Ljubljani, 21. junija 1923 na I. državni gimnaziji. Imatrikuliral se je 1. oktobra 1923 na tehniški fakulteti v Ljubljani, vendar se je že naslednji semester, to je februarja 1924, prepisal na pravno fakulteto. Takrat je stanoval na Karlovški cesti št. 8.

Diplomiral je 14. junija 1929 na pravni fakulteti v Ljubljani in tu 5. julija 1941 tudi promoviral za doktorja prava. Njegov oče Marko, umrl je leta 1928, je bil šolski upravitelj v Šmarju, Sežani in Kamniku. Prva služba dr. Vladimira Kanteta po diplomi je bila na upravi mesta Beograda, od koder je bil premeščen na upravo policije v Ljubljani.

Ali življenje je vendar lepo. Sonce
 ni tako toplo, in čeprav se ne tako
 daleč dvigajo posneženi Apenini,
 je vendar prijetno, prav spomladan-
 ski dan. Pri odprtem odru sedišo,
 so vam to pisem ni zdaj bom
 vzel v roke medicine legale. Dopol-
 dan sem bil v S. Maria in Trastevere,
 endoviti baziliki iz 12. st., tako lepi,
 pomirni in naturni, s prelepimi
 mozaiki, ki kakor da jih niso ustro-
 nile loveške roke anfall da so dople-
 vali na praeljčnih valovih. In v ark-
 vi S. Celije, kjer sem videl njej kip
 (Madera) in v galeria Corsini, z
 nekaterimi endovtini slikami Ru-
 bensa, Caravaggia, El Greco, Tiziana
 in z mano Guido Renija: Beatrice
 Cenci. V tej palači je nemirno živelo
 in umrlo Kraljico Kristina Švedska.

Toplo vas pozdravlja

Kante Vladimir

VLADIMIR KANTE IN DANICA MELIHAR NA PLESU V KAZINI. KANTETOVO POSVETILO
NA HRBTNI STRANI: VSE MINE, LE SPOMINI OSTANEJO, 20. FEBRUARJA 1939.

Rim, 7. XII. 1937

Gospodična,

domnevam, da v Ljubljani nimate zdaj to uro, ko čitate pismo, sonca, ki mi sije na mizo. Prosim, Vas, zadovoljite se vsaj s sončnimi pozdravi, ko Vam sonca v izvorni obliki za Miklavža nisem mogel poslati. Najprej Vam moram povedati, da sem manj prost, kakor sem domneval v naprej. Imam predavanja (oficielni naslov: Scuola di polizia scientifica) tri ure dopoldne in dve, tudi tri ure popoldne. Nabavl sem si že par knjig in študiram.

O Rimu mi je težko pisati. Zdaj sem prvič v velikem, slovitem mestu s točno odrejenim ciljem, tj. študij in ne radi turističnega interesa. Rim je lep, pa ne kakor Pariz. Je velik in vendar nedostaje velikomestnega vrvenja. Se spominjate onih nepretrganih kolon avtomobilov kje okoli opere? Tega tukaj ni. V centru so ulice ozke, nič širše kakor v Ljubljani. Prometniki, na oko zelo privlačni, se postavljajo kakor petelini na gnoju. Ampak ugotovil sem, da so precej nevedni. Poseben čar, ki mora vplivati na vsakogar, so neštete fontane. Zdi se, da je v Rimu ogromno talne vode, ki so jo zajeli v nebroj fontanah. Vsepovsod slišite žuborenje vode, vodometi se iskre v soncu. Starih in historyčnih zgradb je seveda nebroj. Priznati moram, da name niso napravile izrednega vtisa. Saj imajo, zlasti razvaline, vse kal smrti v sebi, so samo zgovorna priča minule slave. Zdi se mi, da smo mi malo historyčno orientirani in da nas moderno, intenzivnejše življenje preveč absorbira, da bi se poglobljali v preteklost. Saj smo v svojem dejanju in nehanju tako zelo poglobljeni v naše dni, najneposrednejšo sedanost, da si sami, morda nevede, zakrivamo poglede v prihodnost.

Ogledal sem si nekaj proslavljenih spomenikov umetnosti, cerkve Sv. Petra, Sv. Pavla, S. Maria Maggiore, S. Pietro in Vincoli. Vse lepo, sami viški umetnosti, in vendar se mi je vedno znova vsiljevalo vprašanje: a che scopo? Doslej še nisem našel odgovora. So ti ljudje s svojimi deli izživljali svoje titanske sile in se (v Freudovem smislu) sproščali notranje mōre, ali pa so nam ostavili te spomenike kot spomenike svoje oholosti in bogoumišljenosti. Ta misel me še vedno preganja. Vem, pred 12 leti, ko sem bil v Veneziji – Milanu – Firenzi, mi taka misel ne bi mogla vstati. Takrat sem bil od vsega še očaran. Pa kljub temu si bom vse pogledal. Oprostite, gospodična, da Vam pišem take stvari. Naznačite mi prosim, Vašo domačo addresso. Toplo vas pozdravlja

Kante Vladimir

K. V.

Roma

Piazza Adriana 15 int. 3.

Presso Baldoni

Rim, 22. XII. 1937

Gospa kolega,
 hvala Vam lepa za pismo. Zopet Vam moram najprej poslati sončne pozdrave, kajti sonce obseva Rim zopet s tako ljubeznijo in dobrotljivostjo, da vsi tujci z mračnega in meglenega severa že zaradi tega morajo ljubiti to mesto. Jaz imam na žalost to napako, da sem preveč orientiran vase in ne toliko na zunanji svet. Ob zadovoljivih prilikah notranjega razpoloženja se mi svet dozdeva prijazen, čeprav morda ni. Življenje je zmedena stvar, nerazrešljiva štrna, ki jo razrešavamo z zoprno vztrajnostjo, dokler se je s smrtjo ne naveličamo in jo ostavimo kot nerešljiv račun. Kljub drugačni usmerjenosti in kljub srčnemu nagnjenju h konciznemu pojmovanju in dojemanju se ne morem otresti zamišljanja življenja in sveta v neki čudni, bengalični luči čustvenih dogajanj, mavričnih utvar, ki se v čudnih lokih pno nad mračno resnico.

Rekli boste, da te čudne fantazmagorije prav nič ne spadajo pod žarko sonce, ki prepodi s svojim sijajem vse čustvene strahove. Res je, strahovi pridejo samo takrat, ko jih človek kliče. Človek mora biti njih mojster in hudo je, če postane njihov suženj. Življenje seveda teče v velikem mestu v pospešenem tempu. Vstanem ob 7 in najdem pol ure časa za angleščino, potem tri ure predavanj do 12, malo študija, kosilo, zopet malo študija, predavanja in vaje do 19. ure. Večer – če sem doma, ga skušam koristno uporabiti, včasih grem ven. Sem čudovito soliden. Kako je v šoli, sem obširno opisal v pismu g. upravniku. Morda Vam bo pokazal pismo, saj ni v njem nobenih tajnosti.

Danes sem napisal kup voščil. Vem sicer, da bodo nekateri užaljeni, ampak Vam na uho povem, da me to kaj malo briga. Sicer mi pa razen Vas nihče ni pisal. V ostalem tudi nisem več interesanten.

Božič je tu; verjemite mi, da mi je le za eno samo stvar hudo, namreč da letos ne pridem do smučanja. Seveda se tudi tu vidijo v izložbenih oknih smuči in baje se hodijo smučat par ur daleč pod Gran Sasso. Moji tovariši s Sicilije mi zagotavljajo, da se dobe celo tam smučarji, ki obiskujejo in naskakujejo Etno.

Ampak vse to ni ne Kranjska gora, ne Planica – zgovoren dokaz relativnosti sreče in zadovoljstva. Tako bom zopet enkrat praznoval Božič sam, v tujini; pojdem k polnočnici v Sta Maria Maggiore in bom užival sonce, če ga bo Bog dal. Če se pojdete kaj smučat, se me spomnite. Ampak zadeva z mojim pismom se mi zdi močno čudna. Dobil sem že pismo z doma dan kasneje, kakor je bilo oddano, in škoda da se ne da dognati razlogov, ki so moje skromno pisenice zadržavali. Kar mi pišete o Jenku, me čudi; prav nič ne vem, čemu sem se mu tako prikupil. Pozdravite ga in mu voščite praznike.

Ljubljana je torej za eno afero, to pot književno, bogatejša. Morda si Kresal vendarle napravi kapital iz nje. O njegovem romanu sem slišal že pred letom, da je baje zelo zanimiv kot dokument časa in ljudi. Po sličnih delih (Kreft: Človek mrvaških lobanj; Prenner: Trojica) se učimo, da je v umetniškem pogledu najbrž slab. Tu nimam prav nič časa čitati. Včasih sicer paberkujem po stari navadi po antikvarnicah, ampak vendar si ne maram preobremeniti prtljage. Prošli teden sem bil prvič v Operi. V primerjavi s pariško kot noč in dan. Dajali so Meyerbeerovo Afričanko z Giglijem, M. Canigliom in M. Basiolo. Predstava sijajna. Obiskal sem nekaj simfoničnih koncertov, ki sem jih že prej stalno poslušal v Ljubljani in ki pričajo o visoki glasbeni kulturi.

Gospodična, k praznikom izvolite sprejeti moje iskrene čestitke in mnogo pozdravov.

Kante Vladimir

Rim, 13. januarja 1938

Gospodična,

toliko stvari ste se dotaknili v Vašem pismu, da se bom moral omejiti samo na nekatere v svojem odgovoru.

Najprej dovolite, da se vam zahvalim za pozdrave iz snežnega raja. Kljub vsemu soncu, ki ga v obilni meri uživam v Rimu in sem ga med Božičem in Novim letom užival na jugu Italije, mi je za snegom težko. Tu sem ga videl od daleč na neizmernih pobočjih Etne in na daljnih abruških gorah. Tak izlet s smučanjem je pravzaprav potovanje v malem, ožjem teritoriju, namenjeno odkrivanju intimnih lepôt. Zdi sem mi, da se takrat človek razdeli v dvoje osebnosti: ena, v kateri je osredotočeno vse ono imanentno, doživljeno in spoznano, druga, ki o vsem tem ne ve nič, ampak z vso naglico hiti dojemati in spoznavati vse novo in lepo. In če ena drugi dela družbo, v tistem razgovoru, je zares družba drugih ljudi odveč. Tudi jaz najraje potujem sam. V teh dneh sem videl marsikaj lepega – pa verjemite mi, ne bi Vam mogel tega opisati. Zdaj sem spet v starem tiru v Rimu; zdi se mi, da sem znova postal študent in prav z zanimanjem sledim predavanjem in študiram. Seveda kaj prida se v teh kratkih mesecih ne bo dalo napraviti. Po dosedanjih dispozicijah se vrnem šele čez tri mesece, torej za Veliko noč.

Zdi se mi, da bom tu pustil del svoje jaza, in prav nič ne vem, kako bo v Ljubljani. Bojim se, da na upravi policije ne bo kar nič prijetno. Včasih imam občutek, da upravnik nima zaupanja vame. Napisal mi je sicer pismo za Božič, ali to ne pomeni pravzaprav nič. Če bi pa moral zapustiti Ljubljano, kar predvidevam, in se zopet vrniti v Beograd, bo ločitev zelo huda.

Program kurza vsebuje med drugim tudi predavanje iz psihologije in kriminalne antropologije. Predava mlad, ljubezniv inteligenten zdravnik, v onem prijetnem čiar-osкуро tonu, kjer ni anatemičnih gotovosti, ampak bolj ugibanja in domnevanja. To je vsaj majhen tribut mojemu spiritualizmu. Zdi se mi, da se bom v Ljubljani, če bom utegnil, s tem bavil malo več. Vabim Vas že sedaj, da najino prijateljstvo poglobiva in ga usmeriva tudi na študij. Oprostite prosim, če je moje današnje pismo tako prazno, verjemite mi, da mi je mnogo do dopisovanja z Vami in bi želel, da bi bilo pogosto.

Toplo Vas pozdravlja

Kante Vladimir

Rim, 25. I. 1938

Gospodična,

Rim je zdaj bistveno drugačen, kakor je bil v 19. stoletju ali še pred vojno. Novi fašistični režim je razbil vse okove, vse obstoječe družbene ozire in razvrednotil vse temelje. Le en temelj je pridržal, dobro vedoč, da bi ga borba z njim utegnila veljati življenje: katoliško cerkev. Ali kakor danes v Rimu ni več papež najimenitnejša oseba, ampak nekdo drugi, tako se tudi življenje suče okoli drugega usmerjevalca usod ljudi in narodov.

Vedno sem rad razmišljal o tem, kaj je pravzaprav v svojem bistvu revolucija. Ko sedaj živim v tem mestu, sredi procesa revolucije, moram o nji še prav dosti razmišljati. Ne o zunanjem poteku dejstev; te podaja zgodovina in so vsakomur vsekdar dostopni. Razbrati ideje vodilje in razumeti notranji razvoj dejstev, idej in ljudi.

Najprej prinese revolucija nasilno spremembo zunajnega reda. V tem je že všteta sprememba ljudi na vodilnih položajih. Ljudje, prežeti o pravilnosti novih idej v taki meri, da so zanje pripravljeni žrtvovati tudi svoj obstoj, v ugodnem trenutku prigrabijo oblast v svoje roke. To se lahko zgodi s silo, včasih pa nekako neposredno, ker ni nikogar, ki bi se jim hotel ali mogel upirati.

Nasilni pridobitvi oblasti sledi potem prevrednotenje dotlej veljavnih idej v pogledu bistva države in uprave. Ker morejo pravilno razumeti in izvajati nove ideje le oni ljudje, ki so jih še v temi nemoči spoznavali in spoznali za svoje, je razumljivo, da so le oni poklicani izvajati jih v življenju v državni upravi. Kjer je mesto samo za enega, mu mora tisti, ki je prostor prej zavzemal, odstopiti svoje mesto. Tako se znajde nenadoma na ulici nebroj ljudi brez vsega, ki niso zagrešili nič drugega, kakor da niso bili dalekovidni in se niso odločili za stranko takrat, ko je bilo še nevarno ali vsaj nepriporočljivo. Prav tako so odrinjeni vsi oni, ki se politično ne udeležujejo radi odličnosti svojega družabnega položaja (plemstvo) ali radi priporočljivosti strankarskega laviranja (trgovstvo in drugi pridobitni stanovi).

Onim, ki so na oblasti, vse to ni dosti mar. Najprej zato, ker so na oblasti, kar je najslajša stvar na svetu. Potem zato, ker vedo, da je ni oblasti, ki bi jim to oblast mogla odvzeti. Še potem, ker ostane vsakomur večji kos oblasti, če jo je treba na manj kosov deliti. In končno, strahu pred bodočnostjo ni, kajti kdor je v sedanjosti pameten, si prihodnost sam pridelal, ko vzgaja mladino.

Kasneje, ko so novi gospodarji s krutostjo zatrli svoje nasprotnike in s svojo strogostjo pripravili do popustljivosti neodločneže in dvomljivce, ki so od začetka stali ob strani, se tudi tem odpro vrata nebeške stranke. Niso in ne morejo postati pravoverni člani stranke, ker je to omejeno samo na one, ki so ji pripadali od pradednine ali pa izhajajo iz novega naraščaja. Radi števila pa so potrebni. Še bolj pa radi videza enotnosti naroda pred zunanjim svetom.

Tako se danes okoli centralne figure, ki je ena in edinstvena in ne bo imela naslednika, zbira tropa uslužnih dvorjanov. So maloštevilni, ki niso dvorjani, pa vendar Italijani in radi tega Italiji žrtvujejo svoje sposobnosti. Nastalo je novo plemstvo, iz ljudi, ki so si pridobili zasluge v stranki. Oboževanje države je dovedlo do tega, da morajo vsi, ki kaj imajo, za njo vse žrtvovati. Oni, ki nič nimajo, ne morejo dati nič, ker le pridobe. Onim, ki pa imajo, se da le vse vzeti. Danes dobite v razkošnih plemiških hišah penzione, ki jih oddajajo sramežljivo, pod roko. Danes v Rimu nimate več veselja in zabavanja. Kdo bi se veselil, ko pa je nevarno!

V temi in inozemstvu ljudje snujejo o marsičem, česar mi ne vemo.

Gospodična, res mi je žal, da je to pismo samo po zunanji obliki pismo, vendar ga, prosim, sprejmite kot takega, z vsemi mojimi pozdravi.

Kante Vladimir

Rim, 4. februarja 1938

Gospodična,

vsakdanja pot k predavanjem me vodi skozi ozke in temne ulice »Borga«, onega dela rimskega mesta, ki tvori najbližjo soseščino Sv. Petru, nekdanji zaničevani Trastevere, še vedno ona mestna četrt, kjer prebivajo reveži. Počasi tudi ta del rušijo. Ampak še stoji, mrk in mračen. Težko je vzdušje v teh ulicah. Zanimne ženske postavajo pred hišami; branjevke si postavljajo stojnice in nanje obešajo nekaj vezi paradižnikov, salate in krompirja. Druga je poiskala skromen kotiček na soncu in pripravila mizico s sladkarijami, mamilo za otroke; tam presedi cel dan. Tam zopet je tretja postavila majhno pečico, v kateri razpihava žerjavico, da bo na njej pekla kostanj in ga morda v celem dnevu prodala par prgišč. Otroci iz soseščine so zbrani na majhnem praznem prostoru poleg obširnega stavbišča, kjer je že vse živo, in v soncu kriče igrajo svoje igre. Starci posedajo miže v soncu. V majhnem obcestnem stranišču (ki jih Rimljani bogve čemu imenujejo »vespaziani«) nekdo opravlja svojo potrebo. V to sonce, ki edino preganja temoto ulic in prinaša med ljudi radost in življenje, se mešajo klici prodajalcev sadja, ki potujejo s svojimi majhnimi vozički z oranžami, mandarinami, suhimi figami, olupljenimi kostanji in nekim čudnim trnastim sadjem (menda sad nekih kaktej).

Od česa vsi ti ljudje živijo? V Rimu nihče ne prosjači. Ne da bi se tega sramovali (čeprav se reče, da so Rimljani za to preponosni); še manj, da bi jim ne bilo potrebno. (Tudi obstaja prepoved z merodajnih mest – kakor pri nas.) Mi z našimi severnjaškimi možgani tega ne moremo razumeti. To so ljudje, ki jih nasiti za ves dan krožnik »pasta schiute« (če imajo dvakrat, je dosti!), ogreje sonce, obleče pa tudi sonce. Kako so s svojo usodo zadovoljni? Zdi se, da se o tem sploh ne sprašujejo, ker jim tega ni dano vedeti. Kako je že pisano? Blagor nevednim, ker...

Doslej se še nikdar nisem bavil s proletariatom. Zdi se mi, da se tukaj z njim moram baviti, v mestu, ki mu je dalo svoje ime. Čudna usoda človeškega rodu! So mogočniki tega sveta, ki siliijo svoje podložnike, da se plode in množe in izmišljajo razna sredstva, ki nasprotne tendence pobijajo. Tako nastaja mogočen narod, ker v številu je moč. In vendar, ali je vedno sreča za človeka, če živi? Zakaj morajo biti vsi ti ljudje zadovoljni v svoji bedni eksistenci, ostati nevedni, ali res samo zato, da so nekateri ljudje slavni in mogočni in da dosežejo svoje cilje. Zakaj postanejo ljudje v tem primeru samo sredstvo? Spominjam se Čapkove drame R.U.R., ki je kmalu po vojni razburila duhove. Tam se opisuje visoki razvoj človeške tehnike, ki je uspela izdelovati umetna bitja – ljudi. Vendar ne najdem odnosa med inteligenco, ki živi po svojih idejah in skuša doseči postavljene cilje, skratka živi zavestno, med zajedalci človeške družbe, ki ničesar ne delajo, in med bednim proletariatom, ki žive le instinktivno in katerih življenje skoraj ni drugačno kakor živali, s katerimi živi v istih prostorih.

Gospodična, še Vi malo razmišljajte o teh problemih, čeprav niso za predpust.

Toplo Vas pozdravljam

Kante Vladimir

Rim, 11. III. 1938

Gospodična,

moj kurz je končan, na pustni torek (je v Rimu čisto navaden trezen dan, brez norčij) sem delal izpite, ki pa so vseeno imeli tajen značaj farse na sebi. Po dvodnevnem odmoru sem se vrnil v šolo na praktično delo. Sedaj delam v centralni razvidnici, predvsem na daktiloskopiji. Kasneje, če še ostanem tu (iz B. še nisem dobil doslej nobenega odgovora), bom imel priliko baviti se malo s kriminalno antropologijo in s študijo tehnike zločinov. Tako bom zares malo izpopolnil svoje skromno teoretično znanje. Ker je ministrstvo celo odobrilo majhen kredit za nabavo knjig (ostale bodo seveda upravi policije v Lj.), bom še kasneje utegnil študirati kriminalno tehnične vede, če bom imel čas za to. Na stvari, ki Vas zanimajo, sem mislil.

Včeraj sem dobil iz mile domovine pismo, polno bolne jeze do lepih prilik v domovini. Če pomislim, da se bom kmalu vrnil sam v iste razmere in da bom v njih moral kazati ljubezniv obraz napram nekaterim ljudem, katerih notranja in moralna vrednost je zame enaka ničli, mi postane malo tesno. Skušal bom s pozivom na študij presedlati v kazenski oddelek, če bo mogoče. Čisto političnih procesov, izven ozkega okvira strankarskega delovanja, se sicer ne bi izogibal, ker so vsaj s sociološkega stališča zanimivi. Pač pa bi razne stvari rajši prepustili agilnejšim in zaupljivejšim rokam.

Vem sicer, da mi nekateri zavidajo, da se lahko v Rimu ob dobrih dnevnicah zabavam in nič ne počnem. Lahko bi tako počel, saj me nihče ne kontrolira. Ali kljub temu sem tu bolj soliden kakor doma in razen v gledališče in na koncerte ne grem nikamor. Kupil sem si nekaj knjig (za katere se nađejam, da bodo zanimive), pa jih vendar doslej nisem mogel začeti čitati. Moji kolegi iz šole so se razšli po celi Italiji. Obljubili so mi sicer pisati, ampak sicer je precej krepak. Le nekaj jih je ostalo v Rimu. Z enim sem bil snoči skupaj. Trpi na neznosnem dolgočasju življenja (problem, ki je tudi mene včasih mučil, zdaj pa več ne obstaja, ker sem ga rešil), nezanimanju, neaktivnosti. In je vendar inteligenčen, dovolj izobražen in simpatičen. Zapazil sem celo pri njem dvoje lastnosti, tako redkih pri Italijanih: nekako redkobeseden je in ne govori venomer o ženskah. Skušal mu bom pomagati pri rešitvi tega problema, ki za izvestne ljudi brez zadostne energije utegne pomeniti usodno točko, zlasti če se za svojo gmotno eksistenco ne morajo brigati.

Bojim se, da bo to moje pismo polno vsakdanjega dolgočasje. Hotel sem Vam najprej napisati par liričnih (!) vtisov z nedeljskega sprehoda po Vili Appii, pa ni šlo, ni šlo na noben način. Morda Vam bom ustmeno kaj povedal o tem. Ali bolj kot ta lirična doživetja me razburjajo grozni dramatični dogodki v Rusiji. Morda so se zares povrnili časi Ivana Groznega. Če me spomin ne vara, je v Parizu ob veliki revoluciji prav s tako vnemo delovalo sodišče in so rabljali sahnili od utrujenosti. Pa je prišel čas, ko so se nekdanji prijatelji in kasnejši smrtni sovražniki vsi pobili in je nastopil moment pomirjenja. Morda tudi v Rusiji ni daleč ta čas. Mislim, da morajo ob teh dogodkih trpeti vsi ljudje, ki so še dostopni za moralne občutke. Kajti koncem koncev ljudje so pomembni zaradi svojega dela v življenju in le slabotni obožujejo idole, v katere so spremenili smrtnike po njihovi smrti.

Gospodična, sprejmite tople pozdrave

Kante Vladimir

Gospodična,

... Ali približajmo se naši dragi zemlji, do katere čutimo vsi ljubezen zato, ker je naša. Kolikokrat mislim tu iz Rima na Slovenijo, Ljubljano, majhno in nebogljeno, opravljivo in malomeščansko, pa vendar našo, našo. In na vse tiste gričke in griče, hribe in gore, gozdove, skalnate planjave in plodne nižave, ki so take samo pri nas: vse to je naše, in ker je naše, je lepo. In če bi se zgodilo nekega dne, da bi to ne bilo več naše, da bi nam gospodaril tujec? Da bi mesto našega milozvočnega jezika odmeval nemški? Zdi se mi, da sem Vam pripovedoval o velikih nemških aspiracijah po slovenskih krajih. Vse so že pripravili, da so svojim ljudem dokazali, da so ti kraji vedno bili nemški. Pripravljalna stopnja je s tem gotova. Ko je Nemec enkrat prepričan, sledi dejanje – zasedba. Kako dobro razumem temno bojazen, ki se odraža v »Slovincu«. Vedeti bi hotel, kaj misli Korošec v teh dneh. Pomislite še na naše tri politične grupacije: slovensko, ki je ob Korošču in se bori za slovenskost, za slovensko kulturo in civilizacijo, za avtonomno gospodarstvo. Jugoslovanska grupa, pristaš integralnega jugoslovanstva, v katerem se morajo Slovenci stopiti, žrtvovati svojo lastno individualnost, da jo bodo zopet našli. In potem marksistično orientirano, ki zanjo še vedno vzhaja sonce v Rusiji in ki vidijo spas le v svetovni revoluciji in diktaturi proletariata. Te tri skupine ob tem problemu? Prva je najbolj prizadeta, ker ne računa dovolj z dejstvom, da sedanja doba ni naklonjena majhnim, ampak zgolj velikim narodom. In vendar z etičnega in etničnega stališča ravna popolnoma pravilno. Druga skupina bo trdila, da je njeno tolikanj napadano jugoslovanstvo v svoji integralni obliki edino zveličavno, kajti le tako bo možna uspešna borba in le tako se bo mogoče uspešno braniti proti napadom na nedeljeno telo jugoslovanskega naroda. In tretji: le še hujši boji za dosego ciljev.

Ali praktično, tu mi je najbolj tesno pri srcu: ali je S. J. (?) zares toliko do Slovenije, da je ne bi, četudi neizrečeno težko, hotela žrtvovati? Odgovora ne vem in se bojim zvedeti ga.

Gospodična, morda sem črnogled, kakor bi ne bil rad, ampak tako mi je danes težko pri srcu, saj smo še mladi in bi radi živeli na soncu in svobodi. In čemu vsi oni milijoni žrtev iz svetovne vojne, ki smo ob njih grobovih prisegali mir, ljubezen in bratstvo?

Ali življenje je vendarle lepo. Sonce sije tako toplo, in čeprav se le tako daleč dvigajo zasneženi Apenini, je vendar prijetno, prav spomladanski dan. Pri odprtem oknu sedim, ko vam to pišem, in zdaj bom vzel v roke Medicina legale. Dopoldan sem bil v S. Maria in Trastevere, čudoviti baziliki iz 12. st., tako lepi; sonorni in naturni, s prelepimi mozaiki, ki kakor da jih niso ustvarile človeške roke, ampak da so doplaval na pravljličnih valovih. In v cerkvi S. Cecilie, kjer sem videl njen kip (Maderna), in v galeriji Corsini, z nekaterimi čudovitimi slikami Rubensa, Caravaggia, El Greca, Tiziana in z znano Guido Renijevo Beatrice Cenci. V tej palači je nemirno živela in umrla kraljica Kristina Švedska.

Toplo Vas pozdravlja

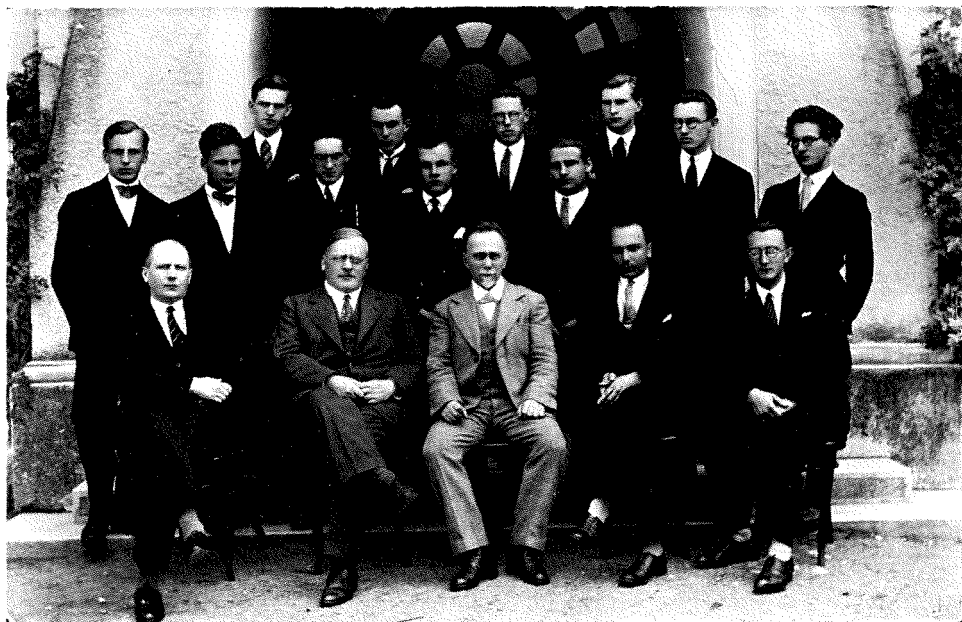
Kante Vladimir

BOGDAN MELIHAR (1916-1986) IN STANE MELIHAR (1901-1964). SLIKI STA IZ
PREDVOJNEGA ČASA.

NA TRAVNIKU OB GRADIČKU, KJER SO OB KOŠNJI DELALI KOPICE, POZIMI PA SO SE OTROCI IZ SOSEŠČINE PO GRIČKU SANKALI. NA SLIKI SO POLEG VIOLINISTA VLADIMIRA MANDELJCA IN NJEGOVEGA PRIJATELJA ŠE OTROCI DANICA, BOGDAN, ZDENKA IN NUŠKA MELIHAR TER FRANCE IN MIHA PERŠIN. HIŠE V OZADJU STOJE OB OPEKARSKI CESTI. SEDAJ JE TRAVNIK IN VSA OKOLICA POZIDANA.

PRVA MATURA NA SAMOUPRAVNI GIMNAZIJI V MURSKI SOBOTI LETA 1930. V SREDINI
SEDIJO DIREKTOR VAGAJA, PREDSEDNIK KOMISIJE IN RAZREDNIK STANE MELIHAR,
OB STRANEH DVA PROFESORJA. STOJIJO KASNEJŠI NARODNI HEROJ ŠTEFAN KOVAČ
(PRVI NA LEVI), DIETRICH, CAMPLIN, TIVADAR IN DRUGI.

SVET SLUŠATELJEV PRAVNE FAKULTETE LETA 1932. OD LEVE PROTI DESNI SEDIJO:
SAMO DOSTAL, DANICA MELIHAR, VLADIMIR ŠKERLAK, ALBERT KOS IN FRANČEK KOS.
STOJIJO: FINEC, FRANCE ZUPAN IN PAVLIČ.

ŽENSKI AKADEMSKI PEVSKI ZBOR PO KONCERTU V VELIKI FILHARMONIČNI DVORANI
LETA 1939. V SREDINI SEDI ZBOROVODJA FRANCE MAROLT. ZBOR JE ŠTEL
ENAINŠTIRIDESET PEVK Z IZBRANIM GLASOVNIM MATERIALOM IN JE BIL SKRBN
UVEŽBAN. VELIKA ŠKODA, DA NI OBSTAL.

JENKOV PLESNI KROŽEK ZA STAREJŠE OB ZAKLJUČKU V KAZINI LETA 1938. MED UDELEŽENCI STOJIMO DANILO KANTE, IVAN POLAK Z ŽENO IN DANICA MELIHAR.

VLADIMIR KANTE JE BIL VEDNO DOBRODOŠEL GOST PRI DRUŽINI MELIHAR. NA GRADIČKU V TRNOVEM OB KRESU 1937. OD LEVE PROTI DESNI: BOGDAN MELIHAR, PRIJATELJICA MARTA PELAN, OČE FRANČ MELIHAR Z DRUGO ŽENO VIKO IN HČERKAMI NUŠO, ZDENKO, PAVLO, POROČENO ŽAGAR, IN DANICO. SEDI DR. VLADIMIR KANTE Z MARTINOM ŽAGARJEM V NAROČJU.

Uprava policije v Ljubljani in organizacija Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku

Nisem mislila, da bom kdaj pisala spomine, še najmanj pa, da jih bom pisala o tako kočljivi in nevhvaležni zadevi, kot je policija. Zato tudi nisem pisala dnevnika in kmalu po osvoboditvi ne zbiral spominov in izjav sodelavcev, ko je še bil čas za to. Sama se marsičesa še živo spominjam, pri pisanju pa sem si pomagala tudi z zapisi moža Branka Lovrečiča in izjavami aktivistov narodno-osvobodilne fronte, s katerimi smo sodelovali.

Policije vedno služijo režimu. Vsak režim postavi na vodilno mesto svojega človeka. Tako je tudi jugoslovanski minister za notranje zadeve pred drugo svetovno vojno dr. Anton Korošec imenoval za upravnika policije v Ljubljani režimskega človeka, dr. Lovra Hacin. Uslužbenci policije so nasploh zelo zadržani. Kdor je bil preglasen, so ga premestili ali upokojili. V glavnem so bili policisti zaprti vase in zelo redkobesedni. Ta poteza je značilna tudi za druge policiste. Tak je bil na primer tudi italijanski policijski funkcionar Di Stefano. Med italijansko okupacijo v prvi polovici 1943. je bil šef kriminalističnega oddelka na ljubljanski »kvesturi«. Bil je korekten in dostopen za intervencije v našo korist. Nekoč mi je rekel, da je delal na policiji pred fašizmom, da dela pod njim in da bo delal tudi ko ne bo več fašizma, če ga bodo pustili delati. Pustili so ga. Po vojni je postal kvestor v Rimu.

ZADNJA LETA PRED OKUPACIJO

Uprava policije je bila že pred vojno velika in zapletena ustanova. Sestavljala sta jo civilna policija, ki je bila organizirana po oddelkih, odsekih in uradih, in zbor policijske straže.

Po prvi svetovni vojni je bil njen uradni naziv Kraljevsko policijsko ravnateljstvo. Prvi kraljevski policijski ravnatelj je bil dr. Alojzij Guštin. V letih 1922 do 1930 se je uradno imenovala Policijska direkcija (policijski direktor), od leta 1930 do osvoboditve pa Uprava policije, razen med italijansko okupacijo, ko so jo preimenovali v Regia Questura. Drugi upravnik je bil Vekoslav Kerševan, tretji pa dr. Lovro Hacin.

Upravnik policije je vodil celotno policijo, policijski straži je načeloval poveljnik straže, Janko Bedenk, ki je vsako jutro poročal upravniku (raport), upravnik pa je vsako dopoldne poročal banu na banski upravi.

Uprava policije je imela več oddelkov, ki so bili razdeljeni na odseke in urade:

- Personalni oddelek je bil ločen za civilne in za uniformirane uslužbence;

- Glavna pisarna, kjer so se reševale zaupne zadeve;

- Upravni oddelek z uradom za potne liste in prijavnim uradom. Italijani so prijavni urad izločili in ga preselili na Mestni trg (Anagrafe);

- Politični oddelek je pred vojno imel enaindvajset uslužbencev (referentov in agentov) in posebno kartoteko;

- Kriminalistični oddelek, do osvoboditve imenovan kriminalni oddelek. Razdeljen je bil na referate, tehnično policijo (fotografija, daktiloskopija), kriminalna razvidnica, policijski dnevnik. Leta 1936 je bil v okviru kriminalističnega oddelka ustanovljen socialni odsek. V delo tega odseka so sodili prestopništvo in pobeži otrok in mlajših mladotnikov, prostitucija, abortusi, zvodništvo, namestitve ogrožene mladine v domove, delikti zoper javno moralo in drugo.

Pred vojno je bil organiziran tudi protidraginjski urad. Vsakemu oddelku je bila dodeljena posebna skupina agentov, najštevilnejši so bili na kriminalističnem oddelku.

Policijski zdravnik je imel široko delovno področje. Poleg komisijskih ogledov je pregledoval tudi kandidate za stražnike in aretirane prostitutke. Večinoma so bile okužene, nekatere s sifilisom, druge z gonorejo ali pa kar z obema boleznima. Pošiljali smo jih na prisilno zdravljenje na dermatološki oddelek bolnišnice. Tega so se zelo branile.

V Ljubljani je bilo devet postaj policijske straže, v šempetrski kasarni je bil motorizirani oddelek, v Trnovem konjenica, ki je štela dvanajst konj, delavnice so bile tudi na Povšetovi.

V Kamenici pri Zemunu je bila policijska šola za stražnike. Policijski agenti so bili večinoma rekrutirani iz stražnikov.

Na upravo policije v Ljubljani so me premestili z banske uprave. Na policiji sem začela delati 22. oktobra 1936. Sprejel me je upravnik Vekoslav Kerševan, ki pa se je takrat že pripravljaj na novo službeno mesto na ministrstvu za notranje zadeve v Beogradu. Premestili so me, ne da bi me o tem prej obvestili. Pozneje sem zvedela, da na željo ženskih društev, ki so predlagala, da naj bi kaka pravnica prevzela referat za prostitucijo.

Začetek je bil zelo težak. To delo je bilo pridržano za moške in kolegi so bili do mene sprva zelo nezaupljivi, nekateri tudi odkrito nasprotni. Slišala sem ogorčeno opazko iz sosednje sobe: »A zdaj nas bo pa baba komandirala.« Nezaupanje je bilo razumljivo, saj sem bila prva ženska v Jugoslaviji, ki je postala policijska oficirka, in to je bilo za čas med obema vojnama nezaslišano. Napetost je opazil tudi novi upravnik dr. Lovro Hacin, ki je v začetku novembra 1936 zasedel izpraznjeno mesto, in mi ponudil svojo pomoč, če sama ne bi mogla razčistiti službenih odnosov z osebjem. Seveda ga za pomoč nisem nikoli prosila in si tako pridobila zaupanje kolegov ter drugih civilnih in uniformiranih uslužbencev policije.

Pred vojno je bilo na upravi policije okrog sto civilnih uslužbencev, med njimi trinajst diplomiranih pravnikov; upravnik dr. Lovro Hacin, njegov namestnik svetnik Viktor Kokalj, ki je bil tudi šef personale, svetnik Alojzij Geržinič je vodil upravni oddelek, svetnik Karel Pestevšek, dr. Josip Fakin, dr. Vladimir Kante, Anton (Nino) Uršič, Ivan (Janko) Polak, Kazimir Kukovič, Lojze Penko, Danica Melihar, Jože Brezan, Joško Šlander, policijski svetnik Stanko Kos pa je prišel na ljubljansko policijo iz Maribora med okupacijo. Hrvat, komisar Bardek je bil jeseni 1936 premeščen na upravo policije v Zagrebu.

Za službo pri policiji se je le malokdo odločil prostovoljno in po lastni izbiri. Precej uslužbencev je bilo iz Primorske in Istre. Ti so se umaknili iz Italije v matično domovino sami ali pa so sem prišli že njihovi starši. Sprejeli so delo, ki jim je bilo na razpolago. Tako, na primer, dr. Alojzij Guštin, Vekoslav Kerševan, Alojzij Geržinič, dr. Vladimir Kante, dr. Josip Fakin, Branko Lovrečič, Anton Uršič, Lojze Penko, Pavle Penko, Leopold Rijavec in drugi. Vsi so bili narodno zavedni Slovenci. Lahko zatrdim, da so bili med policijskimi uslužbenci poštenjaki, ki so prispevali doberšen delež k narodnoosvobodilnemu boju in osvoboditvi domovine. Res pa je, da je že dejstvo, da je bil kdo v službi na policiji, zadostovalo, da so imeli ljudje o njem slabo mnenje in predsodke do njega, pa naj je bil še tako požrtvovalen in pošten.

Upravnik dr. Lovro Hacin, bivši okrajni (sreski) načelnik, je bil doma iz Velesovega. Bil je nizke postave, nosil je očala. O njem se je šušljalo, da je v mladosti doživel družin-

sko tragedijo med staršema. Šolal se je v zavodih in tam so ga vzgojili v zelo vernega moža. Z ženo Korošico se ni dobro razumel, otrok nista imela. Upravnik Hacin je bil že pred vojno zelo naklonjen Nemcem.

Nekoč me je dr. Janko Šlebinger, ravnatelj univerzitetne knjižnice, opozoril, da se v Lukmanovi hiši na Karlovski cesti zbirajo nemški petokolonaši. To sem sporočila upravniku Hacinu v upanju, da bo kaj ukrenil. Odločno me je zavrnil, da se to nas prav nič ne tiče in da se Nemci lahko zbirajo, kjer hočejo in kakor jih je volja.

Dne 21. aprila 1945 so trije politični referenti (Zadnikar, Kobi, Rant) šli k upravniku dr. Hacinu s predlogom, da bi po odhodu Nemcev politična policija prevzela oblast. Rekel jim je: »Mi stojimo in pademo z Nemci.« (Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, DMB, f. 105.)

Kmalu smo opazili, da je upravnik velik nasprotnik komunizma. Zamikalo me je, da bi ga preskusila. Na svetovni razstavi v Parizu leta 1937 sem kupila razglednico s kipom mladega para s kladivom in srpom v roki, ki je stal pred sovjetskimi paviljonom, in jo s pozdravi poslala upravniku. Zanimalo me je, ali bo reagiral tako, kot sem pričakovala. In je. Ko sem se vrnila, me je silovito oštel, češ, ali v vsem Parizu nisem našla druge razglednice kakor to komunistično propagando.

Toda vedno je pokazal razumevanje, kadar sem izrazila željo, da bi se strokovno izpopolnila ali si ogledala delovanje kakšnega doma v Sloveniji ali, na primer, socialni odsek na upravi policije v Zagrebu. Ko sem mu omenila, da bi si rada ogledala, v kakšnih razmerah živijo obsojenke v ženski kaznilnici v Begunjah, je kar sam naročil avto. Povabil je tudi poveljnika orožnikov Barleta in upravnikov osebni šofer policist Oton Vončina nas je vse tri odpeljal v Begunje.

Kar zadeva službeno disciplino in red, pa je bil upravnik Hacin zelo strog. Nekoč me je poklical k sebi v pisarno in mi rekel, da moram v imenu uprave policije vložiti tožbo na sodišče, ker so prostitutke razširile govorico, da vsako, ki mi da denar, izpustim na svobodo, če pa mi ga ne more dati, jo izročim sodišču. Bila sem osupla, saj o tem nisem imela niti pojma. Nisem se čutila prizadeto, zato sem odgovorila, da teh ubogih deklet ne bi rada tožila. Pa je vztrajal, da jih moram tožiti, saj je ogrožen ugled policije, čeprav,

je rekel, je on osebno prepričan, da so govorice brez podlage.

Vložila sem torej tožbo. Razpravo je vodil kazenski sodnik Rajko Lederhas. Na sodišče so poklicali celo četico mojih starih znank, ki so se s strahom ozirale vame. Smilele so se mi, marsikateri od njih sem preskrbela zaslužek ali celo službo, da bi jo odvrnila od ceste. Vendar je le redkokatera vzdržala na delu ali se celo poročila. Sodnik je vprašal prvo, kdaj in koliko denarja mi je dala. Odvrnila je, da ona nikoli, da pa ji je o tem pripovedovala I. I. Ko je sodnik poklical I. I., je odgovorila enako in navedla drugo ime. In tako naprej, dokler ni bila zaslišana poslednja povabljenka, vendar do tiste, ki je prva razširila govorico, niso prišli. Verjetno pa je govorico razširil kateri od zvodnikov, saj so bili ti najbolj jezni name, ker sem skušala prostitutke zaščititi pred njimi in njihovim nesramnim izkoriščanjem.

Sodnik me je vprašal, ali želim, da jih obsodi zaradi obrekovanja. Odvrnila sem, da ne. Nato je dekletom rekel, naj me prosijo odpuščenja. To so nemudoma storile, ena je celo pokleknila. Tako je bila čast policije rešena. Glede podkupovanja nisem nikoli imela nobenih skušnjav, čeprav je bilo med mojim desetletnim službovanjem pri policiji ničkoliko priložnosti za to.

Prostitutke sem obravnavala povsem drugače kakor moj predhodnik. Grobo jih je zasliševal in jih zmerjal, jaz pa sem se jim skušala približati po človeški plati, zato sem morala biti sama z vsako posebej. Stražnika, ki jo je pripeljal na zaslišanje, sem vselej poslala pred vrata. Sprva sem se čudila, da je to vsem zaslišankam po godu. Nekoč je ena od njih po aretaciji povzročila pravi škandal. Slekla se je na »postaji« straže do golega in razbijala vse okrog sebe. Zlili so nanjo vedro vode, da bi se umirila. Stražnik, ki mi jo je pripeljal na zaslišanje, mi je svetoval, da je bolje, če ostane v sobi, češ da je nevarna in da mi lahko kaj stori. Kljub temu sem ga poslala pred vrata. Ženska se je presenetljivo hitro umirila in postala čisto zaupljiva.

Zbirala sem gradivo. Prostitutke so pisale ali mi narekemale svoj življenjepis, poizvedovala sem, v kakšnem okolju so preživljale prva leta svojega življenja, za vsako posebej sem uredila spise. Večkrat je prišel k meni v pisarno pisatelj dr. Vladimir Bartol in jih

prebiral. Svetoval mi je, naj začnem pisati, saj imam zbranega toliko izredno zanimivega gradiva. Odvrnila sem mu, da za pisanje nimam ne časa ne daru, da pa bo vse gradivo na razpolago tistemu, ki ga bo želel obdelati. Na žalost so po osvoboditvi ves kriminalistični arhiv poslali v papirnico Vevče, češ da kriminala ne bo več. Pa kako prav bi prišli ti spisi! Dokaz za to je dejstvo, da so me prva povojna leta večkrat klicali na sodišče in me spraševali, ali se spominjam tega ali onega primera.

Jugoslovansko ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu je skrbelo za vzgojo vodilnih kadrov, tako da je pošiljalo nekaj kriminalistov od časa do časa na študij v razne policijske centre v tujino. Prvi je bil iz ljubljanske policije poslan na Dunaj Branko Lovrečič. V letih 1930–1931 je bil vpisan na Kriminalistični inštitut zvezne policijske uprave na Dunaju (Kriminalistisches Institut der Bundes-Polizeidirektion in Wien). Študij je trajal štiri semestre. Opravil je vse predpisane izpite in obenem absolviral šestmesečni tečaj tehnične policije na dunajski policijski upravi. Drugi štipendist iz Slovenije je bil dr. Vladimir Kante. Novembra 1937 so ga poslali v Rim na tečaj Šole policijskih ved (Scuola di polizia scientifica). Tečaj je trajal do začetka maja 1938, po opravljenih izpitih pa je ostal še nekaj časa na praksi. Oba sta po končanem študiju ostala na svojih starih službenih mestih.

Na upravi sta delala Anton Uršič in Ivan Polak. Leta 1934 sta diplomirala na pravni fakulteti v Ljubljani in oba sta zelo lepo pela. Kadar sta zapela v duetu, ju je bil pravi užitek poslušati. Zelo sta si želela, da bi nastopala v operi. Pristavu Uršiču je to uspelo. Še pred koncem vojne je odšel s policije in postal tenorist v mariborski operi. Policijski pristav Ivan Polak je bil referent za prekrške. Če je bil sam v sobi in na hodniku ni bilo strank, je bilo iz njegove pisarne slišati petje. Sobo je imel v tretjem nadstropju poleg moje, z oknom na dvoriščno stran. Kadar je prišel k meni v sobo, je pel, vrata pa je odpiral samo s komolcem, češ da se boji okužbe s sifilisom. Nismo ga jemali resno. Kolegi so se večkrat smejali na njegov račun. Pripovedovali so, kako se je postavljaval v uniformi na Bledu, ko je bil v poletnem času dodeljen varnostni službi dvora. S svojim ravnanjem je vznemir-

jal tudi študente, kadar so se zbirali, zato ga niso marali in mnogi so ga sovražili.

Polak je vedno sanjal o gledališču. Nekoč pa mu je le bilo dano nastopiti v vlogi toreadorja v operi Carmen. Nastopil je pod psevdonimom Ivan Ivanov. V tej predstavi je prvič gostovala v Ljubljani Elza Karlovac (Carmen), tenor pa je pel Ivan Franci (Žan). Upravniku dr. Hacinu je bilo veliko do tega, da bi njegov ljubljenelec Janko Polak uspel. Ker so se bali študentskih neredov, so poslali k predstavi številne policiste v civilu. Nekateri pa so prišli tudi neuradno, iz radovednosti, kako se bo »lepi Janko« izkazal na odru. Predstave se je udeležil tudi Hacin. Nekaj uslužbencev nas je celo povabil k sebi v ložo. Dvomim, da je še pri kateri predstavi v našem gledališču bilo navzoče toliko policije. Avditorij je bil zaseden do zadnjega kotička. Predstava je potekla brez izgredov in po zaslugi Karlovčeve in Franci je tudi odlično uspela. Polak pa nas ni navdušil. Njegov sicer šolani in prijetni bariton je bil prešibak za operno hišo. Po predstavi je upravnik povabil k Slamiču soliste in uslužbence, ki smo bili z njim v loži, in Polak je kar žarel od sreče. Janko Polak je bil poročen z doktorico prava in je imel sina. V Tivoliju pa se je sestajal s svojo prijateljico, ki je v park vozila sinčka v otroškem vozičku. Dne 5. januarja 1942 so Polaka zadeli strelji vosovcev, ravno ko je peljal voziček pred seboj. Mati je v paniki porinila voziček v grmovje in zbežala. Ni res, da so Polaku vosovci podtaknili dekle, ki naj bi ga čakala na klopci, kakor piše v knjigi Doktor.

ITALIJANSKA OKUPACIJA

Prvi Italijani so prišli na upravo policije v petek, 11. aprila 1941. Pozno popoldne so se najprej pripeljali bersaljeri na motorju, kmalu za njimi pa karabinjerji. Vodil jih je major Lombardi. Tisto popoldne sta bila dežurna uradnik Gregorič in strojepiska Albina Boškin. Skozi okno v pritlični sobi prijavnega urada sta opazovala prihod Italijanov.

V času od 7. do 11. aprila 1941, torej v petih dneh, ko okupator še ni zasedel policije, smo nekateri uslužbenci na upravi policije na lastno pobudo uničevali vse dokaze in papirje, ki bi lahko škodovali našim ljudem, če bi prišli v okupatorjeve roke. V drugem nadstropju v sobi političnega oddelka, kjer je bila omara s kartoteko, sem iz odklenjene

omare vzela kartotečne liste komunistov, ki sem jih poznala po imenu, tako mojega brata Staneta Meliharja in njegovih prijateljev, nekdanjih triglavanov in skavtov. Nato sem izločila tudi njihove avize v prijavnem uradu in vse skupaj sežgala.

Na upravnem oddelku sta Franjo Rovani in Angela Kek-Lumbar izločila in uničila spise levičarskih in narodnoobrambnih društev, med njimi Društva prijateljev Sovjetske zveze, Ciril-Methodove družbe, Branibora in politični spis Staneta Janeža. Iz nekaterih društvenih spisov sta izločila sezname, poročila in zapisnike, ki bi lahko služili okupatorju. Na primer: iz spisa Splošno žensko društvo vse zapise o agitaciji proti prenikanju nacizma v Sloveniji, nadalje o delovanju Vide Tomšič, Cirile Štebi, Vike Kraigher, Marice Fakin, Julije Šerko in Darinke Bukovec.

V teh napetih dnevih je jugoslovanska vojska pripeljala na upravo policije zaboj denarja. Postavili so ga v sobo dežurnega uradnika v pritličju poleg telefonske centrale. Tisti jugoslovanski oficirji, ki so bili obveščeni o tem, so prišli na policijo in dežurni je vsakemu izplačal po pet tisoč dinarjev. Bili so demoralizirani in vsi bi se radi čimprej znebili uniforme in orožja, da ne bi prišli v ujetništvo. Z dežurnim sem se dogovorila, da je tiste, ki niso vedeli, kam naj gredo, poslal k meni v tretje nadstropje. Izročili so mi orožje in municijo, jaz pa sem jim dala civilne obleke. Pri vseh sorodnikih in znancih sem zbiralala obleke zanje. Nekaterim sem preskrbela tudi začasne sobe. Bili so sami južnjaki, od Slovencev ni prišel k meni nihče. Živo se spominjam, kako potlačena sem bila, ko sem pomagala pri begu tistim, ki so bili poklicani in usposobljeni za to, da nas branijo pred sovražnikom. Zbrano orožje in municijo sem izročila Branku Lovrečiču, ki je že takoj prve dni prevzel vodstvo.

Takoj po razsulu Jugoslavije smo poskrbeli za državljanske izkaznice tistim slovenskim beguncem s Primorske in Štajerske ter češkim iz Sudetov, ki so bili italijanski oziroma nemški državljani. Pregovorili smo policijskega svetnika Alojzija Geržiniča, očeta na Turjaku ubite Nede Geržinič, da je brez vednosti upravnika Hacina podpisoval v imenu uprave policije državljanske izkaznice zanje, in to z datumom pred 6. aprilom 1941. Tako jih je moral okupator, če jih je zajel,

obravnavati kot vojne ujetnike in ne kot dezertarje.

Ko smo zvedeli, da je bila ustanovljena Osvobodilna fronta, smo nekateri takoj sklenili, da se ji pridružimo. Vsak posebej smo poiskali osebo, o kateri smo domnevali, da nas bo povezala navzgor. Jasno nam je bilo, da lahko organizirano delujemo le, če smo povezani z nekim središčem. Ker teh oseb nismo smeli imenovati z imeni, si je Branko Lovrečič izmislil zanje vzdevek »zveznik«. Ta izraz se je med nami tako udomačil, da niti pomisliti nismo, da bo aktivistom zunaj policije tuj in nesprejemljiv. (Podobno je bilo s slovenskimi dobrovoljci iz vojn 1922–1918, ki niso hoteli postati prostovoljci.)

Razumljivo je, da so bili v tako velikem kolektivu, kot je bila policija, uslužbenci različnih nazorov in političnih prepričanj vseh barv. Toda veliko se jih je odločilo za Osvobodilno fronto, za brezkompromisen boj proti okupatorju. V reviji Narodna milicija iz leta 1957, št. 9, Milan Gombač v članku Rad varnostno-obavešajne službe na ljubljanski policiji za vreme rata piše: »Že poleti 1941 je OF organizirala med policijsko stražo svoje jedro za boj proti okupatorju. Aktiv OF je bil organiziran tudi na upravnem in kriminalističnem oddelku (str. 457).« In dalje: »Že jeseni 1941 se je pokazalo, da je večji del policijskih uslužbencev, civilnih in uniformiranih, na strani OF in za boj proti okupatorju...« (Citirano v prevodu.)

Nekateri pa so previdno čakali, kako se bodo stvari razvijale. Nujna je bila skrajna previdnost in konspiracija, saj je bil vsakdo od nas v izredno kočljivem položaju. Vsak se je odločal po svoje, nekateri so javno ali prikrito sodelovali z okupatorjem, drugi pa so ostali uganka do konca vojne. Hote smo se osamili eden od drugega, saj so bili povsod ovaduhi. Če smo na cesti nekajkrat govorili z isto osebo, smo se že morali zagovarjati, češ da imamo sestanke na cesti.

Organizator narodnoosvobodilnega odpora na upravi policije je bil Branko Lovrečič. Rodil se je v Lindaru nad Pazinom leta 1895. Leta 1915 je bil zaradi vojne predčasno mobiliziran. Spomladi 1916 je v Pazinu maturiral že kot vojak. V maju istega leta je bil poslan na fronto v Bukovino in od tam je junija dezertiral v Rusijo. Takoj je vstopil v srbski dobrovoljski korpus v Odesi in zbiral med ujetniki prostovoljce za korpus. Ko se je

začela ruska revolucija, je kot disident prestopil v rusko revolucionarno vojsko. Po štirih letih se je kot oficir sibirskega polka Matije Gubca v Vladivostoku vkrcal na angleški parnik Kildonan Castle in se avgusta 1920 izkrcal v Dubrovniku. Demobiliziran je bil v Ljubljani. Znašel se je v hudih težavah. Istro so zasedli Italijani, tako da se ni mogel vrniti domov, pa tudi starša sta že bila mrtva. V Sloveniji so se takrat pripravljali na prevzem oblasti na Koroškem po plebiscitu, o katerem niso dvomili, da se bo iztekel v našo korist. Iskali so osem do deset oficirjev, da bi jih poslali na Koroško. Na priporočilo Poverjenišтва za istrske begunce so sprejeli tudi Lovrečiča. Ti oficirji so bili začasno na plačilnem spisku ravnateljstva policije v Ljubljani, dokler ne bi zasedli novih mest na Koroškem.

Plebiscit smo izgubili, odpadle so predvidene službe, plačilni seznami na ravnateljstvu policije pa so postali stalni. Nekaj oficirjev je dalo odstop, nekaj so jih poslali v Maribor in Celje, Lovrečiča pa so dodelili kriminalističnemu oddelku policije v Ljubljani. Tako se je začela njegova policijska služba, nad katero ni bil niti najmanj navdušen. Kot disident in rdečearmejec je bil sumljiv in v službi vedno zapostavljen. Na predlog upravnika Hacina, z dne 3. aprila 1945, Pokrajinski upravi je bil Lovrečič odpuščen iz državne službe in to brez pravice do pokojnine.

Zaradi narave našega ilegalnega dela in sabotiranja okupatorja je bilo nujno, da smo pridobivali nove člane za Osvobodilno fronto med uslužbenci, ki so delali v različnih službah. Le v povezavi z raznimi službami na upravi policije nam je uspelo opraviti tako velikansko delo. Nujno pa je bilo, da ga je nekdo usklajeval, in to je, kot že rečeno, bil Branko Lovrečič. Konspiracija je bila tako stroga, da so celo simpatizerji Osvobodilne fronte med uslužbenci uprave šele po osvoboditvi zvedeli, da je na upravi policije med vojno obstajala organizacija Osvobodilne fronte.

ODKLONITEV PRISEGE ITALIJANOM

Uniformirana policija je imela svoj matični odbor Osvobodilne fronte. Prvi zastopnik tega odbora, ki je bil povezan z Lovrečičem, je bil podnadzornik Franc Vreg. Pozneje ga je nadomestil Ciril Skok. Solidarnost med civilno in uniformirano policijo se je najbolj pokazala takrat, ko so Italijani zahtevali pri-

sego. Ta dogodek, ki temelji na izjavi Leopolda Rijavca, bom opisala podrobneje. Rijavec je bil namestnik poveljnika policijske straže in je, potem ko je bil poveljnik Janko Bedenk upokojen, opravljal funkcijo poveljnika vse do svoje aretacije, ne da bi dobil za to odločbo.

Prve dni januarja 1942 je prišel v šempetrsko kasarno, kamor so Italijani premestili poveljstvo straže z uprave v Šubičevi ulici, kapetan karabinerjev De Simone. Rijavcu je izročil osnutek prisega z naročilom, da o tem obvesti vse oficirje policijske straže, ti pa naj ga dobro preučijo in razmislijo o njem. Začetek osnutka se je glasil: *Giuramento. Giuro che saro fedele alla Sua Maesta il Re ed al Duce...* (Prisega. Prisegam, da bom zvest njegovemu veličanstvu kralju in dučeu...). Nadaljevanja se Rijavec ne spominja.

Rijavec je o tem obvestil vse oficirje straže, in to Franca Hudalesa, Toneta Rusjana, Franca Vrega, Toneta Šubica in Franca Sevška. O zahtevi je Franc Vreg kot zastopnik straže nemudoma seznanil Branka Lovrečiča.

Ker je bilo pričakovati, da bodo Italijani zahtevali prisego tudi od civilnih uslužbencev, je Lovrečič sklical za naslednji dan sestanek komisarjev in referentov. Prek Vrega je povabil tudi zastopnike policijske straže, da bi se skupaj dogovorili, kako bomo ukrepali. Sestanek je bil v veliki vogalni sobi v tretjem nadstropju, kjer je takrat uradoval kapetan De Simone, a smo mislili, da je odsoten. Zbralo se je precej uslužbencev uprave, stražo sta zastopala Vreg in Rijavec. Povabili smo tudi dr. Kanteta, ki je sedel za pisalno mizo De Simoneja, a se ves čas sestanka ni oglasil.

Zastopnika straže sta poročala, kako je stvar potekala. Nato si je Ivan Polak zgovorno prizadeval, da bi nas prepričal, da je za nas edina rešitev, da prisežemo. Zatrjeval je, da bodo Nemci prav gotovo zmagali in da je upravnik dr. Hacin rekel, da bomo vsi odpuščeni iz službe in poslani v internacijo, če ne bomo prisegli. Branko Lovrečič pa je rekel: »Mi ne bomo prisegli.« Tudi zastopnika straže sta rekla, da oficirji ne bodo prisegli. Tedaj je nepričakovano vstopil v sobo De Simone. Presenečen je obstal pri vratih, nas preletel z očmi, se s pogledom ustavil na dr. Kantetu, ki je mirno sedel za

njegovo mizo, in nato brez besede odšel ter zaprl vrata za seboj. Niti pozdravili ga nismo.

Tako smo se odločili, da ne bomo prisegli. Lovrečič in Vreg sta menila, da bi bilo prav, da bi zvedeli tudi za mnenje Osvobodilne fronte. Dogovorila sta se, da bo to poizvedel Rijavec. Rijavec se je povezal z Zdenko Kidrič prek njenega obveščevalca Ilovarja; poznal ga je še kot obveščevalca bivše jugoslovanske vojske. Kidričeva je določila sestanek na Šentjacobskem mostu. Sestanka so se udeležili vsi trije. Rijavec je tovarišico Kidričevo obvestil o naši odločitvi in jo prosil za navodilo. Odgovorila mu je, da naj se odločimo po lastnem preudarku. Pripomnila je tudi, da bi odklonitev prislege okupatorju vsekakor ugodno vplivala na moralo ljubljanskega prebivalstva. In tudi je, saj je bil odmev na odklonitev prislege med prebivalstvom zelo močan.

Kak dan pozneje je italijanski oficir naročil Rijavcu, naj se vseh šest oficirjev popoldne pripravi na prisego v majorjevi sobi. Zbrali so se ob določeni uri in major karabinjerjev (imena se Rijavec ne spominja) jih je odpeljal v svojo sobo, pripravljeno za slovesnost. Na mizi sta bili sveči z razpelom, iz sosednje sobe pa je bilo slišati žvenket jedilnega pribora. Italijani so očitno pripravili zakusko. Major je vprašal oficirje, ali so pripravljeni priseči in ali so dobro razumeli prisego. Rijavec pa mu je odgovoril: »Razumeli smo in zato ne bomo prisegli.« Major je osupnil. Ogorčeno jim je oponesel, kako si drznejo odkloniti prisego, ki jim jo, poražencem, ponuja zmagovita Italija. Rijavec mu je na to odgovoril, da smo trenutno poraženi in okupirani, da pa nismo izgubili svoje časti. Nato je major zahteval pismeno izjavo z obrazložitvijo, zakaj so odklonili prisego.

Rijavec je takoj nato odšel na upravo policije k dr. Vladimiru Kantetu in ga prosil, da sestavi zahtevano izjavo. Dr. Kante je v italijanščini napisal, da po mednarodnem pravu nimajo pravice zahtevati od nas prislege, saj smo že prisegli v Jugoslaviji in nas te prislege nihče ni odvezal.

Dne 21. januarja 1942 so italijanski agenti opravili hišno preiskavo pri vseh šestih oficirjih, jim odvzeli službeno orožje in uniforme. Vsi so bili odpuščeni iz službe in trem, ki so imeli službena stanovanja, so odvzeli tudi stanovanja.

Nekaj dni pozneje so aretirali vse razen Hudalesa, ki je takoj po odklonitvi prislege odšel v bolnišnico na zdravljenje. Zaprli so jih v sodnijske zapore na Miklošičevi cesti, od tam pa so jih premestili v kaznilnico v Kopru. Po nekaj mesecih so jih konfinirali v Italijo v provinco Como, in sicer vsakega v drugo vas.

Hudalesa so aretirali pozneje in ga iz bolnišnice odpeljali naravnost v konfinacijo, tudi v provinco Como. Rijavec, Šubic in Hudales so po kapitulaciji Italije pobegnili v Švico. Poslali so jih v zbirno taborišče, kamor je pribežalo do konca septembra 1943 iz italijanskih taborišč okrog dva tisoč vojakov in petsto jugoslovanskih oficirjev. Po pripravi za vključitev v narodnoosvobodilni boj se je dne 19. marca 1944 za vključitev odločilo tisoč vojakov in osemdeset oficirjev, med njimi tudi Rijavec. Januarja 1945 so organizirano odpotovali v Francijo, kjer so jih vključili v L'Armée nationale de Liberation Yougoslave (Narodno vojsko osvoboditve Jugoslavije). Rijavec je bil imenovan za komandanta bataljona. Maja 1945 so jih premestili v Marseille in Rijavca imenovali za komandanta zbirnega taborišča bivših razseljenih oseb. Iz tega taborišča je avgusta 1945 kot komandant transporta pripeljal skupaj s politkomisarjem Stanetom Koprivcem in španskim borcem Jurajem Tihim na Jesenice dva tisoč Jugoslovancev. Ko se je po vrnitvi v Ljubljano javil na Oddelku za notranje zadeve, je bil sprejet v službo kot preiskovalni referent na kriminalističnem oddelku. Poleg tega je predaval kriminalno psihologijo oficirjem milice v šoli za miličnike v Šiški. Za organizirano delo v narodnoosvobodilnem boju je Rijavec prejel medaljo zaslug za narod.

Italijani od drugih policijskih uslužbencev niso zahtevali prislege.

Karabinjerji so ostali na upravi policije nekako do konca februarja ali začetka marca 1942. Nato je vodstvo prevzela civilna policija, ki ji je sprva načeloval kvestor (upravnik) Ettore Messina, leta 1943 je bil kvestor D. Ravelli. Šefi odsekov ali uradov so bili Italijani. Pripeljali so tudi veliko agentov (kvesturini), večidel Sicilijancev. Med njimi so bili tudi »marešali«, naredniki. Ti so prevzeli tudi vodstvo policijskih postaj v mestu. Sploh so vsa ključna mesta prevzeli Italijani.

Kriminalistični in upravni oddelek so pustili nespremenjen, dodelili so le šefa in nekaj agentov, seveda Italijane. Po svoje pa so organizirali politični oddelek. Preimenovali so ga v Squadra politica. Vodil ga je kvestorjev namestnik (vicequestore) Mario Ferrante. Uslužbenca, predvsem agente političnega oddelka, so večinoma premestili na kriminalistični oddelek. Napravili so veliko prostorskih sprememb. Zasedli so upravnikovo stanovanje v prvem nadstropju in tudi stanovanja svetnikov v Šubičevi ulici. Poveljstvo straže so iz Šubičeve ulice premestili v šempetrsko kasarno.

Podkvestor Ferrante je bil zelo oster. Nekega jutra sem v pisarni pripovedovala sodelavcem, do so Italijani v Trnovem zažgali Zalarjevo hišo in da so sosedje govorili, da se je Zalarjeva mati onesvestila. Ni trajalo dolgo, ko me je poklical Ferrante in me osebno ostro zaslišal, kakšno zvezo imam z Zalarjevimi, da me je to tako prizadelo, da sem se onesvestila. Bolj ko sem trdila, da se nisem onesvestila jaz in da z Zalarjevimi nimam nobene zveze, bolj je vztrajal pri svojem. Hotel je vedeti, zakaj so zažgali hišo in kaj o tem govorijo ljudje. Očitno mu je nekdo potvorjeno, s slabim namenom prenesel moje besede. Ko sem pripovedovala novico sodelavcem, ni bilo v sobi nobenega Italijana.

Upravnik dr. Lovro Hacin se je začasno nastanil nad Dajdamom (Cesta 3. maja št. 4). Ko so nanj oktobra 1941 streljali vosovci, je stanoval v Šiški blizu pivovarne Union. Bil je laže ranjen. Poslej je živel v velikem strahu in je odredil, da morajo ogrožene uslužbenke spremljati policisti. Kljub temu so vosovci v drugem poskusu, 8. oktobra 1942, usmrtili komisarja Kazimira Kukoviča. Pri prvem poskusu so smrtno zadeli njegovega uradnega spremljevalca agenta Jožeta Habjana.

Upravnika Hacin sicer nismo videvali na policiji, da pa je aktivno sodeloval z Italijani, dokazuje službena legitimacija Branka Lovrečiča, na kateri je za leto 1943 pod z roko napisanim »il questore« podpis Hacin. Na moji legitimaciji za isto leto pa je pod štampiljko podpis Italijana (verjetno Ferrante).

Štampiljke so bile poglavje zase. V stari Jugoslaviji je imela okrogla štampiljka napis Uprava policije Ljubljana v latinici in cirilici, na sredi je bil grb. Italijani so izdelali novo štampiljko z napisom R. questura Lubiana in

svojim grbom brez slovenskega napisa. Pod nemško okupacijo pa smo spet uporabljali staro štampiljko, le da so z nje zbrisali grb in napis v cirilici.

Italijani nam niso zaupali. Večkrat so nam nepričakovano med uradnim časom preiskali pisalne mize in omare. Iskali so orožje in Slovenskega poročevalca. Pri nas se tudi oni niso dobro počutili. Vele, eden od šefov kriminalističnega oddelka (te so večkrat zamenjali), mi je nekoč potožil, da je Ljubljana preddverje pekla (l'antiporta del inferno).

POVEZAVE Z OSVOBODILNO FRONTO

Prva in najbolj zanesljiva povezava Branka Lovrečiča z Osvobodilno fronto je bil njegov sosed v Rožni dolini Nace Krištof. S Krištofom je bil Lovrečič osebno povezan že zgodaj poleti 1941 in je ta zveza trajala s prekinitevjo med Krištofovo prvo aretacijo zadnjega julija ali prvega avgusta 1942 vse do njegove druge aretacije decembra 1944. Celo zaprta sta bila skupaj do 3. maja 1945 v sosednjih samicah podzemnih prostorov na Povšetovi in en dan v ambulantni zaporov. Ignacij Krištof, rojen 25. aprila 1893 v Višnji gori, je bil vodja mestnega trošarinskega urada. Bil je partijec že od leta 1928. Ko so ga drugič aretirali, so ga obsodili na smrt, a so ga 14. februarja 1945 pomilostili. Medtem je bil odkrit bunker v Gerbičevi ulici (27. januarja 1945). Policisti so prišli po Krištofa v sodne zapore in ga premestili v samico v podzemnih prostorih policijskih zaporov, kjer je ostal, dokler ga niso v noči na 4. maj odpeljali in ubili na Turjaku. Nace Krištof je bil rajonski blagajnik za Vič in vodja borbenih grup mesta Ljubljane. Lovrečiču je prodajal članske lire za civilne uslužbenca uprave policije. Lovrečič mu je denar izročal osebno, enkrat pa preko Šubareviča. Dokler se v ambulantni ni sestal s Krištofom, Lovrečič ni vedel, da ima tudi policist Šubarevič zvezo s Krištofom. Lovrečič in Krištof sta se v ambulantni podrobno pogovorila o dotedanjem skupnem delu za Osvobodilno fronto in o za policijo obremenilnem gradivu, ki so ga pepejenci zaplenili v bunkerju. O tem mi je Lovrečič večkrat pripovedoval.

Branko Lovrečič je bil od avgusta do konca oktobra 1941 tudi član trojke, ki je delovala pod ilegalnim imenom BEZ in jo je vodil Josip Škafar-Zvonko. Lovrečič mu je izročil orožje in municijo, ki sem jo zbrala od

oficirjev ob razsulu Jugoslavije. Treji član trojke je bil dr. Božo Škerlj.

Sprva smo na upravi policije delovali v trojkah. Domenili smo se, da noben vodja trojke ne bo izdal imen svojih članov, da se ohrani konspiracija in prepreči eventualno izdajstvo.

Že leta 1941 se je Lovrečič povezal tudi z Emilom Kosom, ki je bil povezan z Osvobodilno fronto v Trnovem.

Ne vem, od kdaj je Lovrečič imel stalno povezavo z Rožanskim, obveščevalcem glavnega štaba 7. korpusa. Z njim ga je povezal agent Pavle Penko, član našega aktivna Osvobodilne fronte, ki so ga leta 1944 internirali v Dachau. Ta povezava je potekala preko Notranjske. Rožanski je prihajal k Lovrečiču na policijo, mu dajal navodila in sprejemal poročila. To lahko z gotovostjo trdim, saj sva z Lovrečičem skupaj pripravljala poročila, ki jih je izročal Rožanskemu. Žal nama ni prišlo na misel, da bi po osvoboditvi vprašala zdaj že pokojnega Pavla Penka, kdo je bil Rožanski. Nekoč sem Lovrečiču rekla, da bi rada odšla v partizane, saj sem se na policiji počutila zelo ogroženo, pa mi je odvrnil, da bi tudi sam rad šel in da je to željo že izrazil Rožanskemu, vendar ga je ta zavrnil, češ da moramo ostati na svojih mestih, saj tu eden od nas zaleže več, kakor deset v partizanih.

Ko je bila zveza zaradi aretacije prekinjena, smo poiskali novo. Zvezo z inž. Jelačinom iz Ljubljanskih mlekarn je Lovrečiču posredoval Svetozar Šubarevič.

Mene osebno je organiziral in povezoval z Osvobodilno fronto moj brat prof. Stane Melihar, in to od leta 1941 do njegove druge aretacije decembra 1943, ko so ga poslali v Dachau. Poleg informacij o razmerah na ljubljanski kvesturi, imen italijanskih funkcionarjev in agentov, pretepačev in vojaških načrtov sem mu nekajkrat izročila tudi prispevek za Osvobodilno fronto. Od leta 1941 do 7. junija 1942 sem bila povezana tudi s stražnikom Janezom Reškom.

Od kdaj smo imeli povezavo z Vitalom Seunigom, se ne spominjam, vem pa, da sem bila večkrat v njegovi trgovini pri Čevljarskem mostu. Tudi Angela Lumbar-Kek se spominja, da je hodila k Seunigu, kadar ji je to naročil Lovrečič ali pa jo je poklical Seunig. Po osvoboditvi je bil Seunig naš glavni povezovalec. Navzoč je bil tudi, ko smo se sredi maja 1945 na Komandi milice

sestali člani odbora Osvobodilne fronte civilnih uslužbencev na upravi policije, zastopnik milice in še neki naš povezovalec, ki je bil takrat v Ljubljani. Na sestanku je bilo ugotovljeno, da je bila naša organizacija, ki smo jo imenovali matični odbor Osvobodilne fronte, pravilno organizirano povezana navzgor kot celota s štiriindvajsetimi člani.

Nekateri člani našega aktivna Osvobodilne fronte, žal se ne spominjam več kateri, so bili povezani tudi s Petračem (Milan Škerlavaj), Ambrožem (Bogdan Švent), Lukom (Jenko), Hellerjem, Tinetom, Meri Starc in z Macarolovo.

Branko Lovrečič je bil v Rožni dolini tudi član Narodne zaščite na terenu. Vodil jo je Istran Ljudevit Stihovič. Stihovič je po izpustu iz zapora tragično preminil.

KAKŠNO DELO SMO OPRAVLJALI ZA OSVOBODILNO FRONTO

Člani organizacije Osvobodilne fronte na upravi policije smo opravljali vojaško, politično-obveščevalno službo in organizatorsko delo. Naj navedem nekaj primerov, da bo jasno, kaj smo delali.

Italijani so množično zapirali naše ljudi, niso pa jih mogli sami zasliševati, saj niso znali slovenščine. Zato so jih izročali nam in zahtevali, da jih po zaslišanju s kratkim zapisom v italijanščini vrnemo nazaj, njim na razpolago. Mi pa tega nismo storili, temveč smo se v odboru dogovorili, da bomo reševali aretirance, politično ogrožene ali člane Osvobodilne fronte. Za take smo skušali najti razlog, da smo jih izročili sodišču zaradi postopanja, majhne tatvine, npravstvenega delikta in podobno. Vedeli smo, da jih bo sodišče po nekaj dneh vrnilo policiji. Navezali smo tesne stike z dežurno službo na upravi, ki jo je v glavnem vodil podnadzornik Janko Benedičič. Ko nam je sodišče take zapornike vrnilo, smo jih z odgorskimi listi pošiljali prek dežurne službe v pristojne občine. S tem smo jih dejansko pošiljali na svobodo, Italijani pa so za njimi izgubili sled. Ta kanal je deloval in ostal prikrit vse do osvoboditve; v manjšem obsegu smo ga uporabljali tudi med nemško okupacijo. Tako smo rešili več sto oseb.

Bili pa so tudi drugačni načini reševanja. Aktivistka Zorka Ilich me je spomnila, da sem jo rešila zapora in verjetno tudi internacije, ko je bila ob neki raciji aretirana v

lokalu. Prepričala sem šefa Italijana, da je iz dobre družine in da jo doma čaka trimesečni otrok. Takoj jo je izpustil na svobodo. Takšnih in podobnih primerov je bilo več.

Kadar je moral kriminalistični oddelek opraviti aretacijo ali hišno preiskavo, je Lovrečič vselej pazil, da je bil v skupini tudi član našega aktiva. Vsakokrat se je z njim dogovoril, kako naj ukrepa. Pri hišnih preiskavah so člani našega odbora pogosto našli veliko izvodov Slovenskega poročevalca in druge prepovedane literature, tudi orožje. Če je le bilo mogoče, so to prikrili. Zaplenjene izvide smo širili naprej, orožje in municijo pa je Lovrečič izročal povezovalcu. Med neko takšno preiskavo sta agenta Pavle Penko in Lojze Grden (oba člana naše organizacije) našla razne štampiljke in drugo gradivo. Skrili smo ga in ga po osvoboditvi oddali na pristojno mesto.

Na kvesturi smo izmikali formularje za prepustnice (*lasciapassare*), jih izpolnjevali z lažnimi podatki in podtikali v podpis šefu Italijanu (*Giongo*). Dajali smo jih osebam, ki bi po redni poti ne mogle dobiti prepustnice. To smo delali tudi pod nemško okupacijo za tiste, ki jim je esesovska Prüfstelle zavrnila izdajo prepustnice zaradi sodelovanja v Osvobodilni fronti.

S pozivnicami na zaslišanje smo pomagali posameznikom, ki so prisilno delali pri nemški organizaciji *Todt*, da se jim ni bilo več treba vrniti na delo (npr. partijcu Ludviku Cesarju, ki je stanoval v Rožni dolini). Ali pa smo s pozivnicami omogočili tistim, ki so stanovali v nemški okupacijski coni, da so prišli v Ljubljano po nujnih opravkih (npr. partijec Franc Pipan, po osvoboditvi sindikalni delavec in župan v Šentvidu, da je v bolnišnici obiskal svojo hčerko in bil navzoč pri njeni smrti).

V zapore smo tihotapili sorodnike in znance pripornikov, da so se pogovorili z njimi. Kadar sem šla v zapore, sem se vračala polna listkov, ki sem jih potem raznašala po mestu. Tudi okrvavljeno perilo svoje prijateljice mučene aktivistke Vere Marentič sem na njeno prošnjo nesla očetu ravnatelju univerzitetne knjižnice dr. Janku Šlebingerju. »To je pa Verina fotografija,« mi je rekel, ko sem mu izročila zavoj. Veliko težje je bilo delovanje med nemško okupacijo. Politične jetnike, a le tiste, ki niso bili v kletnih samicah, sem smela obiskati samo z dovolil-

nico dr. Kanteta (upravnika Hacina nikoli nisem prosila za kaj takega, čeprav mi je Lovrečič poslal obvestilo, da bi me rad enkrat videl vsaj od daleč). Dr. Kante mi ni nikoli ničesar odrekel, nisem pa smela tega zlorabljati, da ga ne bi kompromitirala. Veliko strožje je bilo tudi pri izhodu iz zaporov. Uporabiti sem morala vso zvijačnost, da sem se izognila osebnim preiskavi in zaplenbi pisemc oziroma listkov, ki so mi jih dali sojetniki pripornika, ki sem ga obiskala.

Ko se je upravnik dr. Hacin preselil s policije, smo vlomili v njegovo omaro v kabinetu, ki je povezoval njegovo pisarno s stanovanjem. Iz omare smo vzeli:

1. Vojaški načrt za obkolitev partizanov na Krimskem pogorju.
2. Vojaški načrt vseh utrdb na bivši meji med Italijo in Jugoslavijo.
3. Obrazce pobotnic in priznanice za denarne zneske, ki jih je dr. Hacin prejemal od Italijanov, da je plačeval zaupnike za informacije.

Ta material sem izročila svojemu povezovalcu prof. Stanetu Meliharju, da ga je izročil obveščevalni službi Osvobodilne fronte. Melihar ga je dal Vladimiru Premruju v navzočnosti javnega tožilca Nina Zupana. Zaradi tega materiala je Branko Lovrečič dne 24. avgusta 1946 nastopil kot priča na procesu proti dr. Hacinu in generalu Rupniku.

Italijani so policijskemu fotografu Francu Remicu pogosto dajali preslikovati dokumente v italijanščini in včasih tudi v nemščini. Remic, bil je član naše organizacije, pa je dokumente izročal Lovrečiču. Skupaj sva jih v naglici prevedla in iz njihove vsebine sestavljala poročila, ki jih je Lovrečič nato pošiljal naprej.

Izdelali smo načrt vseh vojaških objektov in obrambnih postojank v Ljubljani in okolici. Načrt je Lovrečič izročil obveščevalcu Rožanskemu v svoji sobi na upravi policije. Kakor mi je Lovrečič pravil – in tako je tudi zapisal – mu je polkovnik Lojze Drenik, s katerim sta po osvoboditvi skupaj delala na komandi milice, povedal, da je ta načrt dobil v roke v partizanih.

Poleg vojaške in politične obveščevalne službe smo tudi sabotirali delo in navodila okupatorjev v prid Osvobodilne fronte. Propagirali smo, pridobivali nove člane in zbirali prispevke za Osvobodilno fronto. Na upravnem oddelku sta naša člana Franjo Rovani in

Angela Lumbar-Kek kljub strogim navodilom dajala ugodna priporočila za reševanje prošenj za socialno podporo v vojni prizadetim članom Osvobodilne fronte in partizanom ter njihovim svojcem.

Kadar je bilo treba, smo se člani sestali v moji ali Lovrečičevi pisarni ali pa v nekdanji Polakovi sobi (dokler ni bila zasedena), na stanovanju Angele Lumbar-Kek, s Friderikom Jerino pa celo na prostem ob Mestni vrtnariji pod Rožnikom.

Italijani so imeli svoje prevajalce. Včasih, kadar ni bilo nobenega od njih v hiši, so poklicali mene. Nekega dne v prvih mesecih okupacije me je poklical v svojo pisarno v tretjem nadstropju kapetan Camiletti. Ko sem vstopila, je blizu vrat stal Boris Kraigher. Neopazno sva se spogledala. Oficir mi je povedal, da so Borisa Kraigherja pravkar aretirali in da ga sumijo, da je komunist. Kapetanu sem rekla, da Borisa dobro poznam, da je študent, ki se sploh ne zanima za politiko, in da je njegova aretacija prav gotovo pomota. Bržkone sem ga prepričala, saj je Borisa takoj izpustil na svobodo z očetovskim podukom, da naj pridno študira in naj se ne zanima za politiko. Spominjam se tudi, da sem prevajala, ko so Darinko Lubej zasliševali, kje je njen mož. Tako sovražno me je gledala, da me je kar mikalo, da bi ji povedala, da sem tudi jaz članica Osvobodilne fronte.

Med italijanskimi agenti na kriminalističnem oddelku je bil tudi zelo zagrizen fašist, neki Bali, menda sin visokega fašističnega funkcionarja. Pripovedoval je, kako se je bojeval v Abesiniji, kjer da so umirali od žeje. Po odkritju ilegalne tiskarne Toneta Tomšiča v Šubičevi ulici je prišel v mojo pisarno s Titovo fotografijo v roki. Na vsak način je hotel, da mu povem, kdo je na sliki. Težko sem ga prepričala, da tega ne vem. Nisem dognala, ali zares ni vedel ali pa me je samo preskušal.

Bali se je zanimal za prostitutke. Povedal mi je, da se občasno poveže s katero od njih, da zvaiblja k sebi na prenočitev moške brez stalnega bivališča, nakar ga obvesti, da pride z italijanskimi agenti in jih aretirata. Seveda so bili med tako aretiranimi nikoli tudi ilegalci. Vendar pa mi Bali nikoli ni povedal, s katero prostitutko je bil dogovorjen. Zgodilo se je tudi, da mi je prostitutka med zaslišanjem sama rekla, da je predala Italijanom

kakšnega »hudiča«. Seveda sem jo poslala na sodišče zaradi vlačuganja, po prestani kazni pa smo jo izgnali iz Ljubljane, ker je bila nevarna.

Italijani so na Viču v predelu Stan in dom odprli javno hišo za svoje vojake – na veliko jezo sosedov. Preden pa so jo odprli, so vprašali za mnenje upravnika policije in, kakor sem slišala, tudi ljubljanskega škofa. Bila sem mnenja, da je bolje, da imajo svojo hišo, kakor da bi vsa ta ogromna vojska nadlegovala slovenska dekleta in žene. Hišo so upravljali sami, v njej ni bilo Slovenk in tudi zdravniški nadzor je vodil italijanski vojaški zdravnik.

NEMŠKA OKUPACIJA

Ko so Italijani septembra 1943 zapustili Ljubljano in so jo zasedli Nemci, so se razmere na upravi policije povsem spremenile. Upravnik dr. Lovro Hacin se je vrnil na upravo, z njim je prišel zastopnik gestapa Verbindungsführer dr. Paul Duscha in se namestil v prvem nadstropju v dveh sobah nekdanjega upravnikovega stanovanja. Njemu je bil dodeljen podnadzornik Josip Seiberl.

Komisar dr. Vladimir Kante je postal upravnikov namestnik in šef personale. Preselil se je v prvo nadstropje poleg upravni-kove pisarne. Upravnik dr. Hacin je 25. septembra 1943 imenoval komisarja dr. Vladimira Kanteta za predsednika komisije za izpust internirancev. Za člana komisije sta bila določena dr. Kačar in Anton Vrečar in kasneje tudi zastopnik domobrancev. (Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, DMB, f. 89.) Nemci so reorganizirali policijo. Uprava policije se je delila na uniformirano in na civilno policijo.

Uniformirana policija se je delila na čete, vode in postaje. Komandant je bil polkovnik Palčič.

Novembra 1943 je bil organiziran policijski varnostni zbor PVZ za vzdrževanje miru, reda in varnosti. To je bila uniformirana, samostojna vojaško organizirana enota, podrejena upravniku policije v Ljubljani. (Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, DMB, f. 69/I.)

Civilna policija se je delila na oddelke:

- administrativni oddelek
- politični oddelek (vodja Maks Loh – pod Nemci se je podpisoval Loch)

- kriminalni oddelek (vodja Franc Žajdela)
- protidraginjski oddelek (vodja Jože Brezan)
- oddelek za zaplembo premoženja upornikom (vodja Jože Abram-Miloš)
- protiletalska zaščita
- anagrafski urad

Politična policija se je delila na tri komisariate:

- komisariat za špionažo in antišpionažo (šef komisar dr. Ernest Frumen)
- komisariat za administracijo (šef Koritnik)
- komisariat za zasliševanje in aretacije (šef komisar Maks Loh)

Slednji se deli na devet referatov, ki so jih vodili referenti, in sicer osem za Ljubljano, en referat za ostalo pokrajino: postojanke so bile v Grosupljem, Kočevju, Ribnici, Novem mestu, Cerknici, Logatcu in Vrhniki. Vsakemu vodji zunanje postojanke sta bila dodeljena še po en ali dva agenta. Šef vse politične policije je bil Maks Loh. (Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, DMB, f. 90.)

Maks Loh je bil Ljubljčan, sin oficirja bivše jugoslovanske vojske. Leta 1936 je diplomiral na pravni fakulteti v Ljubljani.

Pod Nemci je na politični oddelek prišlo sedemdeset do osemdeset novih uslužbencev, mladih fantov. Imenovali so se Slovenska politična policija (SPP) in se je zanje ustalil izraz pepejenci.

Za kriminalistični oddelek se Duscha ni menil. V nasprotju z množico Italijanov med italijansko okupacijo smo v tretjem nadstropju komaj čutili, da je v hiši Nemec. Tudi izvelekov nam ni bilo treba delati v nemščini. Bili smo povsem izolirani. Z vrati so celo zaprli prehod iz drugega nadstropja v tretje in ga na zunanji strani stopnišča povezali s posebnimi stopnicami.

Pogoji za delo za Osvobodilno fronto so postali izredno težki. Morali smo podvojiti previdnost in konspiracijo. Tudi do informacij je bilo veliko teže priti. Vendar smo vztrajali.

V začetku leta 1944 je bila naša članica Angela Lumbar-Kek premeščena iz upravnega oddelka v glavno pisarno, kjer je prepisovala zaupne spise. Ko je prepisovala spis o neki znani osebi, imena se ne spominja več, je izpustila glavni obremenilni stavek. Spis je nesla v podpis svetniku dr. Kantetu. Med branjem jo je tako pogledal, da je kar odvenela, saj ni vedela, da tudi on sodeluje z Osvobodilno fronto. Kante je nato spis pod-

pisal, ne da bi kaj pripomnil, čeprav je Lumbarjeva stavek izpustila na lastno pobudo, brez njegove vednosti. Dne 30. junija 1944 je upravnik Lumbarjevo odpustil iz službe. Dobila je listek, na katerem je pisalo le, da je odpuščena, brez vsake obrazložitve. Kljub temu je brez odločbe dobivala pokojnino, majhno sicer, saj je imela komaj dvajset let službe, in to je prav gotovo uredil dr. Kante. Kante je večkrat popravil napako drugega ali pa je komu naredil veliko uslugo, ne da bi to prizadetemu sploh omenil.

Tako, na primer, Vojeslav Mole piše v svoji knjigi Iz knjige spominov (Spomini in srečanja, 5. izd., Slovenska matica 1970) na strani 484: »... tlačile so me razne skrbi... če me zavohajo Nemci... a me je hvala Bogu varovala neznana roka; šele po njegovi tragični smrti sem zvedel, da je bila to roka Vladimira Kanteta, ki ga imam v svetlem hvaležnem spominu.«

Rasto Švajgar pa je v izjavi V spomin Vladimiru Kantetu zapisal: »Nisva se srečala niti takrat, ko sem bil v zaporu, od oktobra 1941 do marca 1942, in s strani Italijanov zaslišan v istih prostorih na Prešernovi. Bil pa sem izpuščen iz meni neznanih razlogov, kar bi dalo morda sklepiti na njegov vpliv.«

Aprila 1944 je bil upravnik dr. Lovro Hacin »za izredne zasluge v vseh smereh svojega delokroga« na svojem dotedanjem službenem mestu imenovan za policijskega predsednika. (Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, DMB, f. 89.)

Branko Lovrečič je s sodelovanjem dr. Kanteta in brez vednosti upravnika Hacin raziskoval umore črne roke. K sodelovanju je pritegnil tudi člana našega aktiva kriminalističnega referenta Lojzeta Križmana. Med drugimi so razkrivali primere poročnika Ravnika, načelnika sokola Videm-Dobrepolje Pečnika, posestnika Baliča, posestnice Pirnatove, žrtev pokola v Borovnici, v Logatcu in v Črni vasi. Dr. Kante ni hodil na teren.

Nekega dne dopoldne smo bili službeno v Mestnem domu na Krekovem trgu. Zakaj in kdo je bil z nami poleg upravnika Hacin, se ne spominjam več. Ko je bil dan znak za alarm, smo pohiteli v predor pod Gradom. Čez čas sem stopila iz predora, ker sem rada opazovala jato bombnikov, ki so se lesketali v soncu. Upravnik me je takoj poklical nazaj v predor in mi rekel, da naj se ne izpostavljam, ker je nevarno. Nepremišljeno sem

rekla: »Saj na Ljubljano ne bodo metali.« Skoraj pobesnel je, odkod vem, da Ljubljanec ne bodo bombardirali.

Pozno jeseni 1944 so se pri policijskem nadporočniku Emilu Kosu v Trnovem sestali on, Branko Lovrečič in Svetozar Šubarevič. Po naročilu Naceta Krištofa so ustanovili odbor, ki naj bi povezoval matična odbora Osvobodilne fronte policijske straže in civilnih uslužbencev na upravi policije. Emil Kos naj bi zastopal stražo in pritegnil še kakšnega stražnika, Branko Lovrečič bi kot predsednik matičnega odbora civilnih uslužbencev zastopal le-te, Svetozar Šubarevič pa bi jih povezoval navzgor. Dogovorili so se, da naj bi ta razširjeni odbor v trenutku osvoboditve prevzel na policiji oblast, rešil jetnike in policijski arhiv. Ker pa so se kmalu začele množične aretacije, v katerih so bili aretirani tudi člani odbora, zamisel ni oživila.

Emil Kos je bil rojen 18. decembra 1908 v Hrpeljah. Stanoval je v Ljubljani v Devinski ulici v Trnovem. V Ljubljano je bil prestavljen iz Kočevja. Bil je vršilec dolžnosti poveljnika zaporov na Poljanskem nasipu 52. Od 11. julija do 20. septembra 1944 je bil poveljnik policijske straže v sodnih zaporih okrožnega sodišča. Po osvoboditvi je vodil redarsko-varnostni odsek pri komandi narodne milice za mesto Ljubljana.

Svetozar Šubarevič, Srb s Kosova, je pred vojno prišel na ljubljansko upravo policije iz Novega Sada. Vodil je daktiloskopijo pri tehnični policiji na kriminalističnem oddelku. Prvega maja 1942 so ga odpustili iz službe. Pravi, da zato, ker je Srb. Ves čas okupacije ni mogel dobiti nobene službe. Njegova žena, Slovenka, je bila v službi, on pa je doma gospodinjlil in varoval sina. Po kapitulaciji Italije je prosil upravnika dr. Hacina, da bi ga ponovno sprejeli na policijo. Upravnik ga je napotil k dr. Kantetu, ta pa ga je, tako mi je pripovedoval Šubarevič, odslovil, češ, naj se ne prikaže več.

Proti koncu januarja 1945 mi je Lovrečič naročil, naj mu organiziram sestanek s Šubarevičem, določenega dne in določeno uro. Šla sem v knjigarno Glasbene matice, kjer je bila Šubarevičeva žena prodajalka, in ji prenesla sporočilo. Kmalu me je poklical upravnik dr. Hacin in me zelo ostro zaslíšal, zakaj sem šla k Šubarevičevi ženi in kaj imam opraviti s Šubarevičem. Zagovarjala sem se, da sem šla kupovat note, saj sem igrala

klavir. Jasno mi je bilo, da me je nekdo zasledoval in o tem obvestil upravnika. Na dogovorjeni dan sta se Lovrečič in Šubarevič sestala v Tivoliju. Lovrečič je zaman upal, da bo od Šubareviča zvedel, kaj je z Nacetom Krištofom, saj ni mogel dobiti zveze z njim. Takrat še nista vedela, da je Krištof zaprt že od decembra. Nekaj dni pozneje, 1. februarja 1945, so aretirali tudi Šubareviča. Zaprlí so ga v podzemne prostore na Povšetovi 5 in ga po zasliševanjih poslali na prisilno delo na Jezersko.

Dne 27. januarja 1945 so odkrili bunker v Gerbičevi ul. 11 in po 1. februarju so se začele aretacije policijskih uslužbencev. V glavnem so jih aretirali po usmrtitvi dr. Kanteta. Angelo Lumbar-Kek 1. marca, Branka Lovrečiča 3. marca, Franja Rovana 8. marca, v zapor so šli tudi Friderik Jerina, Ivan Gramc, Pavel Skok, Lojze Grden, Leopold Šlemic in Franc Bremec. Če prštejem še Pavla Penka, ki je bil takrat že v taborišču, in Marijo Marušič-Kek, ki je bila aretirana 22. septembra 1944, je bila v zaporu polovica članov naše organizacije Osvobodilne fronte.

Poleg navedenih, brez dr. Kanteta, so bili člani organizacije Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku uprave policije tudi Ivo Strgar, Jakob Kuhar, Franc Saksida, Ivan Dobravec, Franc Lukšič, Vid Bohinc, Valerija Tinta, Franc Remic, Rado Lavrič, Alojzij Križman in Danica Melihar.

Pepejevci so bili ob odkritju bunkerja zelo razburjeni. Zdaj že pokojna Lojzka Mehle, bila je strojepiska pri Duschi, nam je povedala, da so bili razkačeni, ko so v odkritem bunkerju našli poleg osebnih podatkov tudi fotografije vseh novih uslužbencev političnega oddelka. Te naj bi posredoval Osvobodilni fronti dr. Vladimir Kante, šef personale. Z novimi odkritji so se pepejevci zelo približali svojemu cilju, ki so ga skušali doseči pod vodstvom gestapa, to je zatreti Osvobodilno fronto v Ljubljani. O tem, kakšne metode so uporabljali pri zasliševanju in v zaporih, je bilo že veliko napisano. Verjetno pa je manj znan hišni red policijskih zaporov, ki sem ga prebrala v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (DMB, f. 69). Disciplinske kazni: zaprtje v samotni zapor, odtegnitev enodnevnih hrane in vklenitev v verige.

Pepejevci so tik pred osvoboditvijo pobegnili v tujino. Žal se je sovraštvo, ki so ga med prebivalci povzročili ti novopečeni »policisti«,

razširilo tudi na poklicne uslužbence policije, saj so meščani zaradi neinformiranosti metali vse v en koš.

Branko Lovrečič je ves čas po aretaciji prebil v podzemnih prostorih prisilne delavnice v eni od samic, kjer so bile zaprte tudi vse »turjaške žrtve«. Včasih se mu je posrečilo, da mi je prek stražnikov poslal sporočilo, s svinčnikom napisano na toaletnem papirju, z navodilom, kaj naj naredim. Po njegovi aretaciji sem namreč prevzela vodstvo našega aktiva. Tako mi je zadnje dni aprila 1945 pisal, da naj na vsak način organiziram rešitev Vita Kraigherja, Nede Geržinič in drugih zapornikov iz celic, saj jim grozi usmrnitev pred osvoboditvijo. V ta namen naj poiščem odvetnika dr. Jožeta Hacinu in se posvetujem z njim. Takoj sem stopila v stik z odvetnikom Jožetom Hacinom, bratrancem upravnika Hacinu, ki je nedolgo tega prišel iz zapore, z nadporočnikom Emilom Kosom, odvetnico dr. Ljubo Prenerjevo in še nekaterimi, katerih imen se ne spomnim več. Vendar je bilo časa premalo, da bi lahko ukrepali. Nepričakovano hitro so vse zaprte v samicah odpeljali na Turjak. Posrečilo se mi je le s posredovanjem trgovke Strojanskove in njene prijateljice, da je upravnik Hacin dovolil odpeljati Lovrečiča iz zapore deset ur pred drugimi in ga priključili zadnjemu transportu v Ribnico. To ga je rešilo, čeprav je bila premestitev le navidezna. Upravnik mi je namreč odkrito rekel, da Lovrečiča ne bom več videla živega. Policist, ki je stražil pred upravnikovo sobo in mi je bil naklonjen, mi je povedal, da je, prisluškujoč pri vratih, slišal, da je upravnik telefonično naročil, da morajo Lovrečiča izločiti iz transporta in takoj likvidirati.

Zvedela sem, kdaj bo odpeljal vlak s transportom in odšla na kolodvor. Ne bi se smela približati vagonom, toda podporočnik Jeseničnik (»Dolfus«), ki je vodil transport, se je umaknil, ne da bi mi kaj rekel. Zdelo se mi je, da je negotov, skoraj preplašen. Na številne pikre opazke, ki so mu jih klicali že kar prešerno razpoloženi zaposleniki iz vagonov, sploh ni reagiral. Pogled na Lovrečiča, ki še ni bil v vagonu, je bil grozljiv; kakor da bi vstal iz groba. Podpiral ga je stražmojster Ivan Zrnec. Ponudil se je, da ga odpelje čez blok, vendar sva z Lovrečičem to odklonila, saj bi se izpostavil smrtni nevarnosti. Poleg tega Lovrečič brez opore niti stati ni mogel sam, kaj šele da bi hodil.

V Velikih Laščah so Lovrečiča in še nekaj internirancev izločili in jih v spremstvu domobrancev, ki so s puškami in strojnico sedeli na vozu, v gosjem redu odpeljali proti Turjaku. Lovrečiča sta podpirala dva sotrpina. Ko se je skupinica približala Turjaku, so cesto preplavili četniki in ustaši, ki so bežali pred partizani in povzročili nepopisno zmešnjavo. Domobranci so vse vabili, naj prisedejo na voz, ker so se hoteli hitro umakniti iz te zmede. Na voz sta prisedli le Nada Robežnik in Zofka Korče, čeprav ju je Lovrečič svaril, naj ne zaupata domobrancem. Rekli sta, da težko hodita in ko so domobranci pognali voz, sta se celo zasmeli. Ostali so se skrili na bližnji njivi in se previdno splazili do prve hiše ob cesti in vstopili.

Medtem ko so se pregovarjali z gospodarjem, se je prav pod oknom ustavila skupina ustašev in delila hrano. Ko so odšli, je gospodar poslal iz hiše majhno deklco in jim naročil, naj ji sledijo. Deklica jih je odpeljala h kmetu Janežiču na Turjak in ta jih je skril v listnjak. V skupini so bili Milica Kavčič, Mara Kralj, Štefka Lavrih (Ženja), Branko Lovrečič, Edo Mavrič in Vital Seunig. Kasneje so zvedeli, da so domobranci Robežnikovo in Korčetovo ustrelili, kakor hitro so se pripeljali do gozda.

Dne 6. maja so jih na Turjaku sprejeli medse borci 18. divizije. Lovrečiču so v partizanski ambulanti dali prvo pomoč in ga 9. maja na vozu pokretne bolnice, obloženem s slamo, pripeljali v osvobodeno Ljubljano. Na Dolenjski cesti je kolono opazoval Svetozar Šubarevič z ženo. Ko ga je Lovrečič zagledal, je stopil z voza k njemu. Stopila sta vstran in se dogovorila, da bosta naslednjega dne oba prišla na upravo policije in z drugimi člani naše organizacije Osvobodilne fronte ponudila svojo pomoč osvoboditeljem.

Marsikdo bo pomislil, zakaj niso mene aretirali. Proti koncu februarja 1945 mi je stražnik, ki je stal pred upravnikovo sobo, povedal, da sta prišla k upravniku dva pepejevca (imeni sem pozabila) z mapo v roki. Stražnik, ki je prisluškoval pri vratih, je slišal, da sta zahtevala mojo aretacijo. Upravnik pa ni privolil, češ da sem dobra uradnica in da je na mojem delovnem mestu lahko le oseba z visoko moralno kvaliteto. Tako sem ostala na svobodi, vedela pa sem, da me nadzirajo. Zadnje dni pred osvoboditvijo so me opozorili, kdo, se ne spominjam več, da naj se

skrivam, ker me nameravajo likvidirati. To mi je potrdil tudi Lojze Gvardjančič, ko smo bili 10. maja pridržani na policiji. Sestra Nuša Melihar pa mi je povedala, da sta me na očetovem domu pod Golovcem iskala dva mladeniča s puško in trakom OF na rokavu.

DNEVI OSVOBODITVE

Zadnja dva dneva pred osvoboditvijo nisem šla v službo. Skrivala sem se. Na upravo so popivali Hlebec in tisti njegovi sodelavci, ki še niso pobegnili. Ni bilo varno priti jim pred oči, bili so besni. Običajno sem se v službo vozila s kolesom, tiste dni pa je bilo bolje pustiti kolo doma. Mimogrede ti ga je vzel bežeči domobranec in se z njim odpeljal proti meji. Osmega maja, malo pred policijsko uro, sem šla po Ciril Metodovi, zdaj Titovi cesti, in opazovala kolone ljudi, ki so hiteli na Vodovodno cesto in naprej proti Karavankam. Nekateri peš, drugi s kolesi, številne družine na kmečkih vozovih. Zgledala sem štiričlansko družino. Ostarela starša sta hodila tako težko, da je bilo očitno, da ne bodo prišli daleč. Zasmilili so se mi in sklenila sem, da jih zadržim. Vprašala sem jih, zakaj bežijo. Sin mi je rekel, da je bil pod italijansko okupacijo partizan in je po kapitulaciji Italije zaradi bolezni ostal doma. Poudaril je, da nimajo niti najmanjšega razloga za beg in da je celo pokleknil pred očeta ter ga prosil, da ostanejo. Toda zaman. Očeta so znanci prepričali, da bodo partizani poklali vse, ko bodo prišli v Ljubljano. Nato sem očetu rekla, naj se vrnejo domov in naj ne nasedajo lažni propagandi. Pokazala sem jim svojo izkaznico mestnega odbora Osvobodilne fronte in to je zadostovalo. Obrnili so se proti domu in me hvaležno pogledali. Preglavico jim je delal le nahrbtnik, da sosedje ne bi opazili, da so hoteli zbežati. Prav gotovo je bilo veliko takšnih zapeljancev. Izkaznico mestnega odbora Osvobodilne fronte sem dobila pred koncem vojne. Kdo mi jo je dal in ali mi je dal več izvodov, tega se ne spominjam več. Bila je neizpolnjena s podpisom in štampiljko Mestnega odbora Osvobodilne fronte, svoje ime sem pripisala sama.

Stanovala sem nasproti vojašnice na Titovi cesti. Nemci so v naglici zapuščali kasarno. Po hiši se je razširila govorica, da bodo zadnji Nemci razstrelili vojašnico. Zato smo vsi stanovalci oblečeni prebedeli noč. Zjutraj, 9.

maja, se je pred hišo postavila soseda iz spodnjega nadstropja s hčerko. Ves dan sta zaman čakali na očka partizana. Šele proti večeru sta zvedeli, da je padel.

Zgodaj zjutraj 9. maja sem odhitela na upravo policije. Razen stražnika pred poslopjem ni bilo nikogar v bližini. Vse je bilo mirno, tiho, dokler niso začeli prihajati policijski uslužbenci. Od vseh policistov, ki so prišli, sem imela najvišji čin, tako mi ni preostalo drugega, kakor da prevzamem vodstvo policije, dokler je ne bodo prevzeli osvoboditelji. Namestila sem se v uradni sobi pobeglega predsednika dr. Lovra Hacina. Najprej je bilo treba počistiti in spraviti v red sobe, ki so zadnje dni služile za pivnico.

Poslopje se je kmalu napolnilo s civilnimi in uniformiranimi policisti. Prihajali so tudi tisti, ki so bili že upokojeni ali odpuščeni iz službe ali na prisilnem delu. Prišli so in pričakovali navodil. Bilo mi je pomembno, da bo vse na mestu, ne le uslužbenci, temveč tudi vsa imovina na upravi, v šempetrski kasarni, vozni park, konjenica v Trnovem in vseh devet postaj policijske straže v mestu. Poročali so mi, da so le s težavo zadržali vseh dvanajst konj, saj so jih hoteli odpeljati partizani Hercegovske divizije, češ da so sedaj brez lastnika. Marsikaj bi izginilo, če ne bi vsega zavarovali. Uslužbenci so neprestano prihajali k meni in odhajali. Soba je bila ves čas polna. Seveda se po dvainštiridesetih letih ne spominjam podrobnosti, kaj vse smo delali tistega dne. Spominjam pa se, da so bili vsi zelo disciplinirani in pripravljeni izvršiti vsak ukaz. Seveda velja to predvsem za člane Osvobodilne fronte; drugi so se držali bolj v ozadju.

Ker dopoldne ni prišel na upravo nihče od Osvobodilne fronte niti od narodne zaščite, sem proti poldnevu sama odšla v Čopovo ulico h Košaku, kjer je bil štab. Tudi tam je bilo vse polno ljudi. Hela Skulj, ki je imela glavno besedo, me je seznanila s komandantom narodne zaščite Andrejem Scagnettijem. Do takrat ju nisem poznala. Bili so vidno zadovoljni, da sem prišla. Rekli so mi, da so že ves čas mislili na policijo, a niso vedeli, kakšen je položaj tam. Povedala sem, da je na policiji red in mir in da je vse pripravljeno za prevzem. Naročili so mi, naj se vrnem na upravo in delam kakor doslej.

Pri pošti sem se le s težavo prerinila skozi nepopisno gnečo navdušenih meščanov, ki so

pozdravljali kolone partizanov. Silno sem si želela, da bi se stopila z množico in z njo delila neponovljivo navdušenje, saj smo po štirih letih trpljenja in tveganja končno le dočakali svobodo. Premagal me je čut dolžnosti. Ne da bi se dosti zadrževala, sem se, čeprav nerada, vrnila na upravo policije. Brez prekinitve sem delala do noči, nisem si vzela niti časa za obed. Popoldne je večkrat prišel tovariš Scagnetti z raznimi naročili, da na primer zavarujemo kako stavbo, osebo ali kaj podobnega. Rekel mi je, da bodo tisti, ki bodo prevzeli policijo, prišli iz Trsta. Pozno popoldne je vstopil v sobo podnadzornik Josip Seiberl. Skušal je pobegniti čez Karavanke, a se mu zaradi gneče in priletnosti to ni posrečilo. Bil je videti zelo utrujen in prepaden. Stal je sredi sobe in rekel: »Tu me imate, naredite z menoj, kar hočete.«

Do večera ni nihče prevzel policije. Vsem uslužbencem sem naročila, da se morajo naslednje jutro javiti na svojih delovnih mestih. Tistim, ki ta dan niso prišli na upravo, nekateri so raje gledali slavlje na ulicah, sem poslala na dom stražnika z obvestilom. Določila sem dežurstvo in utrujena odšla domov.

Ko sem 10. maja zjutraj prišla na upravo policije, sem pri vhodu v Šubičevi ulici zagledala knojevca; zamenjal je stražnika. Glavni vhod na Bleiweisovi cesti je bil zaprt. Čez dvorišče sem šla v glavno stavbo in na hodniku v pritličju naletela na drugega knojevca, ki je usmerjal ženske v sobe na desno, kjer je bilo vložišče, moške pa na levo stran, kjer so bili urad za potne liste, ambulanta in soba za dežurnega. Takoj smo opazili, da lahko vstopi vsakdo, nihče pa poslopja ne sme več zapustiti. Gibanje v prostorih v pritličju in tudi po dvorišču do stavbe, kjer je bila postaja policijske straže in so se zbirali stražniki, ni bilo omejeno. Vsa vrata so bila odprta, le vstop v višja nadstropja ni bil dovoljen.

Ker se je zbralo zelo veliko ljudi (civilni in uniformirani uslužbenci), je bilo zadušno. Odprli so vsa okna na cesto. Tisti, ki so bili blizu oken, so z znamenji opozorili sodelavce, ki so prihajali, naj ne vstopajo. Tako so opozorili tudi aktivistko Angelo Lumbar-Kek. Razumela je opozorilo in takoj odšla k Branku Lovrečiču na dom ter mu povedala, kaj se dogaja na policiji. Čeprav docela izčrpan in bolan, se je Lovrečič takoj odpravil na policijo. Kot predsednik aktiva Osvobo-

dilne fronte je hotel posredovati, da bi vsaj organizirane člane izpustili na svobodo. Toda kakor da so na nas pozabili, ves dan ni nihče prišel na upravo policije, ven pa tudi Lovrečič ni več smel. Razen stražarjev knojevcev nismo videli nikogar, nismo vedeli, zakaj smo pridržani, nismo vedeli, kaj nameravajo storiti z nami, tudi hrane nismo dobili nobene. Iz mesta so prodirali do nas bučni glasovi narodnega praznovanja. Redkim znancem, ki so šli mimo okna, smo naročili, naj nam pošljejo kaj paketov. Vem, da so mi poslali dva, a dobila nisem nobenega. Še hujša je bila noč. Bili smo nagetenjeni v sobah, stolov je bilo malo. Lovrečič je ves zgrbljen preždel noč na stolu na hodniku pred telefonsko centralo, kjer se je dalo vsaj dihati. Prva sta, toda šele 11. maja pozno dopoldne, prišla na upravo policije Stane Vrhovnik, načelnik na ministrstvu za notranje zadeve, in Sandi Lah, predsednik sodišča 18. divizije. Takoj sem stopila k njima. Odšli smo na stopnišče k prvemu nadstropju, da smo se sploh mogli pogovarjati. Precej časa je trajalo, da sem ju pregovorila, da sme Lovrečič domov, saj sem se bala, da nam bo kar tam umrl. Ker ni bil sposoben za hojo, se je Lojze Gvardjančič, ki je delal pri dr. Kantetu, ponudil, da ga na kolesu odpelje domov. Lovrečiča sem nato podpirala do izhoda. Gvardjančič mu je pomagal na kolo in ga držal tako, da je sam hodil peš poleg njega. Odpeljal ga je v hišo na Osmi cesti v Rožni dolini in se vrnil na upravo policije. Temu so se nekateri zelo čudili.

Nekateri policisti, ki so bili blizu okna na Bleiweisovo cesto, so rekli, da je 11. maja dopoldne šel mimo okna razred z učiteljico in da so otroci kričali: »Smrt policijskim agentom.« Priznati moram, da sem se počutila zelo ponižano. Marsikdo mi je rekel: »Sedaj pa vidite, za koga ste se borili.« Bili smo izpostavljeni posmehu, pa vendar sem prišla 10. maja v službo vsa navdušena, polna delovnega poleta.

Ko je bilo že temno, ure se ne spomnim več, so nas premestili v sodnijske zapore na Miklošičevi cesti 9. Šli smo peš po sedanji Prešernovi in Cankarjevi skozi mestno središče. Ljudi je bilo zelo malo. Razen Lovrečiča smo bili brez izjeme vsi, ki smo 10. maja prišli na upravo policije. Spremljali so nas stražarji z brzostrelkami, vendar se ne spominjam, koliko jih je bilo niti kako so nas razvrstili.

To tudi ni važno, čeprav se izjave nekaterih še živih udeležencev ne ujemajo. Molčali smo, vsak je bil zatopljen v svoje misli. Kakor sem pozneje slišala, so nekateri celo mislili, da nas peljejo v gramozno jamo in da nas bodo vse postrelili. V avli jetnišnice na Miklošičevi so najprej poklicali Antona Vrečarja, uslužbenca s političnega oddelka, ki so ga mnogi šteli za belega. Vrečar je odšel z oficirjem, pozneje pa smo slišali, da je ponj poslal svoj avto Maček. Druge so nas namestili po sobah. Dali so me v sobo, v kateri je bilo okrog trideset žensk, samih policijskih uradnic. Soba je bila prostorna in svetla, a neverjetno zasteničena. Ker me ta mrčes zelo »ljubi«, nisem zdržala v postelji. Uradnica Marija Bratovževa me je povabila, naj ležem k njej, češ da v njeni postelji ni niti ene stenice. Nisem še ležala pri Bratovževi pol ure, ko so stenice že gomazele po meni, nje pa se niti dotaknile niso. Vstala sem in legla kar na golo mizo sredi sobe.

Sin Bratovževe, Vido Bratovž, aktivist Osvobodilne fronte, je bil izdan in ustreljen 12. oktobra 1942 v središču Ljubljane. Njegova spominska plošča je v uličici Za Čreslom.

K sreči nisem dolgo ležala na mizi. Ponoči so me poklicali na zaslišanje. Zasliševal me je Marko Simčič. Opazila sem, da je imel pred seboj dopis. Pozneje mi je Lovrečič povedal, da je takoj, ko se je vrnil s policije, narekoval Angeli Lumbar-Kek dopis in ga naslovil na ministrstvo za notranje zadeve. V njem je navedel imena članov aktiva Osvobodilne fronte na upravi policije.

Naslednje dopoldne sem šla iz zapore na upravo policije. Ne spomnim se, kdo mi je dal dovoljenje za izhod. Vem pa, da sem šla ven samo zato, da sem prinesla Malči Fabjanovi, uslužbenki urada za potne liste, blago in prejico za vezenje. Fabjanova je v zaporu izrazila željo, da bi vezla, saj bi ji tako čas hitreje mineval. Ker sem imela v svoji pisalni mizi pripravljen material za neko priletno prostitutko, ki je prihajala k meni po delo, da je kaj zaslužila, sem ga šla iskat. Na upravi policije nisem videla nikogar. Vse je bilo tiho in zapuščeno. Preden sem se vrnila v zapor, sem šla na kosilo k Mraku, kjer sem bila abonirana, in obvestila gospodinjo, zakaj me ni bilo.

V zaporu so hrano delile prostitutke, ki sem jih še nekaj dni prej zasliševala. Razum-

ljivo je, da so uživale, ko sem se znašla z njimi v enakem položaju. Zato je moj obrok hrane prevzemala uradnica iz vložišča Albina Boškin. Bila je na prisilnem delu, 9. maja pa sem ji poslala po stražniku na dom sporočilo, naj se vrne v službo.

V zaporu nas je obiskal zdravnik dr. Bogomir Magajna. Prišel je v partizanski uniformi. Ker sva bila dobra znanca, me je bilo zelo sram, da me bo opazil. Če bi se mi to primerilo med okupacijo, bi bila ponosna, tako pa sem se raje skrila za druga dekleta. Dr. Magajna se je pred vojno družil z mojim vsakom urednikom Modre ptice Janezom Žagarjem. Pri njem sva se tudi spoznala in doktor me je večkrat povabil v kavarno Union na pogovor o literaturi. Zdel se mi je zelo mehak in čuteč, zato me je tem bolj razočaral, ko sem ga opazovala v zaporu. Vedel se je kot kak esesovec. Najbrž je mislil, da ima pred seboj same ničvredne izdajalke.

Tretjega dne so me izpustili na svobodo, druge člane našega aktiva pa šele po šestih dneh. Naročeno nam je bilo, da naj se takoj zglasimo pri komandantu narodne milice podpolkovniku Tonetu Bavcu-Cenetu. Iz zapore sem šla naravnost na komando narodne milice in se javila komandantu, ki sem ga takrat prvikrat videla. Naročil mi je, da naj se nemudoma lotim dela, da bomo na novo organizirali varnostno službo. V dneh naše odsotnosti je bilo vse izničeno.

Ko nas je doletela okupacija, smo se brez omahovanja pridružili Osvobodilni fronti. Hoteli smo prispevati svoje znanje in sposobnosti v vsenarodnem odporu. Nismo bili partijci, a bili smo na takih položajih, da smo lahko veliko pomagali in reševali. Delali smo brez preračunljivosti in upam, da bo ta moj prispevek vsaj malo pomagal pri osvetlitvi tistih težkih dni.

(nadaljevanje na strani 1064)

*NETOČNO PISANJE O OBSTOJU IN DELU
AKTIVA OSVOBODILNE FRONTE
NA KRIMINALISTIČNEM ODDELKU
UPRAVE POLICIJE V LJUBLJANI*

Dne 25. decembra 1985 je bil v Delu, na strani 13, v rubriki Reportaže-Zanimivosti-Razvedrilo, objavljen članek Iva Svetine z naslovom Dejstva in napačne razlage o ilegalnem delu med narodnoosvobodilnim bojem in podnaslovom: Dr. Vladimir Kante, eden od pomembnih obveščevalcev v NOB, je delal za Osvobodilno fronto kot individualni obveščevalec. – Na sami upravi policije nikdar ni bilo odbora OF.

V članku Ivo Svetina navaja, da so Delo, TV-15, Naš tovariš in Naša komuna objavili prispevke, ki zgodovinsko netočno prikazujejo organizacijo, delo in sodelovanje z Osvobodilno fronto na bivši upravi ljubljanske policije v letih 1941–1945.

Pod štirimi točkami našteva zapise:

1. Dvaindvajseto nadaljevanje feljtona Zadnji in prvi dan, ki je izhajal v Delu od 28. marca do 15. aprila 1985 v 34 nadaljevanjih. (Feljton je izhajal že od 1. marca – opomba Danica Lovrečič.)

2. Odgovor pod naslovom Zadnji in prvi dan, objavljen v rubriki Poštni predal 29 v sobotni prilogi Dela, 25. maj 1985.

3. Prispevek Dvakrat so ga obesili, objavljen v TV-15, Naš tovariš, št. 6, z dne 14. februarja 1985.

4. Zapis Slišal sem govoriti Lenina, ki je izšel v Naši komuni, št. 11, dne 10. septembra 1985.

Ivo Svetina v tem članku obširno piše o matičnem odboru stražnikov in o aktivnostih na političnem oddelku in zatrjuje, »na sami upravi policije pa nikdar ni bilo odbora Osvobodilne fronte ali pa celice, kot so si izmislili nekateri pisci. Iz uprave policije nihče ni imel povezave z okrožnim odborom Osvobodilne fronte za Ljubljano.«

Iz članka je nadalje razvidno, da je Ivo Svetina z odborom medvojnih aktivistov Osvobodilne fronte za Ljubljano sklical sestanek še živih aktivistov Osvobodilne fronte na ljubljanski policiji. Sestanek, ki ga je vodil Ivo Svetina, je bil 3. decembra 1985. Na sestanek je povabil pet policistov, toda nobenega člana matičnega odbora Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku, čeprav so govorili o sodelovanju z Osvobodilno fronto le teh. Sestanek je bil dobrega pol leta

po odgovoru Branka Lovrečiča, ki je bil objavljen v Poštnem predalu 29 pod naslovom Zadnji in prvi dan. Razen s stražnikom Janezom Reškom, ki je bil aretiran 7. junija 1942, nismo imeli z udeleženci sestanka niti službenih niti kakršnihkoli drugih povezav. Nihče od njih ni mogel vedeti, kaj smo delali med vojno, tudi Janez Rešek ne, saj sem mu samo dajala podatke z uprave policije, za katere me je prosil, nisem pa mu govorila o naših zvezah in delu. Znano je in jasno, kakšna konspiracija je vladala na policiji.

Čeprav je nas aktiviste to pisanje zelo prizadelo, se mi takrat ni zdelo primerno, da bi v dnevnem časopisju nadaljevala s polemiko in tudi Branko Lovrečič, ki bi bil prvi poklican za odgovor, je bil že mrtev. Mislim pa, da je prav sedaj – ko sem napisala spomine na te dni – moja dolžnost, da odgovorim tudi na ta članek, čeprav bo čez nekaj mesecev že dve leti od njegove objave. Primerilo bi se lahko kasneje, da bi kdo posumil, da moje navedbe o delu na policiji ne odgovarjajo resnici.

Janez Rešek, udeleženec omenjenega sestanka, mi je povedal, da je Ivo Svetina nameraval v članku imenoma navesti Branka Lovrečiča in mene in da ga je on pregovoril, da je napisal le »pisci«.

Kaj je dalo povod za Lovrečičev odgovor Marjanu Keršiču-Belaču, objavljenem v Delu 25. maja 1985, ki mu je sledilo pisanje Iva Svetine?

Ad 1., Ad 2.

V dvaindvajsetem nadaljevanju, 28. marca 1985, so bili objavljeni spomini Marjana Keršiča-Belača. Keršič se spominja, da je pribežal čez blok iz Ljubljane kot član skupine dr. Danila Kanteta, kriminalističnega svetnika Hacinove policije. Nadalje, da je večini sodelavcev uspelo pobegniti, nekaterim iz mesta, drugi pa so se poskrili v njem.

Tako netočno prikazovanje dejstev in celo zamenjava osebe, nista smela ostati brez popravka. Zato je Branko Lovrečič v odgovoru, ki je bil objavljen v sobotni prilogi Dela, dne 25. maja 1985, na strani 16, v rubriki Poštni predal 29, pod naslovom Zadnji in prvi dan, precej obširno podal popravek.

Pojasnil je da je bil Danilo Kante diplomirani pravnik (doktor ni bil), direktor Čekovnega urada na Cankarjevi cesti, po osvoboditvi pa tajnik na rektoratu tehniških fakultet, da na policiji nikoli ni služboval in tudi med

okupacijo ni imel nikakršnega stika s kriminalističnim oddelkom uprave policije. Bil je brat dr. Vladimira Kanteta. Umrli je leta 1969.

Nadalje, da tudi dr. Vladimir Kante ni nikoli delal na kriminalističnem oddelku, da nikoli ni imel svoje skupine, da je imel svojo povezavo in med narodnoosvobodilnim bojem ni bil povezan z aktivom Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku, ki ga je vodil Branko Lovrečič.

Mnenja sem, da je to zapisano tako jasno, da ne more v nikomur zbuditi misli, da si Branko Lovrečič, pisec odgovora v Poštnem predalu 29, lasti neposredno povezavo in skupne nastope s skrbno skritim obveščevalcem dr. Vladimirom Kantetom, kakor zatrjuje Ivo Svetina.

Kar zadeva Keršičeve spomine pa tudi Ivo Svetina piše, da ne ustrezajo resnici.

Lovrečič je tudi zanikal Keršičevo trditev, da je večini sodelavcev uspelo pobegniti iz Ljubljane, ostali pa da so se poskrili v mestu. Poimensko je naštel deset članov aktiva Osvobodilne fronte, ki so bili aretirani v začetku marca 1945, torej po odkritju bunkerja v Gerbičevi ulici št. 11. Dva člana aktiva Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku sta bila aretirana že leta 1944, drugi pa so še naprej opravljali službo.

V pričujočih spominih sem opisala naše delo in povezave. Nisem pisala le po lastnem spominu, uporabila sem zapiske in pisne izjave aktivistov sodelavcev in tistih, ki so nas povezovali. Obiskala sem nekaj še živih bivših uslužbencev policije in svoj zapis dopolnila z njihovimi izjavami. Menim, da ni korektno trditi, da na kriminalističnem oddelku uprave policije ni bilo odbora Osvobodilne fronte, ko pa vendar toliko ljudi ve zanj. O tem končno piše tudi Milan Gombač v Narodni miliciji 1957, kakor sem že navedla.

Aktiv Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku ni bil povezan s Svetino. Morda ga zato sedaj ne priznava in vendar je vedel zanj. In tega tudi štirideset let ni oporekal, čeprav smo ves čas navajali, da smo imeli matični odbor, kakor so ga nazivali tudi aktivisti, ki so nas povezovali navzgor (Nace Krištof, Vital Seunig, Stane Melihar in drugi). Okoli leta 1980 je Ivo Svetina celo dal Branku Lovrečiču pisno izjavo o njego-

vem sodelovanju z Osvobodilno fronto. To izjavo je Lovrečič izročil Radu Stepišniku, predsedniku krajeвне organizacije Zveze borcev Ljubljana Kolezija in ta jo je oddal na občini Ljubljana Vič-Rudnik. Kje je ta izjava zdaj, mi ni znano. Razen tega je Ivo Svetina osebno izročil Branku Lovrečiču Srebrno priznanje Osvobodilne fronte.

Ivo Svetina priznava posameznim članom političnega oddelka »najkonspirativnejšo individualno povezavo«, zakaj pa ne priznava naših povezav, ki smo jih imeli sprva posamezniki, pozneje pa kot skupina?

V svojem članku je Ivo Svetina z narekovajem poudaril besedo »zaveznikov«, ki se je vrinila v Lovrečičev odgovor. S konceptom lahko dokažem, da je Lovrečič napisal »zveznikov« (tako smo imenovali osebe, ki so nas povezovala navzgor). Tiskarski škrt, ki je povzročil, da je sporni stavek nesmisel, je tudi spremenil Zofko Korče v Zofko Krože.

Da bi bila podoba popolnejša, naj omenim, da je Lovrečič v tem odgovoru opozoril tudi na napako v enajstem nadaljevanju feljtona Zadnji in prvi dan, objavljenem 13. marca 1985. V spominih Mare Kraljeve namreč piše, da so domobranci izpustili skupinico, ki so jo peljali proti Turjaku. V resnici pa so Korčeto v Robežnikovo ustrelili, drugi pa so pobegnili. Pobeg je točno opisan v pričujočem prispevku in se ujema s pisno izjavo Mare Kraljeve, ki jo je 24. oktobra 1976 dala Branku Lovrečiču.

Ad 3., Ad 4.

Ni mi jasno, zakaj Ivo Svetina prišteva prispevek Dvakrat so ga obesili, ki je bil objavljen v TV 15 14. februarja 1985, med tiste, ki ne bi smeli biti objavljeni. Sam piše, da je v tem prispevku opisan tragični konec dr. Vladimira Kanteta in ne doda nobene pripombe. Pojasniti moram, da sem ta zapis napisala jaz. Pri tem me je vodila edina misel ali bolje želja, da bi se čim več ljudi spomnilo dr. Vladimira Kanteta ob štirideseti obletnici njegove usmrtnitve.

Zadovoljen tudi ni z objavo zapisa Mojce Črne Slišal sem govoriti Lenina, ki je izšel v Naši komuni 10. septembra 1985 ob devetdesetletnici Branka Lovrečiča. Zakaj?

Ljubljana, 22. avgusta 1987

IZJAVE

Priloženi zapis Na upravnem oddelku so bili organizirani je po osvoboditvi sestavil sedaj že pokojni Franjo Rovnan, uslužbenec uprave policije in član organizacije Osvobodilne fronte na upravi. Kar zadeva naše delo za Osvobodilno fronto, so navedbe v zapisu točne. Točna so tudi imena organiziranih članov. Moram pa povedati, da sem razen za Rovana za sodelovanje z Osvobodilno fronto drugih članov zvedela šele po osvoboditvi, saj je med okupacijo med nami vladala stroga konspiracija.

Med okupacijo sem bila povezana z Danico Lovrečič-Melihar. Sodelovala sem tudi s Franjem Rovanom.

Vedela sem, da organizacijo Osvobodilne fronte na kriminalističnem oddelku policije vodi Branko Lovrečič in da ima povezavo navzgor, ni pa mi bilo znano s kom. Za osebe, ki so nas povezovala z okrožnim odborom, smo uporabljali izraz »zveznik«. Nikoli jih v pogovoru nismo imenovali z imeni ali psevdonimi. Za imena je vedel le Branko Lovrečič in morda še kdo od odbora. Naši organizaciji Osvobodilne fronte na upravi policije smo vedno rekli matični odbor, in to že med okupacijo in vsa leta po osvoboditvi.

V času italijanske okupacije sem delala na oddelku za prireditve in društva. Moj šef je bil do svoje upokojitve svetnik Alojzij Geržinič. Med nemško okupacijo so me premestili v glavno pisarno, ki jo je vodil Jakob Kuhar. Tudi Kuhar je bil član našega matičnega odbora, kakor sem zvedela po osvoboditvi.

V glavni pisarni sem pretipkavala zaupne zadeve. Dobro se spominjam, da sem v prvi polovici leta 1944 pretipkovala spis o znani osebi, katere imena se ne spominjam več. Iz spisa sem izpustila vse, kar je tega človeka obremenjevalo. To sem storila tako, da sem izpustila cel stavek, kakor da sem se zmotila. Spis sem odnesla v podpis dr. Kantetu. Med branjem me je tako pogledal, da sem kar odrevenela, saj nisem vedela, da sodeluje z Osvobodilno fronto. Nato je spis brez besede podpisal.

Dne 30. junija 1944 me je upravnik dr. Lovro Hacin odpustil iz službe. Dobila sem četrtrinko pole, na kateri je brez utemeljitve pisalo, da sem odpuščena. Ker sem kljub temu kasneje brez odločbe prejemale majhno pokojnino za dvajset let službovanja, mislim, da je to sam od sebe uredil dr. Vladimir Kante, šef personale.

Po odkritju bunkerja v Gerbičevi ulici so me 6. marca 1945 aretirali na domu in za en dan zaprli v podmornico v kletnih prostorih uprave policije. Nato so me premestili v samico v bivši prisilni delavnici, kjer sem ždelo dobra dva tedna. Končno so me preselili v skupno jetniško sobo, kjer sem delila ležišče z Maro Krajčevom. Dne 31. marca so me izpustili, ne da bi me kdaj zasllišali. Nekoč sta me dva pepejevca sicer poklicala na zaslišanje, pa je ravno takrat zatulil alarm, zato sta odšla. Pozneje me nihče ni več klical.

Ko sem 10. maja 1945 šla na upravo policije, so me kolegi skozi okno opozorili, da so pridržani. Odšla sem na dom k Branku Lovrečiču in ga obvestila o tem. Čeprav hudo bolan, je šel na upravo, da bi posredoval za organizirane člane, a so tudi njega pridržali čez noč. Ko je prišel domov, mi je diktiral vlogo na ministrstvo za notranje zadeve. O tem je obvestil tudi našega »zveznika« Vitala Seuniga. Ta me je poklical v svojo trgovino pri Čevljarskem mostu. Seunig je hotel o vsakem civilnem policistu posebej vedeti, kako je orientiran, predvsem pa so ga zanimali organizirani člani našega matičnega odbora. Pri Vitalu Seunigu smo se kasneje še večkrat sestali, ko so prišli na svobodo še drugi aktivisti.

Po osvoboditvi sem delala na Komandi narodne milice, pozneje pa nekaj časa pri Gozdnem gospodarstvu Ljubljana in do upokojitve pri Gozdarskem inštitutu.

Ljubljana, 5. oktobra 1985

Angela Lumbar-Kek

* * *

Podpisani Stane Melihar, višji svetnik pri Sekretariatu Ljudske republike Slovenije za raziskovalno delo in visoko šolstvo, izjavljam, da sem tovarišico Danico Melihar, sedaj poročeno Lovrečič, upravnico knjižnice Pravne fakultete univerze v Ljubljani, organiziral in povezal z Osvobodilno fronto že konec leta 1941. Prek nje sem vzpostavil stike z organizacijo Osvobodilne fronte na bivši Upravi policije v Ljubljani. Imel sem z njo stalne stike vse do svoje aretacije in internacije v Dachau decembra 1943, kamor sem bil poslan na osebno zahtevo dr. Hacin.

Tovarišica Danica Lovrečič mi je kot odbornica matičnega odbora Osvobodilne fronte na bivši Upravi policije izročila v letu 1942 v imenu te organizacije: vojaški načrt za obkolitev partizanov na Krimskem pogorju, vojaški načrt vseh utrdb na bivši meji med Italijo in Jugoslavijo in obrazce pobotnic, kakršne je dr. Hacin dajal kvestorju, ko je prejemal nagrade za dajanje informacij.

Ko mi je to izročila, je izjavila, da so navedeni material izmaknili člani matičnega odbora Osvobodilne fronte iz Hacinove omare. Ta material je izročila meni kot »zvezniku«, da ga dam na razpolago obveščevalni službi Osvobodilne fronte, kar sem tudi storil po Mileni in Vladimiru Premruju. Danica Lovrečič mi je tudi sicer dajala informacije o policijskih agentih in drugih stvareh.

Ljubljana, 17. avgusta 1962

Stane Melihar

* * *

Podpisani Franc Remic, kriminalni tehnik, zaposlen pri Tajništvu za notranje zadeve v Ljubljani, izjavljam, da je bila tovarišica Danica Lovrečič, rojena Melihar, od konca leta 1941 pa do osvoboditve z menoj povezana v Osvobodilni fronti; bila je ves čas tajnica Matičnega odbora Osvobodilne fronte na bivši upravi policije.

Ker sem pod italijansko okupacijo pogosto fotografiral različne dokumente v italijanščini, sem jih dal v naglici prečitati Branku Lovrečiču, ki je te dokumente s sodelovanjem Danice Lovrečič, rojene Melihar, prevedel in prepisal. Podatke sta sporočala naprej.

Imenovana Danica Lovrečič je sodelovala pri izdelavi načrta vseh važnih vojaških postojank Ljubljane in okolice, katere so pozneje bombardirali naši zavezniki.

Ljubljana, 13. septembra 1962

Franc Remic

* * *

Tovarišico Danico poznam še iz stare Jugoslavije, ker sva oba bila zaposlena pri bivši policiji. Dasiravno je bila tovarišica Danica zaposlena na upravi, kjer je imela socialni referat, sem večkrat prišel z njo v stik še pred razsulom stare Jugoslavije. Takoj po okupaciji Ljubljane s strani Italijanov je bila Danica med prvimi, ki je vsestransko pomagala, da se je uničilo čimveč dokumentov, ki bi lahko služili okupatorju pri njihovem delu. Kot tako sem tudi povezal z našim organiziranim delom in nam je tudi vseskozi dajala podatke iz kvesture, ki sem jih izročal po obveščevalni liniji naprej po moji vezi. S takim organiziranim delom nam je tovarišica Danica pomagala vse do meseca avgusta ali septembra 1941 do moje aretacije, ko sem povezavo z njo izgubil.

Na Liparskih otokih sem se srečal z njenim bratom Bogdanom Meliharjem, ki je bil v zaporu že od leta 1941 in bil nato poslan na Liparske otoke. Ker sam nisem imel z njo veze, sem prek Bogdana lahko ugotovil vse, kar mu je Danica sporočala na Lipari. Iz tega sem videl, da je Meliharjeva še ista, kot je bila ob času, ko sem imel sam z njo povezavo. Po kapitulaciji Italije sva z Bogdanom pobegnili iz logorja v Sipionu, provincia Salsomaggiore. Ko sva bila na begu po Italiji, je Bogdan sporočil svoji sestri Danici, da je na begu, in je kmalu dobil zvezo z njo. Meliharjeva je uredila vse dokumente in prišla v vas Cereseto pri Parmi in prinesla za oba dokumente, s katerimi sva se lahko nemoteno gibala po Italiji in se srečno vrnila v Ljubljano, od koder sem jaz odšel v partizane.

Meliharjeva je bila vedno pripravljena narediti vse za Osvobodilno fronto, dokler je bila povezana z menoj, in mislim, da se je njeno delo tudi nadaljevalo po mojem odhodu v internacijo. Menim, da je bilo njeno delo za obveščevalno službo tako pomembno, da zasluži, da se ji prizna aktivno organizirano delo za časa okupacije.

Moja izjava se nanaša na dobo od leta 1941 do aretacije 7. junija 1942, ko sem bil aretiran.

Ljubljana, 10. septembra 1962

Janez Rešek

* * *

Podpisani Franjo Rován, izjavljam, da je tovariš Branko Lovrečič, bivši policijski uradnik kriminalističnega odseka, sedaj referent ministrstva za notranje zadeve, organiziral že jeseni 1941. leta organizacijo Osvobodilne fronte na bivši upravi policije v Ljubljani in jo vodil do svoje aretacije. Ta organizacija je na Lovrečičevo pobudo zavzela odločno stališče proti prisegi okupatorju, kar je povzročilo, da nihče od civilnih uslužbencev policije ni prisegel okupatorju in so tudi častniki straže odklonili prisego in bili zato internirani. Trditev, da je Lovrečič prisegel okupatorju, je navadna laž.

Branko Lovrečič mi je še med okupacijo izjavil, da je poslal sina Borisa k partizanom in da mu namerava slediti tudi on.

V maju 1945 je bil na Komandi narodne milice v Ljubljani sestanek v Ljubljani bivačih zveznikov naše organizacije Osvobodilne fronte, oficirja Narodne milice in odbornikov organizacije. Na tem sestanku je bilo potrjeno, da je bila naša organizacija pravilno povezana navzgor in da je delala po navodilih zveznikov.

Pripominjam, da je tovariš Lovrečič bil še v stari Jugoslaviji na glasu, da je komunist, da je bil zaradi tega zapostavljen in ni dobil odgovarjajoče skupine.

Ljubljana, 2. aprila 1947

Franjo Rován

* * *

Podpisani Josip Škafar, bivši novinar Jutra, izjavljam, da sem tovariša Branka Lovrečiča, takrat kriminalističnega referenta na bivši upravi policije v Ljubljani, v avgustu leta 1941 povezal v trojko Osvobodilne fronte. Ta trojka, ki sem ji načeloval pod imenom Zvonko Škafar, je delovala pod ilegalnim imenom BEZ. Njen član je bil tudi sodnik dr. Božo Škerl. Tako sem Branka Lovrečiča povezal z okrožnim odborom Osvobodilne fronte. Branko Lovrečič je bil z menoj v povezavi do moje aretacije, to je do konca oktobra 1941; v zaporu sem ostal do kapitulacije Italije oziroma v internaciji do konca vojne.

Tovariš Branko Lovrečič je v tem času izpolnjeval vse naloge, ki jih je nalagala Osvobodilna fronta. Dobavljal je orožje in municijo, ki sta bila izročena svojemu namenu preko okrožnega odbora Osvobodilne fronte. Širil je literaturo in organiziral matično celico Osvobodilne fronte na bivši upravi policije v Ljubljani.

Ljubljana, 14. decembra 1961

Josip Škafar

* * *

Na upravi policije sem se zaposlila leta 1932. Takrat je bil upravnik policije Vekoslav Kerševan. Ko ga je leta 1936 zamenjal dr. Lovro Hacin, je Kerševan odšel v Beograd, menda na ministrstvo. Največ časa sem delala v vložišču in v strojepisnici. Ko je napočila vojna, so govorili, da je šel dr. Hacin skupaj z Natlačenom na Vrhniko Italijanom naproti. Potem je takoj odšel in ga ves čas italijanske okupacije ni bilo na policiji. Vrnil se je šele po kapitulaciji Italije.

Preden so policijo zasedli Italijani, je vojska pripeljala na policijo zaboj denarja in ga postavila v sobo dežurnega poleg telefonske centrale. Vsakemu bežečemu jugoslovanskemu oficirju, ki se je javil na policiji, je dežurni izročil 5.000 dinarjev. Prišlo jih je veliko. Prosili so za civilne obleke, saj so se bali, da jih bodo Italijani poslali v ujetništvo. Revolverje so izročali Danici Melihar. Z obleko smo jim pomagale, kolikor smoogle.

Prvi so prišli na policijo bersaljeri na motorjih, za njimi pa karabinjerji. Ti so ostali, dokler ni prišla civilna policija.

Vložišče, kjer sem delala, je bilo v pritličju poleg prijavnega urada, na vogalni strani stavbe. Na dvoriščni strani hodnika smo imeli registraturo in sobico za strojepiske. Ko so Italijani preselili prijavni urad na Mestni trg (anagrafe), smo se z vložiščem preselili v izpraznjene prostore, naši sobi pa je zasedel ekonomat. Italijanski šef vložišča se je imenoval Savino. Med nemško okupacijo je bil šef vložišča Jakob Kuhar.

Komisar Kante je pred vojno delal na političnem oddelku. Ta je bil v drugem nadstropju. Kante je bil precej nedostopen in strog človek. Spoštovali smo ga. Stražniki so ga imeli radi. Vedno jih je učil, kako naj se oblečejo in vedejo. Ko sem ga nekoč prosila za pomoč za svojo sorodnico, mi je zelo ljubeznivo rekel, da mi ne more ustreči, ker ima zvezane roke. Upravnik Hacin ni bil nikoli prijazen. Bil je zelo oster mož.

Konec februarja 1945 so prišli v vložišče Duscha, Vrečar, Hlebec in še nekdo, a se njegovega imena ne spomnim. Duscha me je vprašal, kako se pišem. Namesto da bi odgovorila, sem si prižgala cigareto, vstala in šla k oknu. Dame kadijo, mi je rekel in pristavil, da sem aretirana in da bom že videla, kako bo. Nato so odšli. Moj šef Jakob Kuhar je takoj stopil v pisarno k Duschi. Ko se je vrnil, mi je povedal, da bom šla na prisilno delo in da to zahteva Hacin. Zvedel je, da me je prijavila Minka Poklukar z Bleda, uradnica na političnem oddelku. Ko so partizani napadli Štampetov most, se je hvalila: »Postrelili smo vse kurbe.« Jaz pa sem rekla, da so pobili cvet slovenske mladine. In to je zadostovalo. Duscha, ki ni bil slab človek, je rekel, da me on ne bi poslal na prisilno delo in da je uredil, da bom dobivala plačo. V službo do osvoboditve nisem šla več, zato pa sem vsako jutro z lopato na rami hodila na Golovec, kjer smo kopali jarke. Takrat dr. Kanteta že ni bilo več med živimi.

Zadnjikrat sem ga videla na dan njegove usmrtitve, ko so ga peljali od policije po Šubičevi ulici. Bilo je blizu parka. Spremljala sta ga dva moška z naperjenima brzostrelkama. Gledal je v tla, jaz pa sem ga pozdravila: »Dobro jutro, gospod doktor.« Ni me pogledal in ni mi odgovoril. Za menoj je prišel kolega Milan Svetek – ob 8. uri smo namreč prihajali v službo. S solzami v očeh mi je povedal, da je na koncu Šubičeve srečal Kanteta in ga prijazno pozdravil. Doktor ni reagiral na pozdrav in je bil videti čisto odsoten. Dr. Kante je bil obešen več dni. Dobili smo okrožnico upravnika Hacina, da ga moramo iti vsi gledat v opomin. Seveda nismo šli. Bil pa smo zelo pretreseni in mnogi so jokali. Pripovedovali so, da je bil ves moder in zmurnjen.

Devetega maja 1945 je prišel k meni na dom stražnik z naročilom, da naj se 10. maja javim v službi. Ko sem zjutraj prišla na policijo, je stal na hodniku knojevec in nas vse ženske pošiljal v prostore vložišča. Zbralo se nas je dvaintrideset. Moški so bili na drugem koncu hodnika, kjer sta bila oddelek za potne liste in ambulanta. Na upravi so nas zadržali čez noč in šele 11. maja ponoči so nas peš odpeljali na sodišče. Hrane nam niso dali dva dneva. Nihče nam niti z besedico ni povedal, zakaj so nas pridržali, niti ne, kam nas peljejo. Nekatere ženske so mislile, da nas peljejo v Gramozno jamo in da nas bodo vse postrelili. Ena med nami je na stranišču slišala reči naše stražarje: »To bomo vse postrelili.« V sobi v zaporu nas je bilo 35 žensk. Soba je bila polna stenic. Erna Skalicky, ki se je pred časom zdravila na Studencu, je neprestano nervozno odkrivala pokrov kovinske posode, ki smo jo uporabljale za stranišče. To je v sobi povzročalo neznošen smrad. Zato smo dr. Magajno, ko nas je prišel pogledat, prosile, naj Skalickyjevo premesti v bolniški oddelek. Rekla sem mu, da se gotovo spomni, da jo je že zdravil, pa me je ostro zavrnil, da samo simulira. Odredil je, da so jo zaprli v samico.

Hrano so nam delile prostitutke, ki jih je na sodišče poslala še Meliharjeva, zato me je prosila, da sem jemala hrano tudi zanjo. Da bi ne bila izpostavljena, ker so jo zasmehovale. Zasliševal me je dr. Simšič, in to ponoči.

V zaporu sem bila blizu dva teden. Dne 31. maja 1945 sem že bila v službi na komandi milice.

Ljubljana, 19. februarja 1987

Albina Boškin

OPOMBA

Albina Boškin je bila aretirana konec februarja 1945. Do osvoboditve je hodila na prisilno delo na Golovec, kjer so kopali jarke, dne 9. maja sem ji poslala na dom sporočilo, naj se javi 10. maja na delo.

NA VRHU TRIGLAVA POLETI 1938. VLADIMIR KANTE, DANICA MELIHAR IN KANTETOV
BRAT DANILO. VIDI SE ROB KAPE IN ČEVLJEV ITALIJANSKEGA GRANIČARJA IN NJEGOV
PES. MEJA MED ITALIJO IN JUGOSLAVIJO JE POTEKALA PO VRHU TRIGLAVA.

NA IZLETU V STIČNI, V PRVI VRSTI DANICA MELIHAR IN DR. VLADIMIR KANTE.

SKUPINA CIVILNIH IN UNIFORMIRANIH POLICISTOV NA IZLETU V STIČNO PRED VOJNO.
 SEDIJO OD LEVE PROTI DESNI: ZDRAVNIK LUZAR, PRISTAV ANTON URŠIČ, PRISTAV
 DANICA MELIHAR, UPRAVNIK DR. LOVRO HACIN, SVETNIK KAROL PESTEVŠEK,
 KOMISAR DR. VLADIMIR KANTE, STRAŽNIK, V PRVI VRSTI PA STOJIJO V SREDINI
 POVELJNIK JANKO BEDENK, NJEGOV NAMESTNIK POLDE RIJAVEC, PRISTAV IVAN
 POLAK, DRUGI SO STRAŽNIKI.

Veljavnost legitimacije se podaljša
za leto:

19 43.

Illegittimo
nam

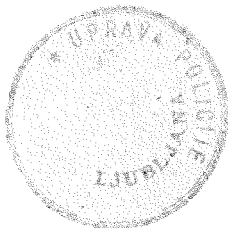
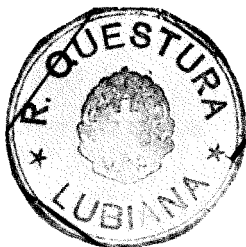
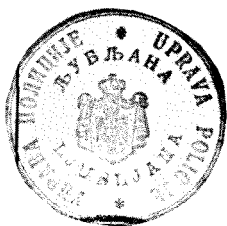
19 44.

Upravnik policije:

nam

19

Upravnik policije:

Veljavnost legitimacije se podaljša
za leto:

QUESTURA
LUBIANA
1943
IL QUESTORE
H.H.
19
Upravnik policije:
19
Upravnik policije:

SLUŽBENI LEGITIMACIJI BRANISLAVA LOVREČIČA IN DANICE MELIHAR. ZANIMIVO JE POTRDILO ZA LETO 1943. NA LEGITIMACIJI MELIHARJEVE JE PODPIS ŠEFA ITALIJANA, NA LOVREČIČEVI PA POD Z ROKO NAPISANIM »IL QUESTORE« PODPIS HACIN, ČEPRAV SE JE MED ITALIJANSKO OKUPACIJO DR. LOVRO HACIN UMAKNIL IZ UPRAVE POLICIJE. DOBRO VIDNE SO TUDI ŠTAMPILJKE. ITALIJANI SO UVEDLI SVOJE ŠTAMPILJKE Z NAPISOM SAMO V ITALIJANŠČINI, NEMCI PA SO PUSTILI STARO JUGOSLOVANSKO ŠTAMPILJKO, LE DA STA BILA Z NJE IZBRISANA GRB IN NAPISA V CIRILICI. SLIKA DANICE MELIHAR JE IZ LETA 1937, BRANKA LOVREČIČA PA IZ LETA 1935.

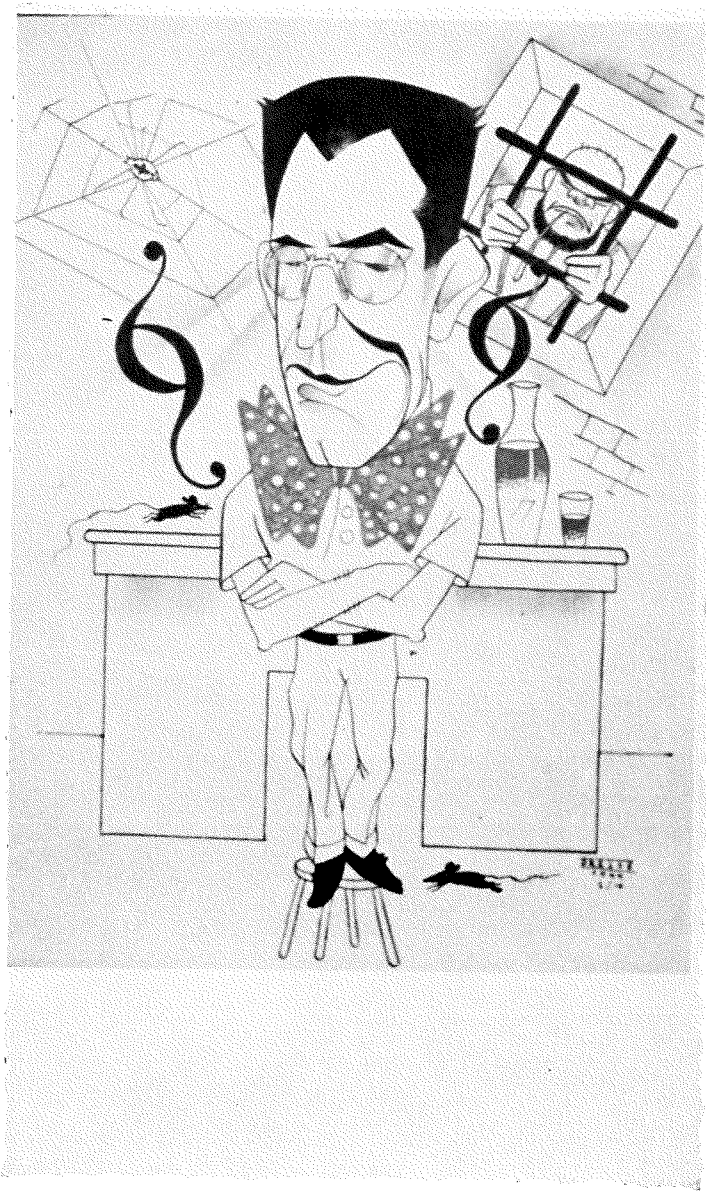

POGREB 8. OKTOBRA 1942 LIKVIDIRANEGA KAZIMIRA KUKOVIČA, ŠEFA PROTIDRAGINSKEGA URADA. V PRVI VRSTI PRISTAV LOJZE PENKO, KOMISAR VLADIMIR KANTE IN PRISTAV JOŽKO ŠLANDER, V DRUGI VRSTI DR. HUBAD, NAČELNIK UPRAVNEGA ODDELKA POKRAJINSKE (BANSKE) UPRAVE, NA NJEGOVI DESNI PODBAN MAJČEN, V TRETJI VRSTI PA BRANKO LOVREČIČ IN FRANJO ROVAN, OBA ČLANA MATIČNEGA ODBORA OSVOBODILNE FRONTE NA UPRAVI POLICIJE.

Karikaturist Otmar Drelse
svojega ustvarjanja ne snuje na prizadevanjih večine karikaturistov,
da svoje modele predstavijo s smešne plati.
Drelseju ne gre za posmehljivo upodobitev karikiranega,
temveč predvsem za psihološko
dokaj pretehtano značajsko izrazitost,
za kar upošteva le najnujnejše simbole.
Tako dosega spričo osire risbe brez neznačilnih nadrobnosti
na mah spoznavno osebnost z nedvoumnim prikazom karikiranega.
Prav zadržanost
v uporabljenih sredstvih daje Drelsejevim karikaturam
izrazno moč in prepričljivost
in v nekem pogledu bi mogli celo reči,
tudi neko,
za karikaturista neobičajno monumentalnost.
Tako je upodobil tudi
dr. Vladimira Kanteta, Branka Lovrečiča, dr. Lovra Hacina,
Lojzeta Križmana in Danico Melihar.

Ljubljana, 25. decembra 1987

Čoro Škodlar

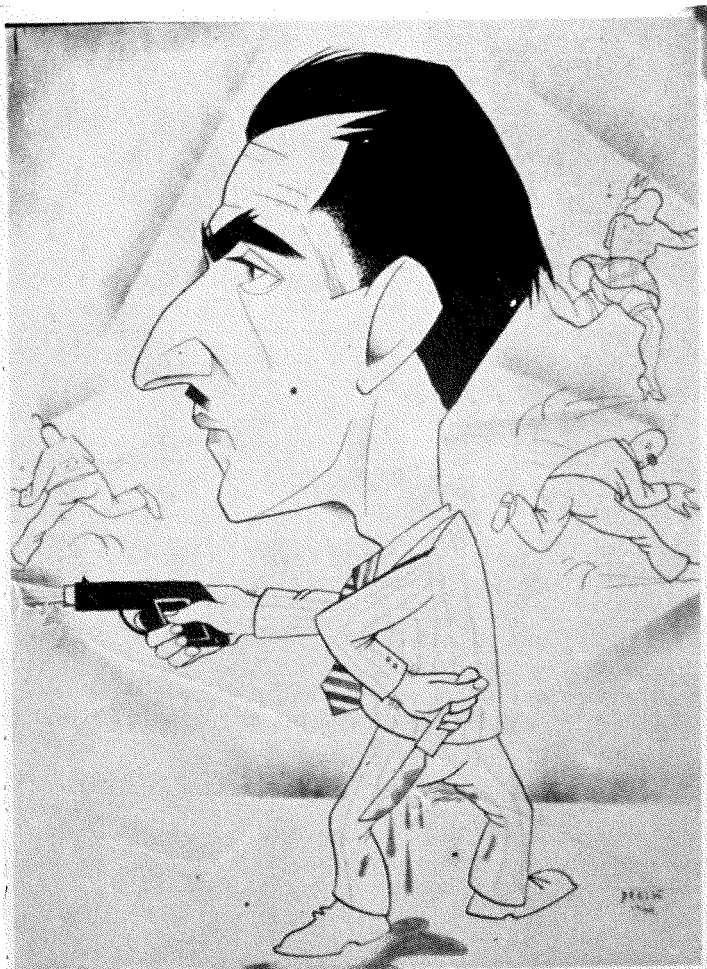
DR. VLADIMIR KANTE PREDAVA. (Otmir Drelse, 1944)

BRANKO LOVREČIČ ZASLIŠUJE. (Otmar Drelse, 1945)

DR. LOVRO HACIN, UPRAVNIK. KO JE DOBIL KARIKATURO, SE JE JEZIL, KER JE DRELSE
NA NJEJ NARISAL ČRNO MAČKO. (Otmar Drelse, 1945)

LOJZE KRIŽMAN, REFERENT ZA ROPE IN SODELAVEC BRANKA LOVREČIČA PRI RAZKRI-
VANJU ZLOČINOV ČRNE ROKE, (Otmar Drelse, 1944)

DANICA MELIHAR, KOMISARKA, ZASLIŠUJE PROSTITUTKE NA LJUBLJANSKI POLICIJI.
(Otmar Drelse, 1945)

PISMO BOGDANA MELIHARJA

Al. 25. I. 42

Draga sestra!

Ljuba mati domovina, da zdaj vidiš svojga sina, bi se do krvi zjokala, ker sina ne bi več spoznala (nar.) Torej ljuba sestra, oprosti, da sem odšel »v nebesa kar tako brez vsacega slovesa«. Saj veš, dobil sem nenadno povabilo na družabno turnejo po južnih krajih. V sredo zjutraj ob 6^h iz Lj. Pot je bila plastična, da se bolj misliti ne more. Vkrncani v najmodernejši tapecirani pulmanov vagon za arest. Do meje mráz, ker je kurjava zmrznila, v Trstu smo se skoraj skuhalí. Potem morje prostrano, širna Furlanija, lombardska ravnina mi pa v kupeju na drenju, z lisičkami na rokah in po pet in pet skupaj na verigi. Iz Trsta v Benetke, od tod nazaj v Maestro, Verono, Milano, Pavio in sedaj sem končno za nekaj časa obstal v Aleksandriji. Skratka, krasna vožnja, uklenjen z vsem komfortom, stregle so nam lepe domače deklice, vina in veselja zadosti. Tudi moje orglice so opravile svoje. Skupaj smo se vozili 42 ur in končno prispeli v mesto, ki je po velikosti in podnebjú slično Ljubljani. Tu sem bil veselo presenečen. Tako glede čistoče, hrane in reda. Edino, kar me je slabo iznenadilo, je mráz, ki je tudi kriv, da takole pišem. Imam namreč čisto trde roke. Draga sestra, tvoj brat je sedaj takšenle: Je ostrížen, brez brk, oblečen v državno in svoje najdebelejše perilo, v modri sviter, v nekako vestjo in v rižasto obleko, podobno modrasu. Na nogah imam 2 para nogavic in cokle (resnične). Posode in jed. orodja sem dobil za majhno balo. Zvečer dam na glavo poleg rižaste pekovske čepice še svojo brisačo, sezujem cokle, zlezem v posteljo in se pokrijem s tremi koci in dvema rjuhama ter takšen spim, kot da bi spal pod kozolcem. Takšen sem jaz in vsi moji sotrpini, ki so šli z menoj in ki so bili že tu (prva polovica transporta). Ker sem itak nameraval v tujino, mi do danes ni še prav nič žal, da sem zapustil belo Lj. Upam, da mi tudi ne bo. Nakup je tu vsak dan mogoč in sicer vino à 1,80, sir, fige, pomaranče. Tako, da če imaš denar, ti ni treba stradati. Tudi drž. hrana je dobra, enkrat na dan. Ljudje so prijazni in ker smo vsi skupaj, nam ne bo sile. Pišemo lahko samo 1 pismo enkrat na teden. Čez dan smo v skupni sobi, ponoči v samicah. Sedaj imaš približno sliko o našem položaju. To bo seveda prečítal tudi gg. učitelj in Ivanšek, ker mu bo morda še prav prišlo. Precej cigaret je šlo po tekočem traku. Zaenkrat Te prosim ne pošiljaj še paketa, bom videl prej, kako to gre. Pač pa takoj pošlji 100.- L. in takoj odpiši, da bom vedel, koliko časa je treba za sem in tja. Povej vsem znanim in neznanim, naj mi pišejo, za božjo voljo kdorkoli, magari coperniče s Kleka, ker bo to edini moj stik z domačimi kraji in sploh z zunanjustjo. Pozabil sem povedati, da imam prišito osebno št. 13. Hvala bogu da nisem babjeveren.

Očeta potroštaj, ker mi je tako kar všeč, saj poznate mojo žilico. Tudi ostali domači in Jelnikarjevi naj bodo veseli, ker je vsaj ta skrb zame odvzeta in ni treba več nositi kosila. Pozdravite Simeta in on naj potem pozdravi naprej. Buni naj včasih malo poklepeta z menoj in Janjo povabim sem, da bova skupaj slikala, ker so silno lepi in zanimivi motivi. Ali je Kic že doma? Pozdrave tudi g. stavbeniku in vsem v pisarni. Tu bomo morda obstali. Ker je tudi čas omejen, bom končal.

Pozdrave vsem

Bogdan l.r.

PISMO BOGDANA MELIHARJA

Lipari, 31. V. 43.

Sinoči, ko sem moral leči še pri belem dnevu, sem preživel že drugič lakotno krizo, s telesnimi in duševnimi mukami, sposobnimi, da odvzemo človeku tisto bore pameti, ki jo še ima. Priznam, da je to slabost, opravičena pa s skoraj dveletnim strdanjem po ječah in na tem otoku. Isto doživljajo bolni siromaki France, Janez, Danilo, Drago in vsi ostali kajžarji, ki z menoj vred čakajo, da crknemo. Brez borbe? Ne! Vsaj to smo se naučili od vas, ki ste z vašo prirojeno dalekovidnostjo, trgovsko sposobnostjo in izrabo vašega privilegiranega položaja postali srečni veleposestniki tkzv. prosa. Vaša dalekovidnost zasluži vso pohvalo, le žal, da se je s tem že končala in tako niste bili sposobni spraviti v neko pravilnejše razmerje kg kaše in število življenj, katera naj ta kaša reši v teh abnormalnih razmerah. Si domišljate, da je relativna vrednost vašega življenja precej večja od našega? Kaša je merilo te vaše ocene, ki je pa tako strahotno zgrešena, da smo se »kajžarji« kar zgrozili in vas prosili, da zmoto popravite. Prosili tri dni na vse mogoče viže, pa nismo dosegli drugega kot vaše pomilovalne poglede in izogibanje. Glad pa dela neusmiljeno naprej, in ker nima smisla, da bi se brez potrebe ponovila sinočnja kriza, zahtevam za slov. skupino 6. sobe (5 ljudi, cca 1/6 tuk. Slov.) ne 1/6 prosa, ki je v vaših rokah, temveč zaenkrat samo 1 kg moke, katero mi blagovolite izročiti do opoldne. Stroške in zaslužek si plačajte iz pril. 100.- lir. Zahteva je še tiha, kolikor je le mogoče, toda zato nič manj odločna, in če je ne sprejmete, se vam bom zvečer morda predstavil že kot norec, ki ne odgovarja več za svoja dela, katerih sramotna peza bo zato padla vsa na vaše tako opevane tovariško čuteče vesti.

G. posedniki, morda vas zgornje vrstice zabavajo, spomnite se pa, da so se zdeli najzabavnejši avtorji komedij in komiki, takrat, ko so doživljali najbolj krvavo tragične ure svojega življenja. Torej, naj vam vrstice ne služijo zgolj v zabavo, temveč jih smatrajte za čarobno, pravično očitajoče zrcalo in če ste sposobni najti v njem svojo klavarno podobo, se nad njo malo zamisliti in zardeči, brez jeze na avtorja, potem je namen tega pisma že daleč dosežen in ga zato z moko vred vrnite, da ga uničim in tako od vse te kašnate zadeve ne bo ostalo drugo kot samo še žalosten spomin na liparsko internacijo, pa še tega se bomo skušali čimprej iznebiti.

Kajžar Bogdan

P. S.

Za pospešitev prebave vam priporočam ponovitev Prešernove »Elegije svojim rojakom«.

B.

OPOMBA

Pismo Bogdana Kajžarja, namenjeno veleposestnikom na Liparih, mi je, skupaj s seznamom interniranih na tem italijanskem otoku, izročil Janez Rešek 28. januarja 1987. Pojasnil mi je, da so na Liparih potem, ko je bila potopljena ladja Santa Marina, ki je dovažala hrano, trpeli takšno lakoto, da je obstajalo vprašanje preživetja. Nekaterim internirancem se je posrečilo dobiti nekaj kilogramov prosa, zato so jih tisti, ki niso imeli te možnosti, poimenovali veleposestnike, sebe pa kajžarje. Kako daleč jih je privedla lakota, priča pismo Bogdana Meliharja, ki je štel med kajžarje.

Repatriacija dveh internirancev iz Italije

Nekega dne novembra 1943 je prišla k meni neznan ženska in mi izročila listek, na katerem je pisalo: Francesco, Giovanni Cereseto. Rekla je, da ji je listek poslal njen mož, bivši jugoslovanski častnik. Njegovega imena se ne spominjam več. Povedala mi je tudi, da sta fanta, katerih imeni sta bili na listku, v vasi Cereseto v hribih in da organizirata partizane. Da je še nekaj ubežnikov iz taborišča, da pa se bodo skušali prebiti čez fronto k zavezniškom. Takoj sem vedela, da gre za mojega brata Bogdana. Iz njegovih pisem mi je bilo znano, da je na Liparih skupaj z bivšim stražnikom Janezom Reškom. On je torej bil Giovanni. Brez omahovanja sem se odločila, da ju bom šla iskat.

Upravnika dr. Lovra Hacina sem prosila za dovoljenje, da smem oba pripeljati domov. Precej časa je omahoval, češ da je dovolj, da imamo enega komunista doma (brat Stane Melihar je bil predvojni komunist) in da ni treba, da pride še drugi. Končno je le dovolil. Za Reška pa je privolil takoj. Dobila sem dokumente, ki so mi omogočili, da sem pobegla interniranja neovirano »uradno« pri-
peljala v Ljubljano.

Ni mi bilo težko ugotoviti, kdo in kje so sorodniki Janeza Reška. Poiskala sem njegovo sestro Tončko Oven na Viču, da mi je dala obleko in perilo zanj. Povabila sem jo, da bi skupaj šli v Italijo po brata, a je odklonila, češ da se boji. Med potovanjem sem ugotovila, da je veliko bolje, da sem odpotovala sama. Ovnova bi me samo ovirala, zlasti še, ker ni znala italijanščine.

Na kratko bom opisala, kaj sta doživela Bogdan (Franc) Melihar in Janez Rešek od svoje aretacije do kapitulacije Italije.

Oktobra 1941 je Bogdan Melihar v akciji Osvobodilne fronte trosil po Ljubljani listke s parolami. Petindvajsetletnega fanta, ki je ob sebi vodil kolo, je spremljala dekle. Ko sta šla po nabrežju Ljubljanice, so ju opazovali italijanski agenti, skriti za kostanji. Neopazno so mu sledili do stanovanja na Prulah. Vdrli so v stanovanje in pri hišni preiskavi našli precej prepovedane literature. Bogdana so takoj aretirali in odpeljali v zapore na Miklošičevi cesti. Tam je čakal na razpravo do decembra 1941. Obsodili so ga na leto dni ječe.

Točnega dneva, kdaj so ga odpeljali iz ljubljanskih zaporov v Italijo, se ne spomnim. Prvo njegovo pismo, poslano iz zaporov v

Aleksandriji, ima datum 25. januar 1942. V njem popisuje, da je bil vključen v transport obsojencev, ki so potovali do Aleksandrije (Alessandria-Piemont) dvainštirideset ur. Potovali so z lisicami na rokah, po pet in pet skupaj na verigi.

Po treh mesecih so ga iz Aleksandrije premestili v ječo v Pisi (carceri di Pisa). Prvo pismo iz Pise je datirano s 7. aprilom 1942. V Pisi je odslužil enoletno kazen do konca. Toda po prestani kazni ga niso spustili domov, marveč so ga konec leta 1942 premestili v taborišče na Liparske otoke (Campo di concentramento Lipari p. Messina). Ostareli oče je poslal prošnjo na ljubljansko kvesturo, da bi že od rojstva bolehnega sina Bogdana po prestani kazni izpustili na prostost, vendar ni dobil nobenega odgovora.

Aprila 1943 so na Lipare pripeljali tudi bivšega policijskega stražnika Janeza Reška, ki je bil aretiran 7. junija 1942. Po aretaciji je najprej prebil nekaj mesecev v ljubljanskem zaporu na Miklošičevi cesti, nato so ga konfinirali v Treviso, kasneje pa je bil premeščen v Gigliuanovo. V družbi s konfinirancema Nacetom Možino in Miranom Pevcem so v Gigliuanovi trosili listke s parolami, zato so jih postavili pred sodišče. Po oprostilni sodbi so vse tri poslali na Lipare. Tam sta se Bogdan Melihar in Janez Rešek spoprijateljila in nerazdružno delila usodo do vrnitve v Ljubljano, to je okrog sedem mesecev.

Liparsko otočje leži severno od Sicilije. V času fašizma so bila tam koncentracijska taborišča za protifašiste, predvsem iz Istre in Slovenskega primorja. Na otoku z imenom Lipari je bilo pred vojno taborišče, v katerem so urili ustaše. Domačini so se preživljali predvsem z ribolovom. Vodo so na otok dovažali z ladjo s Sicilije, hrano pa je vozila manjša ladja Santa Marina.

Taborišče je imelo zidane zgradbe in bilo je ograjeno. Slovenci so bili nameščeni skupaj, po pet v sobi. Izhod iz taborišča in stik z domačini je imel lahko le, kdor je s posebno prepustnico hodil kupovat hrano za tiste internirance, ki so imeli denar. Hrane so dobivali samo toliko, da so se obdržali pri življenju. Zjutraj je vsak interniranec dobil pol litra vode in hlebeček sedmih dekahgramov kruha, zvečer pa dvajset dekahgramov napojnih oliv iz soda. To je bilo vse, kar so dobili. Bogdan je bil izmed vseh najbolj izčrpan,

kakor je povedal Rešek, in je pogosto krvavel zaradi zaprtja.

Vsako leto 3. maja so fašisti praznovali dan imperija. Na ta dan 1943 se je pripeljal s Sicilije na Lipare okrog trideset fašistov proslavljat praznik. Ogledovali so si internirance in jih zasramovali. Eden med njimi se je zgražal, češ, zakaj jih redijo in da bi bilo treba vse pobiti. Ko so se fašisti vračali z ladjo Santa Marina proti Siciliji, so jih napadli zavezniški bombniki in ladjo potopili. Nihče se ni rešil. Vodstvo taborišča je obdolžilo internirance, da so oni signalizirali zaveznikom, kdo se pelje z ladjo Santa Marina. Uvedli so še strožji režim in internirance zaprli v poslopje.

Ladje, ki je dovažala hrano, ni bilo več in tudi kruha niso dobivali več. Lakota je postala nevzdržna. Šlo je za preživetje. Tisti slovenski interniranci, ki niso imeli ničesar za pod zob, so sami sebe imenovali »kajzarji«, tiste, ki se jim je posrečilo kupiti nekaj kilogramov prosa, pa so imenovali »veleposestniki«. K sreči je tako stanje trajalo samo dva meseca.

Dne 10. julija 1943 so na Liparih zaslišali oglušno bobnenje, ki je prihajalo s Sicilije. Interniranec Nakić, ki je imel zvezo s fašisti, je pojasnil, da so se na Siciliji izkrcali zavezniki.

Dne 14. julija so vse internirance vkrcali na ladjo, s katero so dovažali vodo na Lipare, in jih prepeljali na celino v pristanišče Villa S. Giovanni v Kalabriji. Ko so se izkrcali, so prileteli zavezniški bombniki. Interniranci so se s spremljevalci vred razbežali, le Bogdan je bil preslab, da bi bežal. Legel je na pomol in pričakoval smrt. Toda letala niso odvrгла nobene bombe. Po preletavanju so se oddaljila. Ko so internirance spet zbrali, so jih nagnali na vlak in odpeljali proti severu do Parme, od tam pa v taborišče Campo di concentramento di Scipione di Salso-maggiore.

To je že bil čas po padcu fašizma. Na oblasti je bil maršal Badoglio in strogi režim v taborišču je nekoliko popustil. Dva interniranci sta hodila v okoliške vasi kupovat moko, ki so si jo interniranci potem kuhali sami. Tudi Janez in Bogdan sta na dvorišču v petkilogramski pločevinki skuhala moko v vodi in to jed uživala več dni, da sta preživela.

Ponoči na 9. september 1943, to je dan po kapitulaciji Italije, ko Nemci še niso prišli

v Scipione, so iz taborišča pobegnili Janez Rešek, Bogdan Melihar, Stane Koman in Franc Jurjec. Splazili so se iz zgradbe in z ograjene terase, ki je obkrožala zgradbo, poskakali v nižino. Spodaj je bil vinograd in so se najprej najedli grozdja. Nato so se ločili. Bolj varno je bilo hoditi v dvojce, kot če bi bili vsi štirje skupaj. Koman in Jurjec sta šla v eno smer, Melihar in Rešek pa v drugo, proti hribom. Morala sta biti zelo previdna, kajti domačini so ju sumili, da sta nemška vohuna, čeprav sta jim dopovedovala, da sta pobegnili iz taborišča. Tu in tam je kak kmet Janeza in Bogdana le sprejel na delo, tako da sta si prislužila hrano. Janezu je šlo na smeh, ko je pripovedoval, kako sta pri nekem kmetu orala njivo. Vol se nikakor ni hotel premakniti, pa ga je Bogdan s palico dregnil v zadnjico, da je kar poskočil. Ko se je ustavil, ga je spet dregnil, in tako vse, dokler njiva ni bila zorana.

Med potjo sta morala prebresti precej naraslo reko. Oslabelemu Bogdanu se je to posrečilo le s pomočjo visokoraslega Janeza. Končno sta prispela v gorsko vas Cereseto, ki leži na višini 575 metrov, nad mestom Bardi v provinci Parma. Ustavila sta se v hiši zunaj vasi. sprejeli so ju izredno ljubeznivo. Gospodar Vittorio Negri je bil upokojeni kuhar. Delal je v Quebecu in nekaj časa menda tudi na prekoceanki. Tudi njegova žena Marija in hči Desolina Guglielmoni sta bili dobrega srca. Bili so odločni protifašisti. Skrili so ju in njuno navzočnost prikrili tudi Desolininemu možu, karabinjerju v Bardiju. Niso mu zaupali. Dali so jima, kar so imeli, celo ves med in orehe, da sta se malo okrepi-la. Gospodinja je govorila, da rada umre zanju, saj ona je stara, onadva pa sta mlada in morata živeti. Prenočevala sta na majhnem skednju nad hišo.

V Cereseto se je zateklo še nekaj Sloven-cev, ubežnikov iz taborišč. Med njimi bivša jugoslovanska oficirja Židanek in Skitek. Z njima se je družil mladi Jože Konda. Ko sta se Bogdan in Janez razgledala po okolici in si nekoliko opomogla, sta šla na sestanek z italijanskimi kmeti v vas na drugem bregu doline. Domačini so Bogdana izvolili za ko-mandanta partizanov in mu izročili orožje. To je vsekakor bil znak velikega zaupanja.

Ko sem si uredila dopust, sem dala v kovček dve moški obleki s perilom. Čeprav je bil že sneg, sem obula nizke lahke čevlje,

da ne bi kdo posumil, da sem namenjena v hribe. Drugega decembra 1943 sem se ob 14. uri poslovila od brata Staneta in svakinje, ki sta me spremila, in se z vlakom odpeljala proti Trstu. Pravzaprav sem se peljala v neznano, saj nikakor nismo mogli ugotoviti, kje leži vasica Cereseto in kje moram izstopiti. Vedela sem le, da v parmski provinci, saj je tam bilo taborišče. Potovanje z vlakom je bilo izredno naporno, posebno po Italiji, ki so jo Nemci že zasedli. Proga je bila na številnih krajih prekinjena, kolodvori zbom-bardirani. Vsakokrat smo morali izstopiti z vlaka in peščiti s prtljago, dokler nismo spet prišli do vlaka, ki nas je čakal na drugi strani, kjer so bili tiri še v redu. Pogosto je bilo to precej daleč. Vselej, ko smo presedli z vlaka na vlak, si je bilo treba priboriti prostor, včasih celo samo stojišče. Ponoči vlaki zaradi bombardiranj niso vozili. Vagoni so bili pre-polni ljudi, povsod je vladala zmeda. Nes-trpni, vsiljivi moški, ki so se od kdove kod vračali v Italijo, so hoteli čimprej priti domov. Povzročali so neverjeten hrup in zmešnjavo.

Pred Bologno smo spet izstopili z vlaka in peščili do kolodvora. Zvedeli smo, da bo vlak nadaljeval vožnjo šele naslednje jutro. Utaborili smo se, kakor je pač kdo vedel in znal. Nenadoma je stal pred menoj nemški oficir, poveljnik postaje v Bologni. Nemci so takrat že nadzorovali vlake in kolodvore v severni in srednji Italiji. Oficir je očitno opazil, da sem sama, in me je na vsak način skušal pregovoriti, naj se rešim »sodrgce« in grem v njegovo pisarno, češ da bom tam lahko udobno pričakala jutro do odhoda vlaka. Bila sem odločena, da se ne premak-nem z mesta, zato je vzklil: »Še vsaka trdnjava je padla, pa boste tudi vi!« »Stalin-grad pa ni padel!« sem mu hitro zabrusila. Osuplo me je pogledal in odšel. Nisem ga več videla.

Ko se je zdanilo, smo spet peščili do vlaka. Peljala sem se do Piacenze. Prepozno sem se pozanimala, da bi morala izstopiti že v Parmi. Vlak tistega dne ni več peljal nazaj. preostal mi je še avtobus. Z njim sem se odpeljala do končne postaje ob vzhodni gore. Imena kraja se ne spominjam več. Prenočila sem v edini, skromni gostilni v kraju, v nezakurjeni sobi v prvem nadstropju. Vrata so bila brez zapaha, ključavnica pa je bila vsa razmajana. Ponoči je nekdo skušal nasilno odpreti vrata. Ker sem se bala, da bo ključav-

nica popustila, sem v mrazu planila iz postelje. Ni bilo časa, da bi se ogrnila in si nataknila čevlje. Na vso moč sem v nočni gluhoti tiščala vrata, dokler nisem zaslišala, da se koraki oddaljujejo. Pošteno sem se bila utrudila in premrazila.

Ko sem zjutraj vstopila v gostilniško sobo, je tam sedel narednik karabinjerjev (marešalo). Opazila sem ga bila že zvečer in bila sem začudena, da me ni legitimiral. Pritožila sem se mu, da je ponoči nekdo skušal vdreti v mojo sobo, ter mu pokazala svojo legitimacijo nekdanje ljubljanske kvesture, na kateri je pisalo »Funzionario di P. S.« (oficir javne varnosti). S seboj sem jo vzela prav zato, da bi jo, če bi bilo potrebno, pokazala Italijanom. Marešalo je v zadregi priznal, da je on skušal vdreti v sobo, da pa tega ne bi naredil, če bi vedel, kdo da sem. Povedal mi je tudi, da do mesta Bardi, kamor sem bila namenjena, ne vozi noben avtobus. Kraja je povezovala le gozdna pot. Toda na srečo naj bi prav ta dan odpeljal iz vasi kamion z begunkami iz bombardiranega Milana. S šoferjevimi dovoljenjem sem se zrinila na kamion med ženske in otroke, ki so z veliko prtljage potovali k sorodnikom in znancem v hribovske vasi. Vozili smo se že precej časa, ko nas je ustavila večja skupina skvadrstov, fašistov s črnimi kapami s cofi. Zahtevali so, da vsi izstopimo s kamiona in pokažemo vso prtljago. Ženske so vreščale in dale duška svojemu ogorčenju. Prav nič niso izbirale besed, ko so kričale črnosrajčnikom, da so morale zaradi njih sredi zime zapustiti porušene domove. Seveda sem kričala skupaj z njimi, saj sem se zavedala posledic, če bi fašisti našli v mojem kovčku moški obleki, ki sem ju nosila v hribe, kjer so gospodarili partizani. Za partizane so vedeli vsi domačini. Fašisti so končno popustili in svoji zahtevi in brez pregleda prtljage smo nadaljevali pot.

Kamion se je postopoma praznil. Ženske z otroki so izstopale pri odcepih. Ko je šofer ustavil ob cestarjevi hiši, sem bila na kamionu le še jaz. Rekel mi je, da je na cilju, prišel je namreč po drva. Dež je namočil zasneženo pot, in ko sem skočila na tla, mi je čevljev obtičal v brozgi. Vstopila sem v cestarjevo hišo in prijazni domačini so mi dovolili, da sem si sušila premočeno obleko in obutev ob odprtem ognjišču, kakršna so uporabljali v tistih krajih.

Do mesta Bardi, od koder je vodila gorska

pot v Cereseto, je bilo še daleč. Premišljevala sem, kako naj nadaljujem pot. Kaj dosti upanja, da bi po tej odročni gozdni poti v doglednem času pripeljalo kakšno vozilo, ni bilo. Pa vendar sta se čez kakšno uro ustavili pred cestarjevo hišo dve vojaški vozili. V hišo je vstopil oficir in iz njegovega pogovora s cestarjem sem razbrala, da so namenjeni v hribe poloviti partizane (rastrellamento), in to prav v okoliš Cereseta.

Hitro sem se odločila, da bom izkoristila enkratno priložnost. Oficirja sem prosila, da naj me vzame s sabo. Na vsak način se me je hotel otresti, češ da sta vozili prenapolnjeni in da za žensko ni primerno mesto med vojaštvom na bojnem pohodu. Natvezila sem mu, da sem učiteljica v mestu Bardi in da moram kolikor mogoče hitro priti tja, drugače bodo otroci brez pouka. Jasno mi je bilo, da moram pohiteti, če hočem pred fašisti priti do partizanov. Oficir je končno nerad popustil in vojakom v prvem vozilu ukazal, naj se stisnejo in napravijo prostor za učiteljico. Godrnjaje so se stisnili, saj so bili resnično nagneten. Komaj da sem se zrinila mednje v prvo vrsto. Oficir je sedel k šoferju in me nenehno spraševal o cestah, o oddaljenosti do krajev, kamor smo šli, o ljudeh in razmerah. Odgovarjala sem mu na slepo, saj tako kakor on tudi jaz nisem vedela nič. Na srečo je bil tujec v teh krajih. Govoril je s sicilijanskim naglasom in me ni spregledal. Kljub temu sem sklenila, da bom molčala, da se ne bi preveč zapletla. Priložnost za to se mi je ponudila, ko so vojaki, ki so že tako neznosno smrdeli, začeli odpirati konzerve in jesti meso, ki je bilo videti kot surovo. Rekla sem, da mi je zaradi tega slabo in da ne smem več odpreti ust, drugače bom bruhala. To je zaleglo in ni me več spraševal.

Govoriti sem se bala tudi zato, ker bi oficir prej ali slej moral spoznati, da ne obvladam popolnoma italijanskega jezika. Italijanščine sem se učila v gimnaziji, velike sem pridobila s konverzacijo z dr. Kantetom in branjem italijanskih knjig pred vojno, veliko pa tudi med italijansko okupacijo, ko sem v službi bila prisiljena govoriti z Italijani in se mi je uho privadilo tudi sicilijanskega narečja. Toda to je bilo premalo. Prav pa mi je prišlo, da sem govorila knjižno italijanščino. Tako je Sicilianec zares verjel, da sem učiteljica.

Zdi se mi, da smo se vozili precej dolgo.

Nenadoma se je vozilo ustavilo. Šofer in oficir sta ga skušala popraviti. V daljavi sem zagledala mesto. Nanaglooma sem izstopila, pograbila svoj kovček in se hitro oddaljila, ne da bi oficir, zatopljen v popravljanje, to opazil. Ko me niso mogli več videti, sem stekla, kar so mi dale noge. Smuknila sem v prvo hišo in vprašala za pot v Cereseto. Začudeni so mi jo pokazali kar za hišo. Tako se mi ni bilo treba več vrniti na cesto. Hitro sem ji ubrala navkreber, niti ozrla se nisem nazaj.

Naslednjega dne sem od domačinov zvedela, da je oficir posumil, da z menoj nekaj ni v redu, saj sem izginila brez zahvale. Zaman so poizvedovali za menoj v mestu. Če bi se vozilo ne pokvarilo, ne vem, kako bi se izmotala, ko bi me oficir vprašal, kje je kasarna in o drugih podrobnostih o mestu. Iz pogovorov vojakov sem zvedela, da bodo fašisti prenočili v Bardiju in šele naslednjega dne odšli na pohod.

Na dolgi poti do prve vasi sem srečala samo enega moškega. Šel je v dolino. Ustavil se je in me začudeno gledal, jaz pa sem brez pozdrava odločno šla mimo njega. Prebresti sem morala ledeno mrzli narasli potok. Ko se je zmračilo, sem obstala pri prvi hiši na začetku vasi. Vprašala sem starejšo kmetico, ali se ta vas imenuje Cereseto. Odvrnila je, da je to vas Caprile, do Cereseta pa da je še daleč. Tedaj se je iz hiše oglasil moški glas. Odgovorila mu je v narečju, ki je bilo bolj podobno francoščini kakor italijanščini. Moški je rekel, naj vstopim v hišo, da bodo videli, s kom imajo opravka. Vstopila sem in ob odprtem ognjišču zagledala starejšega moškega, ki je pekel rezine polente. Kuhana in nato rumeno popečena polenta, z vrstico razrezana na pravokotnike, je bila izredno okusna. Povabil me je, naj se posušim, in me medtem spretno zasliševal, dokler se ni prepričal, da nisem provokator. Poznal je naše fante, ki so krožili po vseh okoliških hribovskih vaseh. Rekel je, da prav oni organizirajo partizane in da morajo biti vaščani zato skrajno budni, drugače bi jim fašisti zažgali hiše, moške pa postrelili. Vasi, mi je povedal, se medseboj ščitijo in sproti obveščajo o vsem, kar se dogaja. Povedal mi je tudi, da je prav v hiši ob cesti, kjer sem vprašala za pot, javka. Dodal je, da bi mi posodili osla, če bi bili obveščeni, da pridem, kajti pot do Cesereta traja sedem ur. Ne vem, kaj naj bi

počela z oslom, hoje sem bila tako ali tako vajena. Prav bi mi prišel le, ko sem obuta bredla čez potok.

Bartolomeo Sidoli, tako mu je bilo ime, je odločil, da bom prenočila pri njih, zjutraj pa da me bo spremljala njegova žena v Cereseto, da se me vaščani ne bodo ustrašili in me spet ne zasliševali. Prenočila sem na odprtem podstrešju med številnimi vrečami, do vrha napolnjenimi z debelimi žlahtnimi orehi.

Bilo je še temno, ko sva se z gospodinjo odpravili na pot. Snega je bilo kar veliko in gazili sva v celo. Pod vasjo mi je gospodinja naročila, naj počakam, in je sama šla naprej. Minilo je precej časa, preden so me poklicali. Ob hiši je bila zbrana cela družina, od skednja pa je navzdol z velikanskimi koraki tekkel Janez Rešek. Ko me je zagledal, je obstal; mislil je namreč, da je prišla njegova sestra, saj so otroci pritekli povedat, da je prišla sestra. Nekoliko počasneje je za Janezom pritekel Bogdan. Objel me je in kar zavrtel od veselja. Reška sem hitro potolažila, ko sem mu povedala, da bo šel tudi on z menoj domov. Od veselja me je objel. Razveselili pa so se me tudi domačini. Gospodar Vittorio je hotel takoj zaklati ovco, da bi proslavili naše snidenje. A sem jim povedala, da prihajajo v hribe fašisti, zato je zanje in za nas bolje, da čimprej zapustimo te kraje.

Kako rada bi nekaj časa ostala pri teh izjemno dobrih ljudeh. Rada bi se tudi malo odpočila po tako napornem potovanju in neprespanih nočeh. Toda nismo smeli izgublјati dragocenega časa. Dogovorili smo se, da bomo takoj naslednje jutro odšli na ligursko stran, da bi se izognili srečanju s fašisti, ki so prodirali s parmske strani. Naš cilj je bilo sedem ur oddaljeno mesto Borgotaro, ki leži v dolini reke Taro v pokrajini Emilia.

Bogdan in Janez sta izročila orožje domačim partizanom in uredila z njimi, kar je pač bilo treba. Prišel je tudi Jože Konda, žalosten da ne more z nami domov. Obljubila sem mu, da bom poskrbela tudi zanj, da se bo vrnil v Ljubljano. Bilo je petega decembra in Bogdan in Janez sta za slovo priredila Miklavžev večer, da bi tamkajšnjim otrokom, ki Miklavža niso poznali, prikazala naše običaje. Seveda je bil nastop brez Miklavža, samo s parkeljmi.

Zjutraj smo se poslovili od naših dobrotnikov in se v dežju odpravili na zasneženo

pot. Vse do Borgotara se nismo ustavili. V mestu smo v skromnem lokalu počakali na vlak in se z njim odpeljali proti пристаниšču Spezia ter naprej v notranjost Italije. Vračanje proti Ljubljani v družbi dveh hvaležnih tovarišev je bilo vse kaj drugega kakor moje mučno potovanje, ko sem ju šla iskat. Spet smo prestopali z vlaka na vlak. Toda zdaj sem lahko nastopala uradno, saj sem odgovarjala za dva »nevarna« interniranca, ki sem ju morala živa izročiti ljubljanski policiji. To sem izkoristila že na prvem vlaku. Poiskala sem nemškega oficirja, ki je vodil vlak, in zahtevala kupe za oba ujetnika in zase. Vlak je bil poln, a je oficir, ko je videl dokumente, kljub temu izpraznil kupe, v katerem so bili Nemci, in ga dodelili nam. Vozili smo se udobno, imela sem dovolj prostora ne samo za sedenje, temveč tudi za ležanje. Janez in Bogdan sta izmenoma stražila pri vratih, da se nihče ni mogel vriniti med nas. Imela sem čudovit občutek, da imam »stražarja« in se mi nihče več ne more približati, da bi me nadlegoval.

Ker fanta še nista videla Benetk, sem se odločil, da prekinemo vožnjo in da jima razkažem to slovitno mesto. V Benetkah smo srečali nekaj bivših ljubljanskih kvesturinov (polijskih agentov). Kako drugače so se vedli, bili so ponižni in prijazni. Tedaj so tudi sami že okušali dobrote okupacije.

Na vlakih v severni Italiji je bilo med potniki vse več Slovencev, ki so se vračali iz raznih taborišč. Dva vračajoča se interniranca sta nas prosila, da vzamemo v varstvo mlado dekle iz Ljubljane. Rekla sta, da onadva ne gresta v Ljubljano, temveč k partizanom. Imena dekleta se ne spominjam več, čeprav je z nami potovala do Ljubljane.

V vagonu je poleg nas sedela Italijanka z roko v mavcu in velikim, težkim kovčkom. Med Tržičem in Trstom je bila proga zbombardirana. Morali smo izstopiti in kar daleč pešati do vlaka. Italijanka je prosila Janeza in Bogdana, da bi ji nesla kovček. V gneči in temi smo žensko izgubili, a po dolgotrajnem iskanju se nam je posrečilo, da smo jo našli v vlaku na drugem koncu proge. Bila je presrečna, saj je že mislila, da je kovček izgubljen. V Trstu nas je vse štiri povabila, da prenočimo v njenem stanovanju. Noč bi morali namreč prebedeti na kolodvoru. Stanovala je v središču mesta. Odstopila nam je spalnico. Vstali smo že ob štirih zjutraj.

Nestrpno smo si želeli čimprej priti na vlak za Ljubljano. V naglici sem v stanovanju pozabila dežni plašč.

Ko smo prevozili staro italijansko-jugoslovansko mejo, sta Bogdan in Janez skozi okno vlaka prvokrat videla belogardiste. Bila sta presenečena in razočarana. V Ljubljani smo se razšli, vsak na svoj dom. Na policiji se nihče ni zanimal za povratnika.

Janez Rešek je kmalu ilegalno odšel na Gorenjsko k partizanom, Bogdan Melihar pa je moral najprej na zdravljenje, ker je imel razjedene ves prebavni trakt. Doma so mi povedali, da je upravnik dr. Hacin ukazal aretirati mojega brata Staneta Meliharja, takoj ko se je vrnil s kolodvora ob mojem odhodu v Italijo. Poslali so ga v Dachau.

Za Jožeta Kondo sem poskrbela, da se je vrnil v Ljubljano. Iskat ga je šel neki upokojenec, čigar ime sem pozabila. Spominjam se, da je ta upokojenec še enkrat odšel v Cereseto in pripeljal še drugega interniranca.

Z Desolino sva si dopisovali. Pisala mi je, da so kmalu po našem odhodu iz Cereseta prišli fašisti. Ker sem že v vasi Caprile sporočila, da bodo prišli, je bilo prebivalstvo vseh okoliških vasi pravočasno obveščeno in pripravljeno na njihov prihod. Fašisti niso našli nič, svoji jezi so dali duška le v Viktorjevi hiši in mu uničili radio. Leta 1944 pa so Nemci na svojih pohodih čez te kraje uničevali vasi in med drugim zažgali tudi hišo Viktorjeve žene.

Leta 1962 sva z možem obiskala prijatelje v Ceresetu. Viktor je bil že mrtev, prav tako Bartolomeo iz Caprile. Njegova vdova in Viktorjevi vnukinji so se izselili v Ameriko. Vas je bila obnovljena, do Borgotara je bila speljana nova široka makadamska cesta. Doma pri Desolini in stari materi je ostala le najmlajša hčerka, pa sva je povabila, naj pride k nam na počitnice. Očitno zaskrbljena je rekla, da si ne upa priti v Jugoslavijo. Na vprašanje zakaj, je odgovorila, da so jih iz Parme, kjer se je šolala na kolegiju, peljali na šolski izlet v Trst v bližino meje. Na jugoslovanski strani so zagledali napis FLRJ in vprašali, kaj pomeni. Učitelji so jim takole razložili kratice: Fucilazione Libera Buoni Italiani. V dobesednem prevodu bi bilo to: prosta ustrelitev dobrih Italijanov. Komaj sva verjela svojim ušesom, da je možna takšna propaganda. Toda mladi so verjeli svojim učiteljem in njihovi starši tudi.

BOGDAN MELIHAR (DESNO) NA LIPARIH SPOMLADI 1943.

SLOVENCİ, INTERNIRANI NA OTOKU LIPARI V ITALIJI 1942-1943.

1.

Ciril Ahlin, Kamnik, Kranjska cesta 4č. Martin Grobovšek, Ljubljana, Kuharjeva 2. Miloš Hočevar, Ljubljana, Einspielerjeva 5a. Stanko Ilovár, Novo mesto, Cankarjeva 25. Franc Jurjec, Ljubljana, Gosposka 4. Stane Koman, Ljubljana, Ulica prvoborcev 13. Sveto Lukačević, Vrhnika, Klic 26. Jože Malič, Ljubljana, Puterlejeva 29. Bogdan Melihar, Ljubljana, Mašera Spasičeva 13. Nace Možina, Ljubljana, Bežigrad 13. Miran Pevc, Izola, Cankarjev drevored 15. Drago Pirman, Ljubljana, Medvedova 21. Janez Rešek, Ljubljana, Rožna cesta 1/7.

2.

Božo Glavan, Mahnič (Verd), Pezdirc (Kresnice), Franc Merčnik, Stanko Zavri (Trst), Jože Oven (Velike Lašče), Zloković (Šibenik ali Zadar), Ivan Draksobler, Franc Habjan, Pavel Frice, Velimir Kariž, Anton Kokalj, Polde Kosanc, Ivan Jerina, Franc Marn, Polde Mejač, Viktor Prelec, Igor Pretnar, Danilo Radetič, Leopold Rajner, Jože Rebec, Radivoj Rehar, Ivan Rupnik, Konrad Štrukelj, Ivan Vajdetič, Anton Vrščaj, Miha Živec.

Na fotografiji je skupina interniranih Slovencev na Liparih, 1943. Med tistimi, ki stojijo, sta Janez Mahnič-Jurjec in Bogdan Melihar, šesti od leve je Janez Rešek.

DANICA LOVREČIČ-MELIHAR

NEKAJ AVTOBIOGRAFSKIH PODATKOV

Rodila sem se v družini z enajstimi otroki, štirje so umrli že v nežni mladosti. Oče je bil sin Čeha iz Moravske Ihlave. Kot tkalski mojster je prišel v Ljubljano in se tu poročil s Slovenko. Oče je bil dacar in se je z majhno plačo in številno družino komaj prebijal skozi življenje. Bil je svobodomislec, zato so ga veliko premeščali. Otroci so se rojevali, pa tudi umirali v raznih krajih Slovenije. Jaz sem bila rojena v Trziču, kamor je bil oče prestavljen iz Ilirske Bistrice. Leta 1917, ko smo dobesedno trpeli lakoto, nam je za jetiko umrla mati. Brat Bogdan je takrat imel sedem mesecev, jaz šest let, starejši trije pa so se šolali. Po dveh letih se je oče ponovno poročil in imel še dve hčeri.

Leta 1913 smo se za stalno preselili v Ljubljano. Stanovali smo v Trnovem v tako imenovanem gradičku, v hiši z meter debelimi zidovi, ki pa je kljub velikosti imela samo dve sobi. Stala je na majhnem griču sredi travnikov in njiv. Pozimi so se tja hodili sankat številni otroci iz Trnovega. Vodovoda in elektrike do zadnjih let pred okupacijo ni bilo. Perilo so nosile ženske izpirati na Gradaščico, ki je bila v tistih časih čista. Posrečilo se mi je pasti vanjo na glavo in so me perice zadnji hip potegnile iz vode.

Pot h gradičku je vodila mimo vojaške jahalne šole (tako imenovane raitšole). Na tem mestu stoji danes dom Partizana. Ko sem bila še otrok, sem tudi jaz nekajkrat jezdila neosedlanega konja, kadar je pač oficir dovolil, da me je vojak posadil nanj. Lastnica hiše, v kateri smo stanovali, Meta Peršin iz Stožic je na njivah gojila zelenjavo za ljubljanski trg. Med počitnicami sem ji pomagala voziti cizo na trg in prodajati. Za plačilo mi je dala skodelico soljene in popoprane skute.

Od prvega razreda osnovne šole (pet let) sem hodila na Mladiko, do mature (osem let) na žensko realno gimnazijo. Do šole na današnji Prešernovi cesti sem imela pol ure hoda. Za obleko in šolske potrebščine sem si kmalu zaslužila sama s priložnostnimi opravili, v višjih razredih in na fakulteti predvsem z inštrukcijami.

Ko sem bila v šestnajstem letu, to je bilo leta 1927, sem bila eno leto »vzgojiteljica« osemletne šolarke. Zjutraj sem jo spremila do šole in nato sama odšla v gimnazijo. Po pouku sem bila ves čas z njo, do devete ure zvečer, ko sem s pravljičami ob deklinski postelji končala delovno obveznost. Potem sem se še začela učiti in pisati svoje naloge. Razumljivo je, da nisem bila v šoli pogostokrat zadosti pripravljena, kljub temu me je prizadelo, ko mi je nekoč razredničarka rekla, da sem »že tako lena«. Vendar v šoli nisem nikomur zaupala, da sem »v službi«; mislila sem, da se mi bodo posmehovali. Med velikimi počitnicami, ko smo odšli v Kokro in Škofjo Loko sem morala poleg tega, da sem delala družbo deklici, pripravljati tudi njenega bratranca za dva popravna izpita in občasno varovati še dva dojenčka sorodnic, ki so prišle na počitnice.

Ko smo stanovali na Trati pri Škofji Loki, me je nekega dne v začetku počitnic z obiskom iznenadil Vito Kraigher. Iz Ljubljane se je pripeljal samo zato, da bi me pregovoril, da bi šla s skviti taborit, če se prav spominjam, v Makarsko. Rekel mi je celo, da bi lahko šla zastonj, da bodo zame zbrali denar. Silno rada bi sprejela povabilo in uživala počitnice med dobrimi prijatelji, toda očetova stroga vzgoja je pripomogla, da sem dala prednost dolžnosti, ki sem jo prevzela. Z Nado Kraigher sva bili v tistem času najboljši prijateljici. Dr. Dušan Kraigher mi je izkazoval posebno pozornost, mami Vika in Mici Kraigher pa sta ravnali z menoj kot z lastno hčerko. Na tisti čas imam res lepe spomine.

Z gimnazijskim pevskim zborom, ki ga je vodil dr. Dolinar, sem bila 9. maja 1929 v Žirovnici. Ne spomnim se, ali smo bile na majniškem izletu ali so nas tja peljali s posebnim

namenom. Spominjam pa se srečanja z lužiskosrbskim pesnikom Janom Skalo, ki je v Žirovnico prispel z Bleda, kjer je bil na letovanju. Naš profesor slovenščine pesnik dr. Ivan Lah me je določil, da sem Skalo pozdravila z deklamacijo. (Tudi drugače sem recitirala na vseh šolskih proslavah.) Zapele smo mu nekaj pesmi in bil je zelo ganjen. Junija istega leta mi je iz Berlina poslal zbirko svojih pesmi pod naslovom Škrē, izdal jo je leta 1923 v samozaložbi v Budišinu, in svojo fotografijo, malo kasneje pa tudi izvod mesečnika Lužica (Budišin 1929, letnik 44). Na prvi strani je natisnjenih šest njegovih pesmi. Pesem Pod Karavankami je posvetil meni in mi jo poslal skupaj s prevodom:

*Rozkcēli bēchu so luki,
so roznjesli spēwanja zwuki
nad krajinu slowinskiach wjeskow
pod Karawankami.*

*Z wotmachom k tebi nakhili
so sapaca duša w tej khwili
srjedz krajín gorjanskich wjeskow
pod Karawankami.*

*Z mróčel so nahle zablyska
a z twojeje wutroby wyska
so pozbēhny jasot do njebja
nad Karawankami.*

*Razcveli so se travniki
razlili petja zvoki
nad deželo slovenskih vasi
pod Karavankami.*

*S silo k Tebi se naklanja
plamteča duša tisti hip
v srcu poljan teh gorenjskih vasi
pod Karavankami.*

*Iztrga iz oblaka blisk
iz tvojega srca pritajen vrisk
se tja do sivega neba . . .
nad Karavankami.*

(Knj. Danicy M. v Ljubljani.)

Nekaj malega sem se v mladosti ukvarjala tudi s športom, zelo veliko pa sem prepevala. Ko sem bila še študentka, smo dekleta prosile zborovodjo Franceta Marolta, da nas vključi v moški akademski pevski zbor. Odgovoril nam je, da so fantje raje sami, da pa bo organiziral ženski akademski pevski zbor. Maroltova žena Tončka Marolt se še sedaj dobro spominja, da je France Marolt želel imeti mešani pevski zbor in da so temu močno nasprotovali apezejevci, saj so se bali, da se bo potem z njimi premalo ukvarjal. Malo pred vojno je Marolt le ustanovil ženski zbor in med študentke vključil tudi nekaj pevk, ki smo bile že v službi. Vsako je prej glasovno preskusil in nas nekatere doma učil dihalnih vaj. Nekaj časa je vodil vaje z zborom tudi dirigent Anton Neffat. Zbor je štel enainštirideset članic in Marolt je z nami delal resno. Nastopile smo na dveh samostojnih koncertih, prvi je bil v veliki dvorani Kazine, drugi pa leta 1939 v Filharmoniji. Tončka Marolt se spominja, da je France nameraval združiti oba zbora, a je vojna preprečila njegove načrte. Organizacijsko delo za zbor je vodila Marička Vedernejak, pozneje profesorica na Ptuj. Zbor so po koncertu fotografirali, na žalost pa niso napravili zvočnega posnetka.

Ko sem bila slušateljica na pravni fakulteti, sem se včlanila v akademsko društvo Triglav. Bila sem odbornica v Svetu slušateljev pravne fakultete. Spominjam se, da je nekoč prišel na sejo našega sveta Tone Tomšič. Nedolgo tega se je bil vrnil iz ječe v Sremski Mitrovici in nam je na dolgo pripovedoval o razmerah v zaporih. Obiskovala sem tudi krožek, na katerem nam je dr. Dolfe Vogeltnik razlagal Marxov Kapital.

Po prvem državnem izpitu sem se lotila pravnozgodovinske raziskovalne naloge Koroški deželni ročini (Landhandfeste), ki dotlej še niso bili obdelani. Za nalogo sem dobila Svetosavsko nagrado (po vojni Prešernove nagrade na univerzi). Na predlog mentorja prof. dr. Janka Polca so mi dali podvojeno višino razpisane nagrade. Sem edina ženska, ki je na pravni fakulteti ljubljanske univerze prejela to nagrado.

PRVA SLUŽBENA LETA

Po diplomi leta 1935 sem vložila številne prošnje za namestitev. Mesta za pravnike so bila vsa zasedena. Celo na pripustitev k brezplačni »sodni praksi v svojstvu advokatske pripravnice

pri sodiščih v Ljubljani« sem morala čakati pol leta. Obdržati sem morala tudi inštrukcije, saj so bile moj edini skromni vir dohodka.

V juniju 1936 sem iz časopisne vesti v Jutru zvedela, da sem sprejeta na bansko upravo dravske banovine kot politično upravna pripravnica. Dodelili so mi referat za domovinstvo na upravnem oddelku. Za mojo namestitve je osebno posredoval minister Krek, čeprav me osebno ni poznal. Posrednici je povedal, da se je minister dr. Anton Korošec zelo upiral, češ, kaj bi z žensko, ali naj jo da na policijo?

Podedovala sem do skrajnosti zanemarjen referat. Celi kupi spisov so neurejeno polnili ne le vse predale pisalne mize, temveč so ležali tudi na njej in po tleh. Isti primeri so bili vodeni vzporedno pod dvema ali celo tremi številkami. Od domovinske pripadnosti so bile odvisne rešitve prošelj za podpore in podobno, zato so tisti, ki so se pritoževali na bansko upravo zoper odločbe okrajnih načelstev, težko pričakovali, kdaj bo njihova zadeva rešena. Tako sem, da bi čimprej rešila zaostale primere, hodila v službo tudi vse proste popoldneve. Moj šef, nekdanji policijski ravnatelj dr. Alojzij Guštin, je tudi ob popoldnevih z zadovoljstvom ugotavljal, da se kupi spisov manjšajo.

Neko dopoldne me je poklical v svojo pisarno ban dr. Marko Natlačen. Rekel mi je, da so zoper mojo namestitve hude pritožbe, češ da je veliko »njihovih« pravnikov brez dela, v službo pa so sprejeli nasprotnico. Odločno sem mu odvrnila, da naj me pač odpustijo, če se jim zdim nevredna. Nekaj časa me je gledal, nato pa mi je rekel, da me ne bodo odpustili, da naj kar tako nadaljujem delo kakor doslej. Prav gotovo se je pozanimal pri dr. Guštinu, kako opravljam svoje delo.

Oktober 1936 so me premestili na policijsko upravo v Ljubljani z nalogo, da organiziram socialni odsek. Prej ko je minilo leto, me je prišel intervjuvat novinar iz Beograda. Pogovor s sliko je bil objavljen 3. junija 1937 v beograjskem časopisu Vreme pod naslovom Prva žena policajac priča nam o jednogodišnjem radu.

V novo delo sem se kmalu vživela. V mojo sobo so pričeli zahajati uslužbenci uprave, kadar so imeli kakšne težave, bodisi v službi, bodisi privatno. Tudi Rika Geržinič, žena policijskega svetnika, je, dokler so še stanovali na policiji, večkrat prišla k meni na kratek klepet. Nekoč mi je rekla: »Kako bi bila jaz srečna, če bi enkrat naša Neda zasedala tole vaše mesto.« Neda Geržinič je bila takrat slušateljica pravne fakultete. Nekaj skupnega sva imeli: obema je manjkalo en rigoroz, da bi dosegli doktorat. To je ena od redkih stvari, ki jih v življenju nisem izpeljala do konca. Mislila sem, da bom to opravila ob službi, pa sem od prvega dne imela toliko dela, da na študij za rigoroz niti pomisliti nisem mogla.

MOJ BRAT STANE MELIHAR

Med prvimi, ki me je povezal z Osvobodilno fronto, je bil moj brat Stane Melihar. Rodil se je 3. aprila 1901 v Novem mestu. Osnovno šolo je obiskoval v Brežicah, v Trnovem pri Ilirski Bistrici in v Trzinu, kakor so pač premeščali očeta. Srednje in univerzitetne študije je končal v Ljubljani. Od šestega razreda realke se je preživljal sam. Ob koncu prve svetovne vojne je kot maturant organiziral srednješolsko mladino v Srednješolsko dijaško zvezo, ki je takratni pokrajinski upravi predložila sovjetsko ureditev šolstva. Po maturi je bil eno leto član slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani. V letih 1920/1921 je nadaljeval študij dramaturgije na Dunaju in nato dve šolski leti v Berlinu. Tam se je preusmeril v žurnalizem. Leta 1926 je bil v Parizu.

Povsod je bil organizator marksistične univerzitetne mladine. Ves čas je tudi dopisoval v tuje in domače napredne časopise. Na Dunaju je bil prevajalec gradiva, namenjenega za Jugoslavijo, in Roste, časopisa kominterne. V Berlinu je bil v letih 1922/1923 organizator in tajnik internacionalne študentske pomoči za lačne v Rusiji. Ko je v tej funkciji na mednarodni konferenci za pomoč razkrinkal uradnega zastopnika jugoslovanskega Rdečega križa kot provokatorskega agenta, je prišel na beograjski policijski seznam študentov komunistov. Poslej je bil povsod, kjer je prebival in služboval, pod policijskim nadzorstvom.

Bil je, kot rečeno, tudi prevajalec; prevedel je knjigi Bojana Isajeva Rojeni smo na Balkanu, izšla je v založbi Modra ptica leta 1938, in Eve Curie Gospa Curie, ki je tudi izšla v založbi Modra ptica leta 1939.

Še ne osemnajstleten je bil koroški prostovoljec. V knjigi Koroški plebiscit – Boji pri Karavanskem predoru piše Lojze Ude na strani 170: »Ponoči od 7. na 8. januar (1919) je prišla iz Ljubljane legija koroških prostovoljcev, ki so jo ustanovili po velikem protestnem zborovanju (1. 1. 1919) ... V legiji je bilo 130 fantov z moštvom 4 strojnic ... Med dijaki je bil poznejši profesor in komunist Stane Melihar. Večinoma so bili to dijaki, ki so imeli puško prvič v rokah ... Ognjeni krst, neizkušenos, dež in sneg so povzročili, da se je legija slabo obnesla, le posamezniki (npr. Stane Melihar) so se izkazali.« Dobro se spominjam, da nam je Stane, ko se je vrnil domov, pravil, da ga je zasulo.

Ker ga niso sprejeli v državno službo, je leta 1928 odšel na samoupravno gimnazijo v Murski Soboti, kjer so iskali slavista. Tri leta kasneje so ga na osebno intervencijo ministra Pucelja sprejeli v državno službo. Minister Pucelj posredovalcu ni odpustil, da mu je »podtaknil« komunista. Nato je dve leti služboval na gimnaziji v Mariboru in nato še dve leti v Celju, od šolskega leta 1937/1938 pa na klasični gimnaziji v Ljubljani.

Ko je moj brat služboval zunaj Ljubljane, mi je med velikimi počitnicami preskrbel inštrukcije za popravne izpite. Tako sem zastoj prežvela počitnice pri kaki družini, poleg tega pa sem si prislužila tudi nekaj denarja za nadaljevanje študija. Dvoje počitnic sem inštruirala v Murski Soboti, in to prvikrat po maturi leta 1930. To leto je bila v Murski Soboti prva matura. Med maturanti je bil tudi poznejši narodni heroj Štefan Kovač. Ko je bil moj brat Stane premeščen v Maribor, me je peljal v Pesnico k družini Kerenčič, od katere je vojno preživel samo en sin, vsi drugi so postali žrtve fašizma.

Med okupacijo je Stane Melihar imel v svojem stanovanju dva krožka in bil dvakrat aretiran. Drugič na izrecno naročilo dr. Hacina. Poslan je bil v Dachau in tam dobil tifus in flegmono. Ko je že v agoniji ležal pred krematorijem, ki tisti dan na srečo ni delal, ga je rešil dr. Franta Mis. Vzel ga je v ambulanto in mu dvakrat dal transfuzijo krvi. V Ljubljano se je vrnil z zadnjim jugoslovanskim transportom. Po osvoboditvi je pomagal Ludviku Mrzeli pri urejanju taboriščnega časopisa Dachauski poročevalec. V Ljubljani je bil najprej direktor klasične gimnazije, nato pa pomočnik ministra za prosveto, zadolžen predvsem za visoko šolstvo. Umrli je leta 1964.

POVOJNA LETA

Na policiji sem delala dobrih devet let, in to v stari Jugoslaviji, med italijansko in nemško okupacijo, ter po osvoboditvi na Komandi narodne milice za mesto Ljubljana. Naloga, ki mi jo je v Komandi narodne milice naložil Tone Bavec, ni bila lahka. Sicer sem poznala ustroj policije pred vojno in med njo, toda treba je bilo čisto na novo organizirati oddelke, odseke, urade itd. in jih prilagoditi novim razmeram. Na vsa mesta je bilo treba nastaviti ljudi, ki jih je Komanda narodne milice vzela v službo.

Lovrečič se je takrat zdravil v bolnišnici zaradi posledic mučenja. Ker je uslužbenec poznal veliko bolje kakor jaz, saj je bil pri policiji že od leta 1920, sem s spiskom zaposlenih odšla k njemu v bolnišnico. Za vsakega posameznika sva premislila, na katerem mestu bi najbolje ustrežal. Neki stražnik, ki se je tudi zdravil v bolnišnici, naju je videl v pogovoru in razširil govorice, češ da sem prišla k Lovrečiču s spiskom stražnikov, ki naj bi jih ustrelili. Laž ni ostala brez posledic ne za Lovrečiča ne zame. Ko je Lovrečič toliko okrevljal, da je lahko zapustil bolnišnico, sva izdelala podroben načrt za varnostno službo po vzorcu predvojne uprave policije. Najino delo je spremljal Stane Vesel, načelnik na ministrstvu za notranje zadeve. Politični oddelek je takoj prevzela Udba. Komanda narodne milice za mesto Ljubljana je začela redno poslovati 31. maja 1945. Bila sem prvi vodja kriminalističnega oddelka. Ko je bil Branko Lovrečič sposoben za delo, je bil za vodjo kriminalističnega oddelka imenovan on. Tako je šele po osvoboditvi lahko uporabil znanje, ki si ga je pridobil na dunajskem inštitutu pred vojno. Pripravil je program za šolo za miličnike, tudi pod nadzorom Staneta Vesela. Na šoli je predaval ves čas od njene ustanovitve do svoje upokojitve leta 1959 oziroma 1961, ko je prenehal honorarno delati na svojem nekdanjem rednem delovnem mestu. V glavnem je predaval kriminalno taktiko. Šola je bila najprej v Šiški v prostorih bivše Krekove Gospodinske šole, nato v bivši ženski kaznilnici v Begunjah in končno v Vikrčah. Kamor je šel širom po Sloveniji, povsod so ga miličniki poznali. Vsi so bili njegovi učenci. V letih 1950

do 1967 je pisal strokovne članke za Kriminalistično službo in Strokovni list, glasili notranje uprave. Dobil je več odlikovanj. Na množičnem sestanku v Rožni dolini je bil leta 1947 soglasno izvoljen za načelnika Sveta državljanov.

Ko je Lovrečič prevzel kriminalistični oddelek, so mi zaupali vodstvo upravnega oddelka. Naložili so mi tudi predavanja za paznice in praznike v jetnišnici na Miklošičevi cesti.

V novembru 1945 so organizirali Oddelek za notranjo upravo mesta Ljubljana in komandanta narodne milice za mesto Ljubljana majorja Martina Greifa je zamenjal načelnik Leopold Krese, za njim pa je bil načelnik dr. Vlado Vodopivec.

Dne 22. decembra 1945 sem hkrati z drugimi uslužbenci bivše uprave policije prejela odločbo, da sem odpuščena iz državne službe. Razumljivo je, da smo bivši policisti ostali na svojih, celo na vodilnih mestih le tako dolgo, dokler nismo v delo vpeljali novih ljudi. Na odločbo smo se pritožili, ker smo bili odpuščeni iz državne službe. Na to sem dobila novo odločbo z dne 18. januarja 1946, da sem odpuščena iz službe notranje uprave. To mi je zadostovalo, saj sem si lahko iskala službo drugje, in to sem si tako ali tako želela.

Že naslednji dan sem se zaposlila pri Ljudski prosveti Slovenije, kjer je bil moj brat Stane Melihar likvidator. Tam sem delala do maja 1946, ko sem dobila mesto tajnice na pravni fakulteti univerze v Ljubljani. Za to mesto smo se potegovali trije pravniki: dr. Anton Žun, Albert Kos in jaz.

Mesec pozneje sem se poročila z Brankom Lovrečičem. To je bil srečen zakon, ki je trajal skoraj štirideset let. Rodili so se nama trije otroci: Danica, Borut in Branka.

Na pravni fakulteti sem delala šestindvajset let. Po petih letih sem se s tajništva preselila v knjižnico pravne fakultete. Bila sem strokovni vodja knjižnice; prejela sem tudi Čopovo diplomu.

Ves čas, ko sem po osvoboditvi službovala na notranji upravi in na univerzi, sem opravljala razne funkcije in istočasno tudi na terenu. Bila sem dolgoletna tajnica Društva slovenskih vojnih dobrovoljcev iz vojn 1912/1918, ki mu je zadnja leta predsedoval Branko Lovrečič. Zelo veliko sva z Lovrečičem, ki je bil predsednik gradbenega odbora, delala v letih, ko so potekale priprave za postavitve spomenika slovenskim dobrovoljcem. Spomenik je bil odkrit junija 1981 na Dvornem trgu. Avtorja spomenika sta kipar Janez Boljka in arhitekt Nikolaj Bežek. V krajevni organizaciji ZB Ljubljana-Kolezija pa sem članica odbora in predsednica komisije za izlete in rekreacijo. Od leta 1965 dalje sem, sprva v sodelovanju z možem, kasneje pa sama, organizirala in vodila po več izletov na leto. Doslej jih je bilo že preko sosedemdeset po Sloveniji in inozemstvu, kjer smo obiskali predvsem taborišča, na primer, Oswiecium, Ravensbrück, Dachau, Mauthausen, Gonars, Rižarno v Trstu in druge. Z organiziranjem izletov še vedno nadaljujem.

13
MESTNI ODBOR OF
v LJUBLJANI

Izkaznica

Ime Danica

Priimek Melihar

Rojen 5. 2. 1911

Bivališče št. Melikova 47-48.

Ta izkaznica je veljavna samo v zvezi z
osebno izkaznico št. 14468
izdano od mest. pag. št. dne 4. 4. 1943

8
UPRAVA POLICIJE V LJUBLJANI.

Dovoljujem gosp. Melihar Danica

razgovor s pripornikom (ico) Melihar Danica

dne 6. Jan. 1944.

Ljubljana, dne 6. Jan. 1944.

Št. pol. št.
Št. 14468

IZKAZNICA MESTNEGA ODBORA OF V LJUBLJANI NA IME DANICE MELIHAR IN
DOVOLILNICA UPRAVE POLICIJE V LJUBLJANI DANICI MELIHAR ZA RAZGOVOR S
PRIPORNIKOM STANETOM MELIHARJEM.

ŽELJKO ANŽEL

Zabeležke člana policijske straže v Ljubljani

Rodil sem se v Litiji leta 1912. Bil sem nezakonski sin. Mati se je pozneje poročila in tako sem tudi uradno dobil očeta. Moja velika želja je bila, da bi študiral, toda ker v gimnaziji nisem bil tako uspešen, kot je želel moj oče, sem moral v uk v trgovino Janka Končarja v Litiji. Zavoljo tega mi je bilo zelo hudo. Po končani učni dobi sem se zaposlil pri Konzumnem društvu za Slovenijo, tako imenovanem rdečem konzumu. Ustanovitelj tega društva je bil Anton Kristan, med voditelji društva pa je bil tudi Franc Leskošek. Pri društvu sem delal do leta 1934, ko sem moral k vojakom. Bil sem član Sokola, pozneje pa Svobode, dokler je oblast ni prepovedala.

Imel sem dva brata in dve sestri. Brat Vinko je študiral na univerzi. Leta 1933 je naredil samomor. Sestri Alma in Zlatka sta umrli za tuberkulozo, ko sta dopolnili devetnajst let. Mati je umrla leto dni po Vinkovem samomoru od žalosti. V naši družini ni bilo sreče.

Z očetom se nisva razumela. Pogosto me je zmerjal s komunistom, jaz pa seveda nisem vedno odobral njegovega početja, poleg tega mi je bila marsikatera stvar nerazumljiva. Tako, na primer, je v Litiji v nekem hlevu umrl berač, in ker se mi je smilil, sem šel sam za njegovim pogrebom. Nekateri so se mi posmehovali zaradi tega, oča pa je besnel. Nisem razumel zakaj, saj je bil, čeprav berač, človek.

Po materini smrti se je oče poročil z dekletom, mlajšim od mene. Tako sem tako rekoč moral od doma.

Leta 1934 sem odšel k vojakom v Bitolo. Po odsluženju vojaškega roka sem se vrnil domov, vendar sem bil nezaželen. Oče mi je kar naravnost povedal, da doma nimam kaj iskati. Tako sem začel bedno življenje. Službe nisem imel, ker so med mojo vojaščino razpustili Konzumno društvo. Poldrugo leto sem bil brez sredstev za preživljanje. Če ne bi imel tete, ki mi je pomagala, ne vem, kako bi bilo z menoj.

V tistih časih se je bilo težko zaposliti. Leta 1937 sem se po sili razmer prijavil na razpis ljubljanske policije in k sreči dobil službo. Tako sem postal policist. Prva leta mi je bilo težko. Toda tudi med policisti sem srečal nekaj imenitnih ljudi. Spominjam se nekaterih imen, kakor vodje policijske straže Toneta Legiša, bil je dober človek, pravičen,

da ne rečem pravi komunist; pozneje je bil preganjan. Pa Bavdka, ki se je iz partizanov vrnil s činom polkovnika, pa Baškoviča, Ukmarja, Butaro. Z vsemi temi sem bil v prijateljskih stikih, tudi z Legišo, čeprav je bil vodja in starejši človek.

Vedno sem stremel za tem, da ne bi ostal pes, ki čaka na povelje. Večina policistov ljubljanske policije, okrog 300 nas je bilo, ni bila ekstremna. Delali smo po svoji pameti, kolikor in kadar je bilo pač mogoče. Kako pisana družina smo bili, se je najbolj pokazalo takoj na začetku okupacije Ljubljane. Največ se jih je potuhnilo, najmanj se jih je besno zagrizlo proti komunizmu, med njimi so bili najhujši Klenovšek in Vrtačnik, ki je pobegnil, Vončina in Jeseničnik (Dolfus), ki sta bila justificirana, veliko pa nas je bilo tudi za Osvobodilno fronto. Takoj sem se lotil akcij. Naša prva naloga je bila obveščati ljudi, ki jim je grozila aretacija, skrivati orožje, pomagati jetnikom. Po mojem je bilo aktivnih in predanih Osvobodilni fronti okrog 30 odstotkov policistov. Lahko pa tudi več.

Če se je le dalo, nismo ukrepali proti ljudem. Tako nam je med demonstracijami v Ljubljani zoper odločitev vlade, da se Jugoslavija priključi silam osi, nekaterim policistom bilo hudo, saj smo se strinjali z zahtevami demonstrantov. Ljudje so nas pljuvali, saj niso vedeli, da bi se jim najraje pridružili. Svojevoljno sem zapustil službeno mesto in se umaknil v neko vežo v Nazorjevi ulici. Policijski oficirji, kakor Hudales in Rijavec in še nekateri drugi, nam niso dali nobenih ukazov za preprečitev demonstracij. Vtis sem imel, da so bili solidarni z demonstranti. Zato pa sta vodja Bevc, justificiran je bil takoj po vojni, in komisar Polak, likvidiran je bil med vojno v Tivoliju, besnela.

Tik pred okupacijo, ko so Italijani že skoraj vkorakali v Ljubljano, smo dobili nalog poveljstva policije v Ljubljani, da moramo nujno na kolodvor Šiška, kjer ljudje ropajo tovorni vlak. Takoj smo odšli na kolodvor. Množica ljudi je nosila iz tovnega vlaka vse mogoče blago na ramah, z vozički, s samokolnicami, celo s tovarnjaki so prišli ponj. Neka ženska je vlekla stokilogramsko vrečo sladkorja kar po tleh, se nenadoma sesedla in bruhala kri. Takoj smo poklicali rešilni avto, ki je začuda tudi prišel. Kar se je dogajalo na kolodvoru, je težko opisati. Poklicali so nas, da bi preprečili ropanje vlaka, toda vest

nam ni dala, da bi našim ljudem preprečili odnesti blago. Umaknili smo se za skladišče, ljudje pa so vlak popolnoma izropali.

Ko so Ljubljano zasedli Italijani, je na zapuščenih vojaških vozovih in dvoriščih zgradb ostalo odvrženo orožje starojugoslovanske vojske, največ puške, municija in granate. Vse orožje, kar smo ga našli, smo policisti odnesli na policijsko postajo. Jaz konkretno na trnovsko. To orožje je potem ležalo zapuščeno na policijskih postajah in njegovo usodo bom popisal v nadaljevanju.

Po zasedbi policijskih postaj in naši razorožitvi se je položaj na videz normaliziral. Ljubljana se je zdela mirna. Toda kmalu je začelo vreti. Pojavljati so se začeli komunistični letaki, na zidovih izpisane parole ZSSR, OF in druge. Italijani so začeli ukrepati, in to precej strogo. Posebno v nočnem času je bilo na ulicah veliko patrolj in zased.

Doživljaj

Med policijsko uro, ki je trajala od sedme oziroma osme zvečer do šestih zjutraj, nihče ni smel biti na ulici razen vojakov in policajev. Neko noč sem skupaj z nekim italijanskim policistom patroljiral v okolici srednje tehnične šole, to je na Aškerčevi cesti in po bližnjih ulicah. Slovenci nismo smeli nositi orožja. Na Aškerčevi cesti sva našla precej letakov. Začela sva jih pobirati in metati v kanal. Odvrigel sem jih le nekaj, večino pa obdržal. In ko sva pozneje hodila po nerazsvetljeni Aškerčevi, sem letake z roko za hrbtom počasi odmetal. Šele veliko pozneje sem se prav zavedal, koliko sem tvegat. Ko sva spet prispela na Aškerčevo, se Italijan ni in ni mogel načuditi, odkod letaki. Besno je vpil, da ni nikjer nobenega človeka, letaki pa da so spet tu. Tiste noči nisem več tvegat, lahko bi me odkril.

Doživljaj

Neko noč, bilo je okrog 23. ure, je italijanski policist pripeljal na policijsko postajo civilista. Aretiral ga je na cesti. Ukazal mu je, naj izprazni žepe. Na videz nezainteresirano sem opazoval, kaj bo položil na mizo. Med predmeti je bil tudi prepognjen papir. Zasumil sem, da je Slovenski poročevalec. Italijan ni bil pozoren na dogajanje, zato sem časopis spretno vzel z mize in ga dal v svoj žep. V resnici je bil Slovenski poročevalec. Ni mi šlo v glavo, da je mož lahko tako nepreviden in da ga nosi s seboj, posebno po policijski uri. Še danes vidim njegov prepla-

šeni in hvaležni pogled. S tem sem mu rešil življenje. Za tak prekršek so Italijani streljali. Ker pri njem niso našli nič obremenilnega, so ga naslednji dan izpustili.

Doživljaj

V Židovski ulici v Ljubljani je bila trgovina z orožjem Sevček. Lastnik je bil starejši, prijeten človek. Poznal sem ga, saj je trgovina sodila v moj nekdanji rajon. Nekega dne kmalu po okupaciji sem stopil k njemu v trgovino in ga vprašal, ali ima kaj revolverске municije. Kaj vam pa bo, saj nimate revolverja, se je smejal. Dal mi je tri ali štiri zavojčke patronov. Ko sem jih hotel plačati, mi je rekel, da je to presežek. Tako sem hodil k njemu, dokler mu ni zmanjkalo municije. Od njega sem znosil najmanj 30 ali 40 kartončkov revolverskih patronov. Nekoč sem ga vprašal, ali ima morda odveč tudi kakšno pištolo. Odvrnil je, da mi lahko da dve, in ju tudi dal. Nikoli pa me ni vprašal, zakaj rabim municijo in revolver. Vedno se je le dobrodušno smehljaj in mežikal. Pištoli in municijo sem odnesel k Zdenki Dražil, moji zaročenki, ona pa je to poslala naprej. Skrivališče je imela v kuhinjskem podu v jašku za vodno uro.

Takoj po okupaciji so nas Italijani razorožili. Postavili so nas v vrsto in vsak, ki je oddal revolver, je stopil v drugo vrsto poleg. Naše razoroževanje je bilo neorganizirano, seznama o oddaji orožja niso vodili. Izkoristil sem priložnost in enostavno stopil v vrsto, ki je že bila razorožena. Nisem se bal, da bi me dobili, saj smo oddajali samo revolverje brez torbic na opasaču. Torbice smo lahko obdržali najbrž zaradi kamuflaže. Podobno sta naredila še dva moja kolega. Revolver sem še isti dan odnesel Zdenki Dražil, ki ga je pozneje dala Stanku Baragi-Roku.

Doživljaj

Policisti, vsaj nekateri, v stari Jugoslaviji nismo, kot sem že omenil, slepo ubogali predstojnikov. Večkrat smo prijeli kakega študenta ali koga drugega, ko je pisal po zidovih komunistična gesla. Nekoč ko sem bil dežurni od 20. do 24. ure, so mi naložili, naj zapornika, nekega študenta, osumljenega komunizma, budim vsake pol ure, da bo naslednji dan bolj »mehak« za zasliševanje. Naloge nisem izpolnil. Pustil sem ga spati. Ob 24. uri me je zamenjal Baškovič, imeniten fant, in naročil sem mu, naj ga pusti spati. Tudi Baškovič ga ni budil.

Doživljaj

Na policijski postaji Trnovo, kakor sem bil že omenil, se je nabralo precej orožja, pušk, municije za puške in tudi granat. Shranili so ga v poseben nezaklenjen prostor policijske postaje. S kolegom Sovičem sva ga odnašala med nočno službo. Jaz sem ga nekaj izročil Andreju Cibru, ki je imel trgovino skoraj nasproti policijske postaje, Sovič pa nekemu krojaču iz Rožne ulice. Za to sva izbrala hladne in deževne noči in kadar je bil dežuren kak Slovenec. Pod široki dežni plašč se je namreč dalo skriti puško, za dežurnega pa sva upala, da naju ne bo izdal, če naju ne bo zalotil. Imela sva namen odnesti čimveč orožja, ne pa vsega, da bi ne bilo preveč očitno. Toda neko noč so naju zalotili. Ko sva se s Sovičem med patroljiranjem oglasila na postaji, je za pisalno mizo dremal dežurni policist Jurjevčič. Medtem ko sem skušal skriti puško pod plašč, sem se ozrl nanj. Skrivaj naju je opazoval z glavo, sklonjeno nad rokami. Ni mi bilo prijetno, saj nisem vedel, kako je usmerjen, dasi je bil Slovenec. Drugega mi ni kazalo kot to, da sem položil prst na usta, nato pa sva s Sovičem odšla. Neprijetno nama je bilo ob misli, da bi naju izdal, in tako sva težko dočakala jutro.

Takoj zjutraj naju je poklical slovenski policijski vodja in naju ostro vprašal, kaj sva delala ponoči. Jasno mi je bilo, da naju je Jurjevčič izdal. Še dobro, da samo slovenskemu vodji, sem si mislil. Vodja je bil strog in je zahteval dosledno disciplino, vendar sem se odločil, da stavim vse na eno kocko. Kaj drugega mi pravzaprav tudi ni ostalo. Odločno sem odvrnil: »Orožje sva odnašala!« Računal sem na to, da se bo prestrašil in zadevo prikril, in to se je deloma tudi uresničilo. Nato me je vprašal kam, jaz pa sem odgovoril, da za partizane. To je bilo vse. S Sovičem sva se sicer bala, da bo o tem obvestil italijanskega marešala, ki je bil v sosednji sobi, vendar ga ni. Najbrž se je bal posledic; manj verjetno je, da bi bil zaveden. Zadeva se je končala tako, da je še tisto popoldne pripeljal poltovorni avto in odpeljal vse preostalo orožje in municijo. Kako je vodja to izpeljal, nisem nikoli zvedel, po pravici povedano, pa se za to tudi nisem zanimal.

Doživljaj

Nasproti policijske postaje je imel svojo majhno trgovino Andrej Ciber. Bila sva v

dobrih odnosih, bil je povezan z Osvobodilno fronto, imeniten in zaupljiv sodelavec in aktivist. V njegovi trgovini se je zbiralo različno blago za partizane, tudi orožje in municija. Kako in po kom ga je odpošiljal naprej, mi ni znano. Vem le, da je puške od njega odnesel kolega policist Možek, jaz pa sem v torbi odnašal municijo profesorju Mihelčiču ali Mihelaku, priimka se ne spominjam več točno, dobro pa vem, da je stanoval v Trnovem v ozki ulici, ki gre od Korunove proti Ljubljani. Ko sem mu tako nekoč spet nesel torbo, polno municije, sem naletel na Italijana Deinocentija z naše policijske postaje. Dobro sem ga poznal, zato sem ustavil kolo in začela sva se pogovarjati, bolj z gestami in mahanjem rok, seveda. Ves čas sem se bal, da se bo pri stari aktovki, polni municije, odtrgal ročaj in se bo municija razsula po tleh.

Doživljaj

Na policijski postaji št. 5 v Trnovem smo imeli tudi mlajšega italijanskega agenta v civilu. Bil je sadist v pravem pomenu te besede, tako da so se ga celo Italijani izogibali. Kadar je bil dobre ali pa slabe volje, je odšel v zapor in se s pretepanjem in z brčanjem v trebuh izživljal nad zaporniki.

S kolegom Petrom, poštenim kmečkim fantom, žal se ne spominjam več, kako se je pisal, sva se resno dogovorila, da ga likvidirava. Vedela sva, da vsako noč zahaja v Trnovo k neki ženski in kdaj se približno vrača od nje. Včasih se je vračal precej pozno. Ponavadi je šel po Aškerčevi cesti in zavil po Snežniški skozi tunelček v starem rimskem zidu. Neke pozne noči sva ga s Petrom čakala leže v travi za rimskim zidom. S seboj sva imela vrv, da ga zadaviva. Toda ni ga bilo. Morda je bilo bolje tako. Kdove kako hude bi lahko bile posledice

Pozno jeseni 1941 sem se močno prehladil in dobil plevritis, vnetje rebrene mreže. Štiri mesece sem ležal v bolnišnici. V desni polovici pljuč sem imel tri litre vode. Potem sem bil še nekaj mesecev doma. In prav v teh mesecih sem največ pomagal Ranku Velebitu pri ilegalnem delu. Ranko je končal montanistiko na Ljubljanski univerzi in stanoval pri Zdenki Dražil. Večkrat sem ga spremljal v uniformi, zlasti kadar je prenašal važnejše dokumente ali orožje. V spremstvu uniformiranega policista je bil skorajda varen.

V Rožni dolini, Cesta III, številka 5, kjer sem stanoval pri moji sedanjí ženi, me je večkrat obiskal tudi dr. Vito Kraigher. Posredoval sem mu različne podatke in namere policije ter pošto za zapornike. Bil je dobrosrčen človek, ki je rad pomagal drugim. Nekoč, ko sem imel abces v grlu, mi je prinesel penicilin.

Kraigher je prihajal po nenavadni poti, prišel je čez sosedov vrt, splezal na balkon h gospodarju hiše, k Celarcu, ki je bil predan aktivist, in skozi njegovo stanovanje k meni v pritličje. Vedno je pazil, da ni nihče vedel, v katero hišo gre. Posebej še, ker je vedel, da je hiša, v kateri sem stanoval, opazovana. Na nasprotni strani ceste je namreč stanoval belogardist Duganoc.

Povezan sem bil v trojki policistov. Poleg mene sta bila kolega Matko Kuralt in Stanko Pirnat. Zvezo z nami je vzdrževal neki Tine, nazadnje pa Nace Krištof iz Rožne doline, uradnik na Magistratu. Tik pred osvoboditvijo je bil ustreljen na Turjaku. Sestajali smo se v zgradbi nasproti narodnega gledališča v podstrešnem stanovanju Stanka Pirnata. Na loge, ki smo jih dobivali, smo dosledno izvrševali. Med njimi je bilo največ obveščanja o stanju policije, o njenih namerah, povezave z zaporniki, morebitni pobegi iz zaporov. Tudi za lozinke smo vedeli. Priskrbvali smo tudi razne formularje in prepustnice.

Nekega dne, mislim da je bilo leta 1942, sem bil klican na politični oddelek policije na zaslisanje. V sobi so bili trije italijanski agenti in naš politični agent Anton Vrečar. Vprašali so me, ali poznam Perucijevo (Majda Peruzzi-Urška, članica vosa). Odgovoril sem jim po resnici, da je ne poznam. Pa so me na vsak način hoteli prepričati, da jo poznam. Ker sem vztrajal pri svojem, so mi povedali, da sta Perucijevo ujela italijanska agenta, a se jima je iztrgala in zbežala, samo torbico jima je pustila. V njej so poleg drugega našli tudi moje ime in točen naslov. Bilo mi je nerodno in nisem vedel, kaj naj rečem na to. Iz hude zadrege me je rešil policijski komisar dr. Vladimir Kante, ki ga sploh nisem videl vstopiti v sobo. Pripomnil je, da je mogoče imela moj naslov zato, da bi me likvidirali. Jaz sem si nadel zaskrbljen videz, Vrečar je pritrdil Kantetu, Italijani pa so popustili s pripombo, da je morda res tako. Oddahnil sem se. Kantetu in Vrečarju sem bil nadvse hvaležen.

Šele tedaj sem spoznal, da je dr. Vladimir Kante naš človek; prej mu namreč nisem zaupal. Ko so ga v zaporih na Poljanskem nasipu obesili, sem bil še v internaciji. Njegov tragičen konec me je razžalostil Kante me je imel rad. Nekoč mi je prinesel na stražarsko mesto celo pomarančo. Po italijanski in nemški okupaciji je postal Hacinova desna roka. Vedno sta ga spremljala policista v civilu. Kdo bi bil vedel, da je to bila le kamuflaža in da je bil dr. Vladimir Kante zvest pripadnik Osvobodilne fronte. Svoje sodelovanje je znal dobro skrivati. Nekega dne me je ustavil na hodniku policijske zgradbe in me vprašal, ali bi hotel biti njegova osebna straža. Seveda sem ga ostro zavrnil, saj sem bil prepričan, da je izdajalec. Še danes se spominjam, kako dobrohotno me je pogledal in odšel naprej. Nekaj dni pozneje me je spet srečal na hodniku in me povabil v svojo pisarno. Dal mi je novo serijo znamk – bil sem filatelista in on je to vedel – ki jih je bilo zelo težko dobiti. Sprejel sem jih, pravzaprav se jih nisem upal odkloniti. Kanteta so odkrili šele zadnje dni pred osvoboditvijo. Menda so ga sumili že prej in so zato preiskali njegov strojni kopirni papir. Tako so ga odkrili. To je le ena od domnev.

Do maja 1942 sem imel srečo. Toda tudi sreča je opoteča. Bil sem namreč prvi policist ljubljanske policije, ki se je znašel v zaporu.

Bilo je maja 1942. Na policijski postaji Trnovo sem stal poleg mize, za katero je sedel dežurni. Tistega dne je bil to Matko Kuralt. Zapel je telefon in Matko si je zapisoval telefonsko sporočilo, jaz pa sem gledal, kaj piše. Sporočilo se je nanašalo na takojšnjo aretacijo Slavka Cvelbarja, stanujočega na Mirju pri Milčinskem. Ker je imel italijanski vodja svojo pisarno, sporočila ni slišal. Pograbil sem torej listek, dasiravno je bil Matko po činu in letih precej starejši od mene, sedel na kolo in odhitel k Milčinskemu. Pri Milčinskem je bila doma samo hišna pomočnica. Boječe me je vprašala, kaj želim. Vprašal sem po Cvelbarju in zvedel, da je odšel s svojo materjo, ki ga je prišla obiskat iz Kostanjevice, v mesto. Cvelbar je bil namreč študent in je stanoval pri Milčinskem. V hipu sem se zavedel, da sem ga polomil, ker sem prišel v uniformi. Pomočnici sem na kratko odgovoril, da ni nič posebnega, in hitro odšel. S kolesom sem se nato odpeljal v Rožno dolino k sosedu Dovjaku in tam nale-

tel na njegovega sina Daneta, dečka kakih štirinajstih, petnajstih let. Prosil sem ga, da gre nemudoma k Milčinskemu in obvesti Cvelbarja, naj zbeži, ker ga nameravajo aretirati. Dane Dovjak, zdaj je direktor pošte, je to takoj naredil. Dobre pol ure potem, ko sem se vrnil na policijsko postajo, je prišla neka ženska, me dala poklicati ven in me vprašala, ali sem jaz pri Milčinskemu iskal njenega sina. Odgovoril sem, da ne. Čudno se mi je zdelo, da je prišla k meni prav na postajo. Vsa poparjena je odšla, vendar se je čez nekaj časa vrnila. Rekla mi je, naj ji ne rečem spet ne, in me prosila, naj ji zaupam. Saj smo vendar Slovenci, me je spodbudila. Popustil sem in ji rekel, naj sin takoj beži, ker ga nameravajo aretirati. Zahvalila se mi je in vsa zmedena odšla.

Skorajda sem že pozabil na to, ko sem jo čez pet ali šest dni srečal na Št. Jakobskem mostu, kjer me je očitno čakala. Bila je vsa objokana. Povedala mi je, da so zaprli sina in da ne ve, kaj naj stori. Odgovoril sem ji, da sem jo pravočasno opozoril in da ji ne morem več pomagati. Obrnil sem se, šel po kolo in se odpeljal v Rožno dolino, da bi skril vse, kar bi me utegnilo bremeniti. Doma sem imel razne letake, dokumente, blizu šest kartončkov revolverskih metkov. Pričakoval sem aretacijo in obenem upal, da je ne bo. Čez dva dneva, okrog 23. ure zvečer, so prišli pome. Premetali so stanovanje do zadnjega koticčka, celo zaboj s premogom in drvmi so obrnili. Še vedno pa mi ne gre v glavo, zakaj so najprej pregledali stol s predalom. Prav v tem predalu sem namreč imel skritih nekaj stvari. Na srečo sem jih pravočasno odstranil. Čudno, izdajalcev ni bilo med nami. Mislim, da je bilo zgolj naključje.

Pri moji zaročenki Zdenki Dražil se je skrivala tudi ilegalka Ada Dequal-Krivic. Ko je bila preiskava pri meni končana, našli niso ničesar, je eden od Italijanov pogledal še v sosednjo sobo. V njej je bila Ada. Na nočni omarici je imela neko knjigo. Italijan jo je vzel, jo na hitro prelistal in našel v njej letak. In zaradi tega letaka so aretirali tudi Ado. Kakšna sreča, da niso vedeli, da je ilegalka!

Ada Krivic je prebela v zaporu kak mesec dni, mene pa so po večkratnih zaslišanjih in soočenjih zaradi pomanjkanja dokazov izpustili po dveh mesecih. Soočili so me tudi z gospodinjsko pomočnico pri Milčinskem,

vendar me ni spoznala ali pa me ni hotela spoznati.

Nikoli nisem zvedel, kdo me je izdal. Po osvoboditvi sem bil enkrat klican na sodišče, kjer me je sodnik vprašal, ali je možnost, da me je izdal Cvelbar. Tega nisem mogel potrditi, saj nisem vedel. Takrat sem Cvelberja videl prvič in ne vem, zakaj je bil pred sodiščem.

Pozneje sem zvedel, da se je za Ado zavzel neki italijanski oficir, s katerim je stopila v stik partija. Tudi meni je pomagal. Najbrž je bil italijanski komunist.

Iz prvega zabora sem se vrnil najbrž junija 1942. Datuma se ne spominjam več. Spet sem bil na trnovski postaji. Vsi, celo italijanski vodja, so bili zadovoljni, da sem se vrnil. Italijanski vodja me ni nikoli sumil, bil je dobrodušen starejši človek. Toda moja prostost je trajala le malo časa. Spet so me zaprli. Na dan moje druge aretacije sem dobil od Osvobodilne fronte nalogo, da nujno preskrbim čimveč prepustnic za prehod čez blok. Prepustnice naj bi oddal kolegu na križišču pred Magistratom; ne spominjam se več ali Možku ali Tonetu Kozlevčarju. Prepustnice je hranil italijanski vodja v zaklenjeni omari v svoji pisarni. Omara je bila odklenjena le, kadar je bil vodja v sobi. Kako do njih? Iz prve sobe, v kateri sem bil, sem lahko videl v drugo sobo skozi zaklenjena vrata. Naprej je bila tretja soba, tudi s steklenimi vrati, iz tretje sobe pa se je prišlo na hodnik, kjer so bili stranišče in zapor. Vodja je bil v pisarni, sedel je pri pisalni mizi. Vrata omare so bila odprta – odločil sem se. Šel sem skozi njegovo sobo, oči sem upiral vanj, roka pa mi je segla v omaro. Vzel sem lep šop prepustnic. Nato sem šel naprej skozi tretjo sobo v stranišče in prepustnice spravil v žep. Posrečilo se mi je. Čez kratek čas sem sedel na kolo in se odpeljal pred Magistrat. Kolega, ki me je čakal, me je zagledal že od daleč in se podal v magistratno vežo. Tam sem mu izročil prepustnice. Zadovoljen, da mi je uspelo, sem se vrnil na policijsko postajo. Tam pa me je čakalo presenečenje – oficir in dva kvesturirana, in spet so me aretirali. Sočasno je bila, kakor sem zvedel pozneje, preiskava na mojem domu, to je pri moji zaročenki.

Odpeljali so me v zapor v šempetrski kasarni. V zaporu sem povedal, da sem bolan. Začuda, takoj sta me dva kvesturirana odpeljala peš skozi mesto v Šubičevo ulico k

zdravniku. Zdravnik me je odpeljal v bolnišnico za jetnike, to je v splošno bolnišnico, na četrti oddelek v prvo nadstropje. V bolnišnici me je prevzel zdravnik Mahkota. Bil je zelo prijazen. Vprašal me je, kaj sem naredil, da so me zaprli. Ko sem mu povedal nekaj malega o sebi, je postal zelo zaupljiv, skoraj preveč. Mahkota mi je pozneje veliko pomagal. Napravil me je za tuberkuloznega bolnika in me dal v neko sobico, kjer sva ležala samo dva. Drugi je bil zares tuberkulozen. V tej jetniški bolnišnici je bil sočasno zaprt tudi dr. Saša Luzar. Dr. Mahkota in dr. Saša Luzar sta bila prijatelja in povezana med seboj. Zakaj so me zaprli, nisem točno vedel, le domneval sem, da so morda zvedeli za prepustnice, ki sem jih odnesel pred Magistrat. Bal sem se, saj sem vedel, da za takšne stvari streljajo.

Primer

Kolega, policista Možeka so Italijani ustrelili. Takole je bilo: Nekega večera je Možek šel na obisk k svoji zaročenki na Ižansko cesto. Ko je bil pri njej, so prišli Italijani in naredili preiskavo. Našli so šop Slovenskih poročevalcev. Možek je stopil k Italijanu in mu rekel, da so njegovi in da jih je pravkar prinesel ter da njegova zaročenka za to ni vedela. Aretili so ga in naslednji dan ustrelili. Dal je življenje zanj.

V bolnišnici so me šteli za hudo bolnega. Diagnoza je bila odprta tuberkuloza. Tudi dr. Debeljak (takrat ni užival zaupanja) je verjel v to. Dr. Mahkota me je varoval in si zelo prizadeval, da bi me čim dlje zadržal v bolnišnici.

Vendar se zaslišanju nisem izognil. V bolnišnico je prišel italijanski oficir, major po činu, in v zdravnikovi sobi spraševal vse mogoče, tudi o stvareh, o katerih v resnici nisem vedel nič. Moje odgovore si je sproti zapisoval. Med drugim me je vprašal, ali kaj plačujem in sodelujem, ni pa povedal, za koga in s kom. To sem izkoristil in pritrdil, da plačujem. Major je bil zadovoljen in si je to zabeležil. Nato me je vprašal, ali plačuje tudi kdo drug. Pritrdil sem in poimensko naštel vrsto kolegov policistov. Italijan je več kot zadovoljen pisal in pisal. Napeto sem čakal, kdaj me bo vprašal o partizanih. Kdo pa zbira denar za partizane, me je končno vprašal. Zdaj je prišel trenutek, na katerega sem čakal. Ne za partizane, sem skoraj zavpil, marveč za družine policijskih oficirjev, ki so

bili v konfinaciji, za kar je italijanska komanda dala dovoljenje. Skoraj ponorel je, vpil ma no, ma no, za partizane, za partizane, pograbil zapisnik in odšel z dolgim nosom.

Ker mi niso ničesar dokazali, so me po približno dveh mesecih izpustili. Dr. Mahkota mi je predpisal še mesec dni bolniškega dopusta. Ko je dopust minil, so me konfinirali v Italijo. Mislim, da je bilo novembra 1942, ko so me v Sondrii pri švicarski meji izročili karabinjerjem. V zaporu sem se seznanil z nekim Srbom, Vanja mu je bilo ime. Bil je imeniten mož. Karabinjerji niso posebej pazili na naju, tako da se nama je posrečilo pobegniti. Nameravala sva čez mejo v Švico. Pa nisva prišla daleč. V Chaveni so naju aretirali in pod stražo poslali nazaj v Sondrio. Potem so me začeli zasliševati. Hoteli so vedeti, zakaj so me poslali v Sondrio, kaj sem naredil, ali sem komunist itd. Zahtevali so podatke iz Ljubljane; precej sem se namučil, da sem jim dopovedal, kje je Ljubljana. Ali so podatke dobili, ne vem, sem pa v Sondriu odsedel skoraj štiri mesece. Z mano niso ravnali surovo. Spet sem zbolel, ponovilo se je vnetje rebrne mreže. Kot jetnika so me poslali v bolnišnico za pljučne bolezni v Alpina Alpemugo. Tam sem dočakal razsulo Italije. V bolnišnici so mi dali nekaj hrane za pot domov in potrdilo o izpustu iz bolnišnice. Nihče več se ni brigal zame. Rekel bi, da so mi šli na roko neka sestra Angelina in zdravniki. Tako sem se še ne popolnoma zdrav odpravil na pot. Poti sem se bal. Od Sondria do Milana sem se pripeljal z vlakom brez težav brez karte, nihče me ni vprašal zanjo. Pripomniti moram, da sem bil skoraj čisto brez denarja. Na milanski postaji pa so začele težave. Denarja za karto nisem imel, brez karte pa se nisem upal stopiti na vlak. Najbrž sem bil videti precej zbežan. Znenada je k meni pristopil neki človek, srednjih let, lepo oblečen in me je ogovoril po slovensko. Najraje bi ga objel. Vprašal me je, kaj je z menoj. Vse sem mu povedal. Priskrbel mi je vozovnico od Milana do Postojne. Ne vem, kdo je bil, ni se predstavil, in še vedno sem mu zelo hvaležen za dobroto. Do Postojne sem se pripeljal brez večjih težav. Dvakrat so me legitimirali Italijani. Odpustnica iz bolnišnice mi je veliko pomagala. Do Postojne sem potoval dva dneva. Vlaki so vozili neredno, brez voznega reda. Prestopili smo v Veroni in v Trstu. Od Postojne do Ljubljane

sem se pripeljal brez karte, lačen in izčrpan. Še vedno sem bil bolan. In težave s pljuči imam še vedno.

Po vrnitvi v Ljubljano sem se povezal s Trčkom, ki je bil šef urada za živilske karte, in Stankom Celarcem in še naprej delal za Osvobodilno fronto.

Po mesecu dni bolniškega staža sem dobil službo pri živilskih kartah, kjer sem bil do februarja 1944, ko so me odpustili. Mislim, da so me sumili, da odnašam živilske karte, vendar niso bili povsem prepričani. Karte sem dajal nekemu Nandetu, ne vem, ali je bilo to njegovo pravo ali ilegalno ime. Do junija 1944 sem bil brez dela, vendar sem zvezo obdržal. Junija 1944 sem dobil službo v tovarni Mergentaler na Cesti Sv. Petra, oktobra pa so me Nemci aretirali. Zaslišali so me in me obtoževali stvari, ki sem jih ali pa ne naredil. Dokazati mi niso mogli ničesar. Decembra so me z drugimi odpeljali v internacijo v Nemčijo, v taborišče Gero, ki je spadalo pod Buchenwald.

Prepričanje in upanje, da bo vojne kmalu konec, nas je držalo pokonci. Vedenje Nemcev se je spremenilo. Manj zagrizeni so postali malodušni, surovost zagrizenih se je stopnjevala. Gradili smo bunkerje. Bili smo vprežna živina, saj smo morali z vozovi sami voziti premog za taborišče. In bili smo lačni in izčrpani. Skupaj z mano so bili Franc Jerina, Franc Anžič, Kunaver in Milan Bobek. Poleg nas so bili tu Rusi, Poljaki, Francozi, Italijani in Belgijci. Spodbujali smo drug drugega in napeto čakali konca vojne.

Maja 1945 so nas, če lahko tako rečem, osvobodili Američani (kasneje so nas zopet dali za bodečo žico). Hudo lačni, a svobodni smo dva dneva brezciljno taval sem in tja. Američani so razmeroma kmalu organizirali kuhinje in dobili smo toplo in dobro hrano. Predvsem pa je bilo dovolj, za marsikoga preveč. Naši želodci so bili tanki in so se odvadili delati. Dobivali smo tudi suho hrano, konzerve in cigarete. Zbolel sem za zlatenico, najbrž zaradi konzerv. Prebolel sem jo na nogah, brez zdravnikove pomoči. Približno tri tedne v začetku junija 1945 smo prebili v veliki negotovosti. Do nas so prenikale dobre in slabe vesti iz domovine. Nekateri so nasedli slabim novicam. Prepričali smo jih in spodbujali ter pri tem požrli marsikatero grenko. Obojestranska propaganda je bila močna, včasih se je končala tudi s fizičnimi obračuna-

vanji. Protikomunistična propaganda je bila v manjšini. Toda s časom je tudi Amerika začela kazati svoje pravo lice. Od nekod smo dobili majhne jugoslovanske zastavice z rdečo zvezdo iz blaga. Ker so se dale pripeti na prsa, si nas jih je večina Jugoslovancev tudi pripela. Američanom pa to ni bilo všeč. Trgali so nam s prsi zastavice in prenekateri je pri tem dobil klofuto. Američani so nas razočarali. Jaz klofute nisem dobil, pa tudi strgal mi ni nihče zastavice s srajce. Pač nisem naletel na zagrizence.

Nekega dne v juniju se je od ust do ust razširila vest, da gremo Jugoslovani domov in da se moramo določenega dne zbrati na kolodvoru. Blizu tri tisoč se nas je srečnih, da gremo domov, zbralo na kolodvoru. Vlak je že čakal. Veseli smo se vkrcali na odprte tovarne vagonne in vlak nas je odpeljal proti domovini. Marsikdo je jokal od veselja. A veselje je bilo kratkotrajno. Na četrti ali peti postaji je vlak obstal in se ni premaknil. Postaja se je imenovala Rudolfstadt. Izstopite, je bilo ameriško povelje. Žalostni smo izstopili in še vedno upali, da le prestopamo z vlaka na vlak. Toda ne. Odpeljali so nas v veliko nacistično zapuščeno avtošolo. V parku je bilo nekaj velikih objektov in barak. Tu so nas namestili, nekdanji avtomobilski park pa ogradili z bodečo žico in nas zastražili. Nihče ni imel izstopa. Spet smo bili zaprti. Američani so, sodeč po tem, kar se je zgodilo pozneje, dobro vedeli, da je med nami dosti ljudi naklonjenih njim in ne Rusom.

Tako je za žico minilo še nekaj tednov.

Julija so nas obvestili, da bo naslednjega dne ob 6. uri zjutraj čakalo v parku več ameriških tovornjakov. Kdor se želi peljati z njimi, naj bo naslednjega dne ob 6. uri na določenem mestu, niso pa povedali, kam bodo odpeljali ljudi. Nastala je zmešnjava, da ne rečem panika, tudi joka ni manjkalo. Ljudje so begali. Prepričani smo bili, da se odločajo o veliki stvari, nekateri so verjeli, da jih bodo odpeljali v Ameriko. Vsaka propaganda je bila najstrože prepovedana. Kljub temu smo si komunistično usmerjeni od ust do ust sporočili, da ne gremo z Američani, saj nam niso povedali kam in kakšna bo naša usoda itd.

Vseeno je bilo zjutraj na zbirališču naj-

manj 300 ljudi. V joku so se poslavljali od nas in Američani so jih odpeljali. Kot smo zvedeli pozneje, naravnost v Ljubljano. Zakaj so ravnali tako, nam je bilo jasno šele, ko smo zvedeli, da je Rudolfstadt po razmejitvi pripadel Rusom. Ko so Američani odpeljali naše, so tudi sami zapustili taborišče. Rudolfstadt so prepustili Rusom. Torej so ravnali z nami tako zato, ker so si mislili, naše simpatizerje odpeljemo mi, tiste, ki nočejo z nami, pa naj odpeljejo Rusi. Šele čez dva dneva so v naše z bodečo žico ograjeno taborišče prišli Rusi. Seveda nam izhod ni bil več prepovedan.

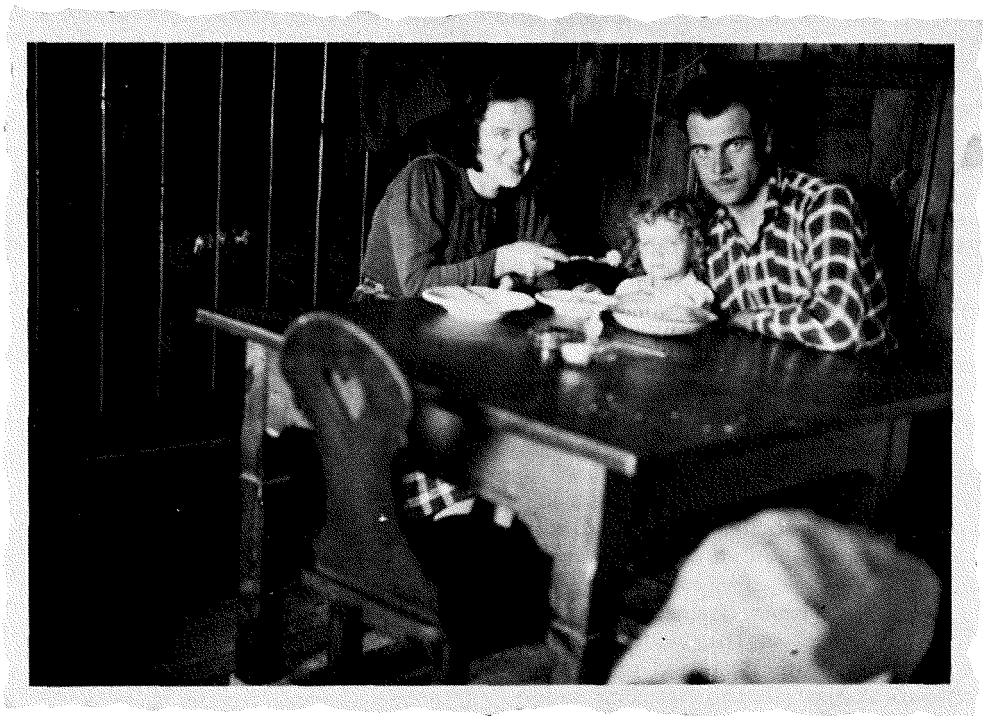
Približno čez deset ali štirinajst dni so nas Rusi natovorili na pokrite tovarne vagonne in nas v spremstvu nekaj ruskih vojakov in zdravnikov odpeljali proti domovini. Na poti smo bili en mesec, hrane pa smo dobili za pet dni. Lakota je bila velika. Povsod, kjer se je vlak ustavil, stali pa smo tudi po dva dneva, smo nabirali krompir po njivah, sadje, kradli ovce, gosi itd. Najpogosteje smo stali na Madžarskem, na postajah ali med njimi, če je zmanjkalo kuriva za lokomotivo. Železnica je bila enotirna, drugi tir še ni bil usposobljen, in po njej so skoraj neprekinjeno vozili ruski transporti. Potovali smo preko Češkoslovaške, Avstrije in Madžarske do Subotice. V Subotico smo prispeli konec julija. Tam smo šli skozi karanteno, razušili so nas, umili, nam obleko dezinficirali. Iz Subotice smo odšli prve dni avgusta nazaj čez Madžarsko preko Baje, Kotoribe, Ormoža in Ptuja v Ljubljano.

Še o marsičem bi lahko pisal. Spominov je veliko. Vsak človek ima svoj roman in svoj značaj. In jaz nisem pisatelj. Veliko stvari sem tudi pozabil. Seznama o tem, kdo je bil na policiji za Osvobodilno fronto in je sodeloval z njo in kdo je bil proti njej ali je celo sodeloval z okupatorjem, ne morem napisati. Vem samo to, da je bilo zelo veliko dobrih in predanih Osvobodilni fronti, da so delali zanj, se zanj žrtvovali in tudi umirali.

Takoj po osvoboditvi sem bil ponovno sprejet na policijo – vendar kmalu (kot nepartijec) odpuščen, kar je bilo zame lažje, ker sem imel svoj poklic.

To pa je že druga zgodba mojega življenja.

Ljubljana, 14. marca 1979

ŽELJKO ANŽEL LETA 1937 KOT STRAŽNIK LJUBLJANSKE POLICIJE TER ZDENKA DRAŽIL
IN ŽELJKO ANŽEL S HČERKICO ŽELJKO NA IZLETU NA SVETI GORI PRI LITJI LETA 1941.

IZJAVA

Leta 1979 sta Željko Anžel in njegova žena Zdenka, rojena Dražil (stanujoča v Rožni dolini, Cesta IX, številka 45a), napisala svoje spomine na narodnoosvobodilni boj v Ljubljani.

Policijski stražniki Željko Anžel, Stanko Pirnat in Matko Kuralt, povezani v trojki Osvobodilne fronte, so se sestali in osvežili spomine na njihovo tedanje delovanje: Stanko Pirnat je našel na svojem podstrešju veliko blagajniško knjigo s spiskom plačilnih listov za blizu 250 policistov. Pri posameznih priimkih so bili še vidni šifrirani znaki, ki so označevali, kdo od njih je bil za Osvobodilno fronto, kdo nevtralen, sovražen itd.

Anžel mi je izročil ta seznam in tudi drugo gradivo. Ker tedaj nisem vedela, kaj z njim, sem ga izročila Edu Brajniku-Štefanu za arhiv (ljubljskega vosa ali ozne). Kje je gradivo zdaj, ne vem. Ko sem po smrti Brajnika poizvedovala o tem gradivu, nisem dobila nobenega odgovora.

Naj dopolnim izjavo Željka in Zdenke Anžel s temle:

Leta 1942 sem se morala kot ilegalka preseliti z Idrijske ulice 13. Odšla sem k Zdenki Dražil v Rožno dolino, Cesta III, številka 5. Lastnik hiše je bil Stanko Celarc. Tu sem se počutila varno, saj sem stanovala pri policistu. Poleg drugih partijskih nalog sem tedaj skrbela tudi za blagajno Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije. Denar v raznih valutah sem imela skrit v zakamufliranem pohoistvu. Ko so neko noč prišli italijanski oficirji in vojaki po Željka Anžla, so tudi pri meni v sobi opravili rutinsko preiskavo. Aretirali so me, ker sem v knjigi pozabila osnutek letaka proti Draži Mihailoviću; naslednje jutro bi ga bila morala izročiti Milanu Škerlavaju-Petraču za ilegalni tisk. To kršitev ilegalne konspiracije, namreč prevzem osnutka letaka – sama nisem delala v tehniki – sem drago plačala. Kljub vsemu se je vse dobro končalo. Denarja niso odkrili in Anžel med zaslišanji tudi ni povedal nič. Zdenka Dražil mi je s svojo štiriletno hčerko Željko prinašala hrano in ilegalna obvestila v šempetrske zapore. Bila sem noseča in vodstvu partije se je posrečilo to izkoristiti tako, da so vplivali na italijanskega poročnika v šempetrskih zaporih, ki je usmerjal potek mojega zaslišanja na policiji na Bleiweisovi, da so me izpustili.

Po vojni sem od Anžlevih zvedela, da je bila Celarcčeva hiša že kompromitirana, ko sem se naselila v njej. Prav neverjetno, da so me z vsem partijskim denarjem poslali tja stanovat. Že pred okupacijo, na primer, je pri Zdenki Dražil stanoval študent montanistike Ranko Velebit iz Beograda, ustrelen je bil v Gramozni jami, (Franček Saje: Pisma na smrt obsojenih, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1955.). V začetku okupacije pa se je pri Stanetu Celarcu in Zdenki Dražil skrival Ante Ivkić-Mate, doma iz Splita, brat Mare Romih, član vosa. Zdenka je imela večkrat policijske preiskave. Politični agent Anton Vrečar, ki jo je dobro poznal iz otroških let, je stanoval v bližini in jo je na neopazen način varoval.

Zanimivo, da v treh kronikah o Rožni dolini, ki so doslej izšle, ni nič povedano o hiši številka 5, Cesta III, Željko Anžel pa je omenjen le v eni opombi kot interniranec v Italiji.

Ljubljana, 20. septembra 1987

Ada Dequal-Krivic

»Strogo
poverljivo . . .«*
(1939–1941)

IZ ZAUPNIH IN STROGO ZAUPNIH
UKAZOV KRALJEVSKE
JUGOSLOVANSKE VOJSKE

Ob sedemdesetletnici zedinjenja in razglasitve Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev in pred petdesetletnico začetka druge svetovne vojne morda ne bo odveč, če pogledamo v nekdanj strogo zaupne vojaške ukaze (naredbe). Tako bomo bolje spoznali mentaliteto in strokovno raven kraljevske vojske, ki v aprilski vojni leta 1941 ni mogla dlje zdržati proti fašističnim napadalcem kot le pičlih enajst dni. Kljub raznim ukazom o uničenju arhivov je večina aktov stare jugoslovanske vojske padla v roke sovražniku. V nemškem rajhu so še pred napadom na Jugoslavijo sestavili tako imenovano Sonderkommando von Künsberg. Ta je v bombardiranem Beogradu in drugod po državi takoj začela zbirati zaupne arhive vojske in vlade.

Strmoglavljeni ministrski predsednik vlade, ki je podpisala protokol o pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu, Dragiša Cvetković je še utegnil novemu predsedniku generalu Dušanu Simoviću izročiti in podpisati zapisnik o »primopredaji« najboljših zaupnih aktov kraljevske vlade. Izročil mu je tudi zapisnike sej vseh vlad; ti so potem ostali v Beogradu in za njimi se je izgubila sleherna sled. Baje so jih po vojni prodali v ZDA!

Kakih dvajset ton zaplenjenih jugoslovanskih arhivov so po končani vojni našle zavezniške okupacijske oblasti v Avstriji. Preden so jih vrnile Jugoslaviji, so izvedenci iskali v njih podatke o dr. Milanu Stojadinoviću in njegovih zvezah z nacistično Nemčijo in Italijo. Danes pa so ohranjeni vojaški dokumenti kraljevske vojske na razpolago raziskovalcem v arhivu Vojaškozgodovinskega inštituta (Vojnoistorijski institut) v Beogradu. Nekateri najbolj pomembni dokumenti so bili že leta 1969 objavljeni v zborniku *Aprilski rat 1941*. (*Aprilska vojna 1941*), Knjiga 1.

V pričujočem zapisku kaže predstaviti, tudi z izvirnimi citati, nekatere najbolj značilne ukaze iz prvega obdobja druge svetovne vojne. »Diskretni šarm . . .« teh ukazov bi se s prevodom povsem izgubil. To bi bilo tudi navzkriž z ohranjeno tradicijo poveljevanja in pouka v srbohrvatskem jeziku. Opravičilo velja tistim borcem, partizanom, ki si potrebne jezikovne oziroma vojaške izobrazbe niso pridobili v kraljevskih vojašnicah stare Jugoslavije. Njim in drugim zainteresiranim bralcem so namenjeni slovenski prevodi v opombah pod črto.

Amerikanci in Angleži so imeli in morda

še vedno (?) imajo navado, da vse tajne in strogo tajne vojaške ukaze in dokumente na slehernem listu papirja posebej spodaj in zgoraj opremijo s pečatom in z velikimi črkami SECRET, TOP SECRET (tajno, strogo tajno). Nemški uradniki so slehernemu tajnemu diplomatskemu dokumentu priložili še izpis iz uradnega lista z natančno navedbo zakonskih določil o načinu varovanja državne tajne in zagroženih kazni zaradi malomarnega ravnanja s takšnimi dokumenti. Nihče se torej ni mogel izgovarjati, da ni vedel, da gre za tajni dokument ali da ni vedel, kaj določa ustrezeni zakon nemškega rajha.

V uradih raznih ministrstev in vojaških poveljstev kraljevine Jugoslavije pa so oznako Pov. ali Str. Pov. (zaupno, strogo zaupno) običajno zapisali kar in zgolj v začetku »glave« dokumenta, skupaj s številko delovodnega protokola. Tako kot še danes v marsikaterih ustanovah in uradih, so tudi ali že v stari Jugoslaviji (kot prej v kraljevini Srbiji) vseprek označevali uradne akte kot strogo zaupne, ali vsaj zaupne, če je bilo to res nujno ali pa tudi ne. Seveda so se predpostavljali proti takim navadam »borili«. To je storil tudi in celo sam minister vojske in mornarice v vladi Cvetković-Maček, armadni general Milan Nedić, pozneje »oče Srbije« in predsednik kvislinške vlade pod nemško okupacijo. V svojem ukazu (ta ni res izjemoma bil zaupen, Dj. br. 18226), z dne 19. avgusta 1939, je zato znova opozoril na stari, očitno zanemarnjeni ukaz, z dne 15. septembra 1934, in dodal:

»Ne samo da ovakav način službene prepiske u vojsci ide na uštrb lica koja rade na strogo-poverljivim delovodnim protokolima, već se iz dana u dan povećava i broj strogo-poverljivih predmeta i akata, koji se moraju čuvati u čeličnim ormanima i gvozdenim kasama, tako, da su do sada rasporedjeni ormani i kase kod pojedinih komanada postale nedovoljne, te se skoro svakodnevno traži dodeljivanje novih kasa.«^{1, 2}

Z ukazom Str. Pov. Dj. Ob. Br. 27, z dne 9. januarja 1940, je general Nedić dal strogo zaupni »Uput za uspešnu akciju protiv komunističke delatnosti u vojsci i mornarici«³ z dvanajstimi točkami. Ukazana je bila popolna kontrola službenega in privatnega življenja, nepričakovani pregledi. »Pratiti kretanje, razgovore, kritike svih vojnih lica poverljivim ljudima. [...] Da sumnjiva lica na komunistam odmah zatvaraju [...] Da komandanti

Vojnih okruga pri regrutovanju pribiraju specijalno podatke o regrutima sklonim komunizmu i hitno dostavljaju te podatke regrutnoj kadrovskej komandi radi nadzora i daljeg zakonskog rada.«⁴

Prejem tega ukaza »trajne vrednosti« so morali oficirji lastnoročno potrditi s svojim podpisom. Na treh tiskanih straneh v zborniku že objavljenega dokumenta je moč zaslediti tudi izraze, ki niso še izginili niti iz današnje rabe: »...zar nije naš narod dovoljno patio kroz vekove i vekove braneci slobodu i od spoljnih i od unutrašnjih neprijatelja«,⁵ se je patetično spraševal armadni general in minister Milan Nedić. »Srušiti komunizam ili ga učiniti bezopasnim u našoj sredini, značilo bi za nas izvojevati jednu pobeđu nad najgнусnijim i najpodlijim neprijateljem čovečanstva.«⁶ Glavno nevarnost je minister vojske in mornarice videl v komunističnih agitatorjih: »... celokupna njihova akcija ima za cilj da podrije temelje naše države, da oslabi otpornu moć našega naroda, da nacionalnu svest njegovu zatruje, kako bi se u danom momentu, a na mig koji bi došao sa strane spoljnog neprijatelja, ova naša gradjevina, naša velika otadžbina, podizana teškom mukom kroz decenije srušila.«⁷

Ostro so bili karani oficirji, ki so dovolili, da se komunisti vtihotapijo v njihove enote ali, še huje, v njihove družine. »Svaki od nas mora, ne samo sebe naoružati jakom nacionalnom svešču o potrebi postojanja nacionalne države kao najefikasnijim lekom protiv komunizma, već tu svest i na svoju okolinu mora preneti.«⁸

»Čim osete pojavu komunizma u zahvatu svoje nadležnosti ubijaće ga u klici svima zakonskim sredstvima, nemilosrdno, do svireposti,«⁹ je bila ena od jasno formuliranih točk tega povelja.¹⁰

»Prilikom prijema u službu tražiti od nadležnih vlasti proveru o njihovom moralnom i političkom vladanju,«¹¹ je bilo rečeno za civiliste (gradjanska lica), ki bi se oziroma so se zaposlovali v vojaških ustanovah.¹²

Z ukazom Str. Pov. Dj. Ob. Br. 207 je Nedić 19. marca 1940 prepovedal, da še naprej nabavljajo in berejo sovjetski vojaški časopis Tehnika in oborožitev (Tehnika i voruženije); edina izjema je veljala za glavni generalštab. Ministra so motili »članci komunističko-revolucionarnog sadržaja koji nemaju

nikakve veze sa tehnikom kao granom nauke». ^{13, 14}

Ker so civilne oblasti komuniste in njihove somišljenike oziroma simpatizerje začele zapirati in pošiljati v internacijo, je minister Milan Nedić dne 10. maja 1940 (Pov. Dj. Br. 5766) ukazal, naj interniranim vojnim obveznikom črtajo njihov vojni raspored in jih razvrstijo v delavske bataljone. Internirane oficirje in vojaške uradnike so morali predlagati za razrešitev in jim odvzeti čine. Ker pa vojska ni bila vselej obveščena o teh internacijah, je ministrstvo vojske in mornarice že 31. januarja 1941 spet zahtevalo red v tem pogledu in kopije odločb o interniranju. ¹⁵

MORALNI PROBLEMI KRALJEVSKE VOJSKE

V osnutku nekega ukaza brez datuma beremo o hudih razmerah v Zeleniki, kjer so v »mašinski šoli« hujskali mornariške oficirje proti kopenskim. Strojnemu kapetanu prve klase E.A. so ukazali, naj prekine vse stike »sa jednom problematičnom ženskom pod imenom Danica«. ¹⁶ Toda kapetan ukaza ni izpolnil in se je opravičeval, da sta ga, ko je to poskušal, Danica in njena mati pretepli. »Kocka kod oficira ovdašnjeg garnizona razvijena je mnogo. [...] oficiri su prezaduženi [...] moral i disciplina su kod ondašnjeg garnizona strašno opaki, poštovanje starešina je potpuno izgubljeno.« ^{17, 18}

Minister general Nedić je z zaupnim ukazom (Pov. Dj. Br. 12326), z dne 10. novembra 1939, opozoril na pritožbe zoper psovke in kletvice: »Psuju svi od reda, i oficiri i pod-officiri. U ovom pogledu upotrebljavaju se najnedostojniji, najpogrdniji izrazi. Ne štedi se ni svetinja porodica, ni svetinja vere, a skrnave se i od srca vredjaju najintimniji osećaji vojnika. Pojava učestale psovke je znak starešinske slabosti. [...] Naredjujem, da se s psovka prestane, a ponovljene varvarske običaje i slučajeve pretpostavljene starešine da suzbijaju najtežim kaznama.« Opozoril je, da je »učestala tuča vojnika, pa čak i rezervista, starijih ljudi«. ¹⁹

V istem ukazu je »ministar vojni« ²⁰ razložil tudi svoje poglede na optimizem in moral: »Moral našeg naroda, koji ima u sebi ogromnu volju i samopouzdanje kada je u pitanju odbrana njegove slobode i rodne grude, ne sme da bude ničim ugrožen, a najmanje sme to biti nepoverenjem i skepticizmom za

budućnost. [...] Primitio sam da medju starešinama naše vojske ima skeptika koji sve crno vide [...] na svoju okolinu moraju uticati svojim vedrim duhom i čvrstom verom u krajnji uspeh. [...] Zbog toga ovakva pojava ne samo da pretstavlja težak vojnički greh, već je treba najenergičnije suzbijati i nemilosrdno goniti, a ovakve starešine izobličavati i onemogućavati.« ^{21, 22}

Ob nemški ofenzivi na Francijo in delni mobilizaciji v kraljevo jugoslovansko vojsko se je spet pokazalo bedno stanje. V ukazu, seveda strogo zaupnem (Str. Pov. Dj. Br. 7516), je minister Milan Nedić citiral obširno pismo, do katerega se je dokopala vojaška cenzura. Mobiliziranci so se z navdušenjem odzvali vojaškim pozivom na vojaško vajo, toda kmalu so bili hudo razočarani. Namestili so jih v šotore z malo slame, povsod blato, vlaga, mraz, kar vse je »stvorilo gomilu, apatičnu i bezvoljnu, punu najtežih misli pa i reči na račun vojske i službe u istoj.« ²³ Družine vpoklicanih so ostale doma brez sredstev za preživljanje. »... upotrebljava se najbrutalniji i najpogrdniji rečnik [...] starešine postupaju sa vojskom kao sa stokom [...] Kada imaju pred sobom vojnika, vide u njemu nešto što nije čovek, nešto mnogo, ogromno mnogo niže od sebe. [...] sve ovo je vrlo daleko od svetle tradicije drugarstva, prijateljstva i zajedničkih patnji vojnika i oficira male Srbije, koja je tradicija možda jedina bila razlog da je ta malena vojska mogla pokazati onu legendarnu hrabrost, pobrati lorovore vence pobeđe i uzdići se na pijedestal slave.« ²⁴

Nedić je dodal svoj komentar, »da je vreme batine i Fridriha Velikog prošlo«. ^{25, 26}

V ukazu (Str. Pov. Dj. Br. 1400), z dne 20. februarja 1940, je minister Nedić imel veliko boljše mnenje o tem pruskem kralju:

»Inicijativu je i naubedljivije objasnio jedan od najgenijalnih vojskovođa srednjeg veka Fridrih Veliki govoreći:

– Inicijativa je onda, kada ti ja naredjujem da ideš desno, a ti si na licu mesta i vidiš da je bolje ako bi išao levo – onda idi levo.« ²⁷

Ne bi torej mogli reči, da niso – po tem ukazu sodeč – celo komunisti spoštovali vsaj ta ministrov ukaz: »Moramo imeti puno duha i inicijative. Samo naoružani ovom jednom od najsudbonosnijih disciplina, uspećemo da odbranimo otadžbinu.« ^{28, 29}

V zgolj zaupnem ukazu (Pov. Dj. Br. 9663), z dne 15. septembra 1939, se je Nedić

zoperstavil birokraciji: »Činovnički birokratizam toliko je zahvatio dušu i um pojedinaca da ne vide kako ne smemo gubiti i propuštati ni jedan trenutak današnjeg dragocenog vremena. Oni i dalje obavljaju poslove sa mirnodopskom navikom, zaklanjajući se vrlo često za fatalne reči: »Nema i nemože«. NARE-DJUJEM: da se ove dve fatalne reči izbace iz vojnog rečnika i vojničkog života. Sve ima i sve može. Samo je relativna stvar nema i nemože do idealnosti, ali mora i može do vojničke stvarnosti. Svaki se starešina ima pomoći improvizacijom i onim što se ima što se može.«³⁰

Potem ko je Nedić oficirje opozoril, naj se boje zgolj svoje vesti, prisege in Boga, je dodal:

»NAREDJUJEM da u redovima starešinskim prostruji nov duh, snažan elan, ustalastvo do divljenja, energija i požrtvovanje do samoodricanja, jer je Otadžbina u opasnosti.«^{31,32}

V strogo zaupnem ukazu ministra vojske in mornarice Nedića (Str. Pov. Dj. Br. 7207, z dne 15. oktobra 1939) beremo tudi o zgolj formalističnem ocenjevanju oficirjev: »Do danas nije bio poznat slučaj da je bio dobar starešinski kadar a rđjava vojska, ili obratno. Princip je: napred ko je bolji, spremniji i sposobniji. U vojničkom delu mnogo je važniji karakter od spreme. [...] masa starešina ima vrlo preporučljive i laskave ocene – ali je bez vrednosti. Takvi ugušuju one koji treba da se istaknu i da idu napred radi viših interesa vojske i pravilnijeg odabiranja starešinskog kadra. [...] Zbog ovakvog stanja ispoljile su se za vreme ovogodišnje mobilizacije zabrinjavajuće nesposobnosti velikog broja starešina. Ova njihova nesposobnost teško je pogodila ugled vojske i starešina u opšte, a mogla je da dovede do katastrofalnih posledica u ratu.«^{33,34}

Minister vojske in mornarice general Milan Nedić se je zavzel za primerno družbo, v kateri naj bi bili oficirji. V zaupnem ukazu (Pov. S. Br. 14522, z dne 9. oktobra 1939) beremo tudi: »Oficiri i vojni činovnici kao elita našeg društva, uvek su u mogućnosti da nadju društvo medju sebi ravnima. Zbog toga se od njih i mora da zahteva, da izbegavaju društvo lica nižih društvenih redova.«^{35,36} Podoben ukaz je Nedić dal spet dva tedna kasneje 23. oktobra 1939, to pot z opozorilom – rezervnim oficirjem!³⁷ Pristojnim vojaškim

oblastem je bilo treba prijavljati vse spore s civilnimi osebami.³⁸ Z zaupnim ukazom (Pov. S. Br. 14312, z dne 5. oktobra 1939) je Nedić predpisal tudi »postupak po pitanju izdržavanja napuštenih supruga oficira za vreme odvojenog života i vodjenja brakorazvodne parnice i izdržavanja dece.«^{39,40}

Problemi so nastajali v zvezi s porokami oficirjev. Te je natančno določala posebna uredba. V zaupnem ukazu (Pov. S. Br. 18067, z dne 11. decembra 1939) beremo, da so se vojaški starešine določbam te uredbe pogosto izognili tako, da so v bolnišnicah »vojni sveštenici venčavali neka vojna lica, koja su bila u vojnoj bolnici na lečenju, ma da se nisu nalazila u smrtnoj opasnosti.«⁴¹ V bodoče je moral o takšnih primerih biti obveščen upravnik vojaške bolnišnice in tudi osebno potrditi, da gre res za smrtno nevarno bolezen kandidata za poroko.⁴²

S takšnim ostrim nadzorstvom in hierarhično podrejenostjo se je Nedić skušal boriti nič bolj in nič manj kot proti vdoru tujih obveščevalnih služb v kraljevsko jugoslovansko vojsko. V strogo zaupnem ukazu (Str. Pov. S. Br. 2153, z dne 16. septembra 1939) beremo: »... naši oficiri, a naročito mladji, stupaju u brak sa osobama koje pripadaju anacionalnom elementu u našoj državi. [...] naša javnost nerado gleda to i ne odobrava [...] naši neprijatelji u cilju postizanja svojih ciljeva ne biraju sredstva. Jedno od tih sredstava je i ženidba oficira naše vojske sa anacionalno nastrojenim osobama. Oni u mnogim slučajevima računaju da će ovim putem najlakše doći do važnih vojnih podataka i saznanja o pravom stanju naše vojske.«⁴³ Nedić je poudarjal, da poroka ni samo zasebna stvar oficirjev. Predstojniki so bili dolžni opozarjati podrejene na morebitne posledice v vojaški karieri.

»Da li je jedna osoba i njena porodica ovakva ili ne, to ima da cene sve starešine, a u poslednjem stepenu o tome ima da odlučim ja.«⁴⁴ je pribil minister Nedić!⁴⁵

Nezakonske otroke kandidatke za poroko z oficirjem je bilo treba prej adoptirati, razen če se je otrok rodil pred 18. aprilom 1939 in je bil njegov nezakonski oče prizadeti oficir.⁴⁶

UKREPI PROTI TUJIM OBVEŠČEVALNIM SLUŽBAM

Jugoslovanski vojaški ataše v Berlinu polkovnik Vladimir Vauhnik je glavnemu gene-

ralštabu v Beograd 18. decembra 1940 sporočil, da je od zanesljive osebe zvedel, da v vrhovnem poveljstvu nemške vojske razpolagajo s podatki o poraznem stanju med vpoklicanimi rezervisti. »Za vreme vežbe obvezniki ne rade gotovo ništa, već po ceo dan leškare i spavaju.«⁴⁷ Novemu ministru vojske in mornarice so zato 24. januarja 1940 predlagali, naj vrhovna inšpekcija vojne sile to Vauhnikovo poročilo preveri »vršenjem iznenadnih obilazaka pojedinih jedinica od strane komandanata armijskih oblasti i komandanata-inšpektora rodova ili njihovih potčinjenih.«⁴⁸

Po desetih dneh so sestavili osnutek ukaza in ga slednjič 15. februarja 1941 tudi razposlali kot strogo zaupni ukaz ministra vojske in mornarice: »*Prema dobivenim obaveštenjima u nekim komandama se ne izvodi nastava kod obveznika, već ovi po ceo dan leškare i spavaju. Ovo je došlo do saznanja i stranjoj obaveštajnoj službi, koja na osnovu ovakvih pojava može imati nepovoljno mišljenje o našoj vojsci.*«⁴⁹ Skratka, skoraj dva meseca so rabili za ukrepanje, toda dva meseca pozneje je kraljevska vojska že kapitulirala.⁵⁰

Nemška obveščevalna služba je seveda razpolagala z veliko pomembnejšimi podatki o razmerah v jugoslovanski kraljevski vojski. Nemški vojaški ataše v Beogradu je npr. 13. marca 1940 poročal, da se srbske politične stranke združujejo kot protiutež dogajanju na Hrvaškem, da narašča napetost med Srbi in Hrvati v Vojvodini, da v Sloveniji vse bolj zahtevajo svojo lastno banovino, nastaja problem delitve Bosne itd. Po nemških obveščevalnih podatkih je general Milan Nedić na seji vlade zahteval uvedbo izrednega stanja in urejanje notranjepolitičnega položaja z vojaškimi sredstvi. Toda takrat je dosegel zgolj povečanje številčnega stanja vojske na največ pol milijona vojakov. Nemški vojaški ataše pa je predvidel, da se bo notranjepolitični položaj v kraljevini Jugoslaviji še bolj zaostroval in da vladi res ne bo preostalo drugega, kot da z brezobzirno uporabo vojske obvlada položaj.⁵¹

Minister vojske in mornarice general Milan Nedić je med drugim ukazal, »da se jednomu prestane sa posećivanjem kafana radi razonode i sa vodenjem diskusija ove vrste po kafanama, kancelarijama i ostalim javnim mestima.«⁵² Komandant mesta Beograda je 14. junija 1940 svaril pred dajanjem sugestij in mnenj o dogodkih na frontah v Evropi:

»*Agenti strane obaveštajne službe nalaze se svuda i na svakom mestu; njih ima među kelmnerima i ostalom kafanskom opslugom, pa i među posetiocima. Ti ljudi, na izgled nezainteresovani, pažljivo prate komentare i izlaganja zaključaka i sugestija vojnih lica i o tome izveštavaju svoje šefove obaveštajne službe, koji posle preko svojih poslanstva, zvaničnim putem, intervenišu kod našeg Ministarstva spoljnih poslova.*«⁵³

Skrb je zbujala kritika vlade in njene politike v takšnih debatah.⁵⁴ Vrhovni inšpektor vojske je 24. februarja 1941 poročal, da je večina lahkih strojnic, s katerimi je bila oborožena kraljevska jugoslovanska vojska, še iz prve svetovne vojne in v balističnem pogledu pri streljanju zaradi izrabljenosti povsem nezanesljiva. Vozila za težko topništvo so bila prav tako zastarela in amortizirana. Vojaki so morali na rokah nositi hrano in kurjavo v utrjena oporišča s topovi, tehničnih in denarnih sredstev pa ni bilo.⁵⁵ Prav tako niso mogli izvršiti ukaza za nujno evakuacijo (23. marca 1941) municije z obmejnih območij, saj ni bilo na razpolago prevoznih sredstev.⁵⁶

Ker se je število prometnih nesreč, v katere so bili vpleteni tudi vojaški avtomobili in kamioni, nenehno povečevalo, je Nedić (Pov. S. Br. 4286, z dne 2. marca 1940) zaupno ukazal, »da za šofere odredjuju lica koja su bez mana i poroka.«^{57, 58} Vojska je sicer že 14. maja 1940 sklenila kupiti tisoč kamionov,⁵⁹ toda še vedno so morali mobilizirati privatne kamione in avtomobile. Preskrba z gumami pa je bila v vojnem času otežena. Dogajalo se je, da so lastniki na mobilizirane kamione montirali stare avtomobilске gume. Zato je komandant četrte armadne oblasti 18. marca 1941 predlagal, da zasežejo vse razpoložljive avtomobilске gume pri privatnikih.⁶⁰ Sklepa o tem predlogu do kapitulacije še ni bilo! Vrstili pa so se ukazi o skrajnem varčevanju z gorivom.⁶¹

Po znamenitem državnem udaru in vojaškem puču 27. marca 1941 je vojna psihoza zajela dober del države. Major Seručar je 1. aprila 1941 po telefonu sporočil: »*Seljaci i drugi sopstvenici stoke, naročito na teritoriji Banovine Hrvatske, ovih su dana počeli u masi i u besenju da prodaju konje u susedne opštine, samo da izbegnu davanje stoke za vojne potrebe.*«⁶² Major je predlagal, naj banska uprava na Hrvaškem kar najhitreje

prepove sleherno prodajo živine. S tem predlogom se je strinjal generalštab druge armadne oblasti.⁶³ Vendar pa nova Simovičeva vlada ni hotela brez potrebe razburjati kmetov. Zato je 2. aprila 1941 sklenila, da se na ozemlju Dunavske banovine po tržnih cenah od kmetov odkupi mobilizirana živina.⁶⁴ Za odkup živine na Hrvaškem je minister Bogoljub Ilić določil srednje tržne cene.⁶⁵ Poveljniki protiletalskih cen so dobili navodilo: »*motorna vozila trebovati izuzetno pošto ih nema na raspoloženju*«,⁶⁶ je sporočalo ministrstvo vojske in mornarice 3. aprila 1941.⁶⁷

Banovinam so šele 30. marca 1941 – slab teden pred nemškim napadom – poslali »*Uputstva za rad upravnih i samoupravnih vlasti u odbrani od neprijateljskih padobranskih jedinica*«. ⁶⁸ Za obveščevalno službo so morali angažirati vse uslužbence in uradnike, poročati o širjenju vznemirljivih vesti, »*neumorno tragati za prikrivenim oružjem, municijom i bombama*«, ⁶⁹ organizirati predavanja.⁷⁰ Med ukrepi proti administriranju najdemo tudi ukaz ministra Ilića, z dne 30. marca 1941, »*da se prekine svaki pismeni službeni rad koji nije u vezi sa naredjenim aktiviranjem, službom obaveštavanja, bojnom gotovosti i spremom za rat*«. ^{71, 72}

V štabu teritorialne protiletalske obrambe je bila tudi direkcija za pasivno zaščito. Čeprav so bila »že« (1) 18. septembra 1940 dana navodila »*za preduzimanje najhitnijih najpotrebnejih mera iz oblasti pasivne zaštite stanovništva i imovine od napada iz vazduha*«, ⁷³ so, seveda spet na podlagi poročil iz strogo zaupnem ukazu, z dne 19. februarja 1941, ugotovili »*da nisu preduzete čak ni one mere, koje nisu skopčane sa većim materijalnim izdaci-ma*«. ⁷⁴ Ukazano je bilo, naj se čimprej usposobijo primerni ljudje za vzdrževanje in uporabljanje siren. Treba je bilo začeti kopati rove in protiletalska zaklonišča. Pri bombardiranju Beograda je potem bilo največ žrtev prav med ljudmi, ki so se zatekli v takšna zasilna protiletalska zaklonišča v parkih! ⁷⁵ Izdani so bili tudi ukazi za evakuacijo vojaških arhivov; okrog tisoč kubičnih metrov je obsegal arhiv ministrstva vojske in mornarice.⁷⁶ Evakuacija arhivov tega ministrstva in glavnega generalštaba za Čačak je bila predvidena za 10. marec 1941.⁷⁷ Bili so sicer načrti za evakuacijo vladnih ustanov iz Beograda že jeseni 1940; o tem je *Savez zemaljske odbrane*⁷⁸ razpravljal na svoji štirideseti seji, 26.

septembra 1940. Najprej bi predsedstvo vlade, senat, centralni presbiro (tiskovni urad) in radijsko postajo preselili na Topčiderski venac, na Bulevar kneza Aleksandra, ministrstvo zunanjih zadev v vile v Gladstonovi ulici, ministrstvo vojske in mornarice v žensko gimnazijo v Bitolski ulici in podobno. Če zaradi hudega bombardiranja Beograda ti vladni organi na območju mestne periferije ne bi bili več varni, bi jih preselili z železnico in le izjemoma, če to ne bi bilo mogoče, s kamioni. Glavnina vlade bi šla v Vrnjačko Banjo (to se je kasneje, aprila 1941, v prvi fazi tudi res zgodilo), druge vladne ustanove pa bi razmestili v krajih Mataruška Banja, Gornji Milanovac, Prokuplje, Trstenik, Užička Požega, Užice, Valjevo, Kruševac, Bajina Bašta, Ribarska Banja itd. Ta načrt je ministrstvo vojske in mornarice dopolnilo 31. marca 1941.⁷⁹

Kot se je kasneje v uradni izjavi spominjal upokojeni divizijski general Mihajlo D. Bodi, je bilo 27. marca 1941 v vojaških skladiščih hrane samo za dva meseca. Evakuiranje vladnih ustanov na periferijo Beograda bi se začelo na ukaz, posredovan po telefonu. Toda 1. aprila 1941 je bil dan le ukaz, da se 70 ton srebra iz Narodne banke prepelje v Užice.⁸⁰

Treba je poudariti, da pristop kraljevine Jugoslavije oz. njen podpis protokola trojnega pakta 25. marca 1941 ni v ničemer zaustavil priprav na mobilizacijo, ki se je izvajala pod drugim imenom: aktiviranje. Tako je npr. načelnik glavnega generalštaba general Petar Kosić 26. marca 1941 predlagal ministru vojske in mornarice Petru Pešiću mobilizacijo na dan 3. aprila 1941. Novi minister vojske v Simovičevi vladi general Bogoljub Ilić je 27. marca potem že pripravljeni osnutek ukaza spremenil le toliko, da je namesto za 3. april določil za datum mobilizacije 1. april.⁸¹

Glavni generalštab se je strinjal s predlogom štaba mornarice, da se jugoslovanskim trgovskim ladjam takoj prepove vsak promet s tujino. Minister Bogoljub Ilić je 2. aprila 1941 sicer podpisal takšen ukaz, izpustil pa je določilo, da iz verjetno sovražnih, to je iz italijanskih in nemških oz. bolgarskih pristanišč, ladje takoj izplujejo in se zatečejo v pristanišča prijateljskih ali nevtralnih držav.⁸² Na predvečer napada sil osi na Jugoslavijo, 5. aprila 1941, se je sanitetni oddelek ministr-

stva vojske in mornarice ukvarjal z načrti, da se rekrutira »veliki broj mladjih studenata medicine, koji još nisu regrutovani [...] da se i oni za vreme rata raspoređuju na službu u vojne sanitetske ustanove, s tim da im se to vreme računa u rok službe u kadru«. ^{83,84} Ob morebitnem umiku pred sovražnikom v mejnih utrdbah je bilo treba – po ukazu ministra Ilića, z dne 31. marca 1941 – mejne utrdbe uničiti ali onesposobiti, orožje, zlasti protiletalsko in avtomatsko, pa je bilo treba odpeľjati z motornimi prevoznimi sredstvi in z živino. ⁸⁵ Na podlagi ustnega ukaza ministra Ilića z dne 31. marca 1941, so sicer postavili minske zavese na določenih mestih na Jadranu, ne pa tudi v kaštelanskem zalivu, saj bi to oviralo plovbo. Čakali so na lepše vreme, da bi v kotorskem zalivu postavili mine proti podmornicam. ⁸⁶ Osebe, ki so že odslužile kadrovski rok, so po ukazu z dne 3. aprila 1941 morale ostati v vojski. ⁸⁷

ORGANIZACIJA PROPAGANDE

Italijanski vojni ataše se je 15. septembra 1939 uradno pozanimal, kako je v kraljevski jugoslovanski vojski organizirana propaganda. Obveščevalni oddelek glavnega generalštaba se je znašel v škripcih, vendar mu je 23. novembra 1939 le uspelo odgovoriti:

»Zapojena slavnom tradicijom srpske vojske i još uvek ponjena znatnim brojem veterana iz minulih ratova za oslobodjenje i ujedinjenje, jugoslovenska vojska nije još osetila potrebu za racionalnijom i čvršćom organizacijom kolektivnog vaspitanja – propagande.

No kada bude trebalo – tj. kada veterani iz prošlih ratova postanu retki, i kada nove generacije vojnika ne budu više donosile od svojih kuća uspomene na slavna dela svojih predaka, Glavni djeneralštab je preduzeo mere, da stupi na snagu nova organizacija vojne propagande. ⁸⁸

Preden je bil ta odgovor poslan italijanskemu vojnemu atašeju, so prosili ministra Nedića za soglasje »sa ovakvim odgovorom, koji sam po sebi predstavlja jedan akt propagande u našu korist«. ^{89,90} Tako so šele takrat začeli razmišľjati o ustanovitvi propagandnih oddelkov pri obveščevalnem oddelku glavnega generalštaba in podrejenih enot. Za oficirje obveščevalne službe so potem leta 1940 pripravili priročnik o osnovah propagande. Prvi cilj tako zamišľjene propagande je bil, da se »održava i jaća poverenje prema

Kruni i vladi, stvaranje i održavanje vere i pouzdanja u moć svoje nacije, njenog pravnog poretka i institucije. ⁹¹

Točka b. je določala cilj, da se »razvija i održava optimizam i sve stvaralačke sile u zemlji, a suzbijaju opozicione struje i sve ostale, koje centrifugalno dejstvuju u odnosu na opšti napredak i razvoj zemlje. ⁹² Propagando bi širili na predavanjih, konferencah, z guslarji in pevci, agenti, špijoni, ekskurzijami in izleti, javno, tajno in kombinirano. »... dozvoljeno je, da se propagandom iznosi sve u lepjoj boji, kad je u pitanju svoje i obratno, da se negira, kudi, ismeva ili omalovažava sve što se odnosi na onog, protiv koga je uperena propaganda. [...] U ratno doba imati u vidu, da su papir i letci jeftiniji od ljudi i municije. ⁹³

Dana so bila posebna navodila, po kakšnih kriterijih naj bi izbirali propagandiste z govorniškimi in pisateljskimi sposobnostmi, dobre psihologe. Posebno je bilo ukazano spremljanje in analiziranje verskega tiska, ker »u državi ima više veroispovesti, koje su mnoge identične sa konfesijama državljana protivničkih strana«, ⁹⁴ skratka vseh ver razen pravoslavne!

Zabavno je danes prebirati navodila, kot npr. tole: »Patrole za propagandu treba snabdevati sa što više raznih fotografija neprijateljskih zarobljenika – većinom ugojenih i po prirodi debelih. Snimci da su uzeti u raznim pozama i prilikama, kao prilikom dobrog ručka, odmora u logorima, na poljskim imanjima, pri čaši vina i piva i tome slično. Takve fotografije pokazivati neprijateljskim vojnicima pa ih poklanjati. ⁹⁵ Če ni šlo drugače, bi fotografije pošiljali tudi z golobi pismoñoši, s psi, katapulti, spuščali in steklenicah po rekah, iz letal, balonov in podobno. ⁹⁶

REPRESIJA V VOJSKI

Iz že objavljenih vojaških zaupnih ukazov kraljevske jugoslovanske vojske je moć razbrati pravo ozračje in razpoloženje. Na začetku druge svetovne vojne, 10. septembra 1939, je komandant osiješke divizijske oblasti med drugim zapisal:

»Dolaskom rezervista u kasarne, primećeno je da su oni veoma nedisciplinovani, upravo razuzdani. [...] Rezervni oficiri su bez ikakvog autoriteta, suviše zauzeti samim sobom i svojim brigama. [...] Bez discipline, ljudi, prikupljeni u gomile, su samo čopori

krvožednih živalin. [...] Vojnici treba da su uvek zaposleni. Ne preterivati ali ih stalno zanimati. Egzercir je najbolje sredstvo da se ljudi naviknu na red i disciplinu. [...] One rezerviste koji prvi pokušaju kakav nered, ili beže iz komande treba najsurovije kazniti. Sa njima ne postupati u rukavicama, nego najbrutalnije. [...] Najoštrije kazniti gundjanje ili neraspoloženje prema starešinama. Bolje je i nevinog kazniti nego da krivac prodje bez kazne. Gomile poslušno respektuju silu a ovlaš se osećaju dirnute dobrotom koja je za njih izraz slabosti. Ovo dobro upamtiti. Ne treba uvek grešku dokazivati. Starešini se uvek veruje više.»⁹⁷

Oficirji in podoficirji so morali lastno-ročno s podpisom potrditi, da so se s tem zaupnim ukazom seznanili.⁹⁸

Po porazu Francije je minister Nedić s strogo zaupnim ukazom, dne 18. julija 1940, dal navodila, kako ukrepati zaradi vse pogostejšega izražanja nezadovoljstva med vpoklicanimi vojnimi obvezniki. Večje skupine vojaških obveznikov so kolektivno vlagale prošnje za odpust iz vojaške službe, odklanjali so hrano, odhod na vaje in podobno. Nedić je opozarjal, da so po vojaškem kazenskem zakoniku v mirnem času zagrožene kazni od šest mesecev do pet let strogega zavora za vsakogar, ki enega ali več podoficirjev nago-varja k nepokorščini ali pa med vojaki spodbuja nezadovoljstvo in »gundjanje protiv službe u opšte«.⁹⁹ Eno do pet let zavora je grozilo vsem, ki bi namerno kazali, da ne nameravajo izvršiti danega ukaza. V vojnem času pa je v večini podobnih primerov bila zagrožena smrtna kazen. Nedić je ukazal, »da se odmah pronadju kolovodje i potstrekači, koje odmah lišavati slobode, a potom najhitnije stavljati pod sud radi primene strogih kazna po zako-

nu.«¹⁰⁰ Vojaške starešine, ki ne bi odločno ukrepali, je bilo treba predlagati za odpust iz vojske.¹⁰¹

Armadni general in kasneje Nedićev naslednik na položaju ministra vojske in mornarice Bogoljub Ilić je 10. septembra 1940 zahteval kar najostrejše ukrepe v Makedoniji, ki so jo takrat imenovali južna Srbija. Predlagal je »poseben režim«, ukinitev volitev, imenovanje uradništva v občinah, zamenjavo učiteljev in duhovnikov makedonske in albanske narodnosti, uradnikov, učiteljev, orožnikov s »čistim srbijanskim elementima i to najboljim. [...] I danas meštani žale za srpskom vojnom upravom i za pravičnošću. Još nije dockan,«¹⁰² se je končal ta strogo zaupni ukaz.¹⁰³

Končajmo še mi s strogo zaupnim osnutkom poročila »O suzbijanju komunizma i stvaranju koncentracionih logora«,¹⁰⁴ ki ga je za ministra vojske in mornarice pripravil obveščevalni oddelek glavnega generalštaba 19. oktobra 1939. Komuniste, zlasti funkcionarje, agitatorje, kurirje in uradnike v državni službi, sumljive kot komuniste, naj bi poslali v koncentracijska taborišča po zgledu Francije, Italije, Nemčije in – Rusije!

»Za obrazovanje ovih logora vrlo zgodno mogu da nam posluže naša mala i slabo naseljena dalmatinska ostrva (kao na pr. Žirje, Mulat, Kaprije), koja su izolovana od kopna. Burna vremena, u interesu Otadžbine, zahtevaju ove izuzetne i preventivne mere.«^{105, 106}

Načelnik glavnega generalštaba armade general Dušan Simović je ukazal, naj se osnutek tega ukaza prepiše in pripravi za podpis. Na prvi strani desno zgoraj pa je vojni pisar udaril pečat in zapisal: »Čuvati do 1948 god.«¹⁰⁷

OPOMBE

* Strogo zaupno ...

- ¹ Vsi v tej razpravi uporabljeni dokumenti so v arhivu Vojnogodovinskega (Vojnoistorijskega) inštituta v Beogradu, zapisnik 17. (V nadaljnjih opombah navajam samo signature posameznih dokumentov) – 51/2–14.
- ² »Ne le, da so na tak način uradni dopisi v vojski na škodo osebam, ki delajo s strogo zaupnim protokolom, marveč se iz dneva v dan veča tudi število strogo zaupnih zadev in aktov, ki jih je treba hraniti v jeklenih omarah in železnih blagajnah, tako da je omar in blagajn v nekaterih poveljstvih že premalo in da skoraj vsak dan pride kaka zahteva po novi blagajni.«
- ³ »Navodilo za uspešno akcijo proti komunistični dejavnosti v vojski in mornarici.«
- ⁴ »Z zaupnimi ljudmi spremljati gibanje, pogovore, kritike vseh vojaških oseb. [...] Da zaradi komunizma osumljene osebe takoj zaprejo. [...] Da komandanti vojaških okrožij pri rekrutiranju posebej zberejo podatke o rekrutih, naklonjenih komunizmu, in jih takoj pošljejo rekrutni kadrovski komandi zaradi nadzora in nadaljnjega zakonskega delovanja.«
- ⁵ »... mar ni naše ljudstvo dovolj trpelo stoletja in stoletja, ko je branilo svobodo pred notranjimi in zunanji sovražniki.«
- ⁶ »Uničiti komunizem in ga narediti nenevarnega v našem okolju bi za nas pomenilo izbojevati zmago nad najgnusnejšim in najbolj podlim sovražnikom človeštva.«
- ⁷ »... cilj vse njihove dejavnosti je podreti temelje naše države, oslabiti odporno moč našega ljudstva, zastopiti njegovo narodno zavest, da bi se v kateremkoli trenutku na mig zunanjega sovražnika ta naša zgradba, naša velika domovina, desetletja grajena s takšno muko, zrušila.«
- ⁸ »Vsak od nas se mora ne le oborožiti z močno narodno zavestjo o potrebi po obstoju nacionalne države kot najučinkovitejšem zdravilu proti komunizmu, marveč mora to zavest tudi širiti v svojem okolju.«
- ⁹ »Kakor hitro zaznajo komunizem v krogu svoje pristojnosti, naj ga zatrejo v kali z vsemi zakonskimi sredstvi, brez usmiljenja, okrutno.«
- ¹⁰ Aprilski rat 1941., Beograd 1969, str. 546–549.
- ¹¹ »Ob sprejemu v službo zahtevati od pristojnih oblasti, da preverijo njihovo moralno in politično vedenje.«
- ¹² 6/9–130.
- ¹³ 1/12–79.
- ¹⁴ »članki s komunistično-revolucionarno vsebino, ki nimajo nobene zveze s tehniko kot znanstveno vedo.«
- ¹⁵ 7/4–11a.
- ¹⁶ »z neko problematično žensko z imenom Danica.«
- ¹⁷ 3/3–93.
- ¹⁸ »Kockanje je med oficirji tukajšnjega garnizona zelo razširjeno. [...] oficirji so prezadolženi [...] morala in disciplina sta v tukajšnjem garnizonu zelo slabi, spoštovanja starešin sploh ni.«
- ¹⁹ »Vsi po vrsti psujejo, od oficirjev do podoficirjev. V tem pogledu uporabljajo najnedostojnejše, najgrše izraze. Nič ni sveto, ne družina, ne vera, onečaščajo in od srca žalijo najintimnejša čustva vojakov. Pogosta psovka je znak starešinske slabosti. [...] Ukazujem, da se preneha psovati, ponavljajoče se barbarske navade in primere pa naj starešine odpravljajo z najhujšimi kaznimi.« [...] »pogosto tepejo vojake, pa tudi rezerviste, starejše ljudi.«
- ²⁰ Minister vojske.
- ²¹ 53/1–11.

- ²² »Morala našega ljudstva, ki ima v sebi veliko volje in samozaupanja, kadar gre za njegovo svobodo in rodno grudo, ne sme biti z ničimer ogrožena, še najmanj pa z nezaupanjem v prihodnost in s skepticizmom. [...] Opazil sem, da so med starešinami naše vojske skeptiki, ki vidijo vse črno [...] na svoje okolje morajo vplivati s svojim vedrim duhom in trdno vero v končni uspeh. [...] Zato je ta pojav ne samo velik vojaški greh, marveč ga je treba najodločneje zatirati in preganjati, takšne starešine pa razkrinkavati in onemogočiti.«
- ²³ »nakopičilo množico, brezvoljno in apatično, polno najhujših misli in tudi besed na račun vojske in služenja v njej.«
- ²⁴ »uporabljajo najbrutalnejši in najgrši besednjak [...] starešine ravnaajo z vojsko kot z živino [...] Ko imajo pred seboj vojaka, vidijo v njem nekaj, kar ni človek, nekaj veliko, veliko nižjega od sebe. [...] vse to je zelo daleč od svetle tradicije tovarštva, prijateljstva in skupnega trpljenja vojakov in oficirjev majhne Srbije, katere tradicija je bila morda edini razlog, da je ta majhna vojska mogla pokazati tisto legendarno hrabrost, pobrati lovorove vence zmage in se dvigniti na pedestal slave.«
- ²⁵ 24/2–12.
- ²⁶ »da je čas palice in Friderika Velikega minil.«
- ²⁷ »Iniciativo je najbolj prepričljivo pojasnil eden od najbolj genialnih vojskovodij srednjega veka, Friderik Veliki, ko je rekel: Iniciativa je to, da če ti ukažem, da pojdi na desno, ti pa, ki si na kraju samem, vidiš, da je bolje, če bi šel na levo, potem pojdi na levo.«
- ²⁸ 36/1–14.
- ²⁹ »Moramo imeti veliko duha in iniciative. Samo oboroženim s to eno od najsodobnejših disciplin nam bo uspelo ubraniti domovino.«
- ³⁰ »Uradniški birokratizem je tako prevzel dušo in um posameznikov, da ne vidijo, da ne smemo izgubiti in zamuditi niti trenutka današnjega dragocenega časa. Ti še naprej opravljajo svoje delo z mirnodobskimi navadami, zelo pogosto se skrivajo za fatalnimi besedami: 'Ni in se ne da.' UKAZUJEM: **da se ti fatalni besedi izloči iz vojaškega besednjaka in vojaškega življenja.** Vse je in vse se da. Samo relativna stvar je, da se ne da glede na idealnost, toda v vojaški stvarnosti **je in se da.** Vsak starešina si mora pomagati z improvizacijo in tistim, kar je in kar se da.«
- ³¹ 20/1–14.
- ³² »UKAZUJEM, da vrste starešin preveje nov duh, močan polet, občudujoča marljivost, energija in samoodpovedujoče požrtvovanje, kajti Domovina je v nevarnosti.«
- ³³ 18/1–14.
- ³⁴ »Do danes ni bil znan primer, da bi imeli dober starešinski kader in slabo vojsko, ali narobe. Načelo je: naprej, kdor je boljši, usposobljen in sposobnejši. Pri vojaškem delu je veliko **pomembnejši značaj od pripravljenosti.** [...] množica starešin ima zelo priporočljive in laskave ocene – je pa brez vrednosti. Taki dušijo tiste, ki bi se morali izkazati in napredovati zaradi višjih interesov vojske in pravilnejše izbire starešinskega kadra. [...] Zaradi takšnega stanja so se med letošnjo mobilizacijo pokazale skrb zbujajoče nesposobnosti velikega števila starešin. Ta njihova nesposobnost je zelo prizadela ugled vojske in starešin nasploh, lahko pa bi pripeljala do katastrofalnih posledic v vojni.«
- ³⁵ 26/1–14.
- ³⁶ »Oficirji in vojaški uradniki kot elita naše družbe imajo vedno možnost najti družbo sebi enakih. Zato je od njih tudi treba zahtevati, da se izogibajo družbe oseb iz nižjih družbenih vrst.«
- ³⁷ 28/1–14.
- ³⁸ 21/1–14.
- ³⁹ 24/1–14.
- ⁴⁰ »postopek glede vzdrževanja zapuščenih oficirskih žena v času ločenega življenja in vodenja sodne razprave za ločitev ter vzdrževanja otrok.«
- ⁴¹ »vojaški duhovniki poročali nekatere vojaške osebe, ki so bile na zdravljenju v vojaški bolnišnici, četudi niso bile v smrtni nevarnosti.«
- ⁴² 30/1–14.
- ⁴³ »... naši oficirji, zlasti mlajši, se poročajo z osebami, ki pripadajo anacionalnim elementom v naši državi. [...] naša javnost to nerada gleda in tega ne odobrava [...] naši sovražniki ne izbirajo sredstev za doseganje svojih ciljev. Eno od takih sredstev je tudi poroka oficirjev naše vojske z anacionalno naravnanimi osebami. V mnogih primerih računajo, da bodo po tej poti najlažje prišli do pomembnih vojaških podatkov in vednosti o pravem stanju naše vojske.«
- ⁴⁴ »Ali je kaka oseba in njena družina taka ali ne, to morajo presojati vsi starešine, na zadnji stopnji pa bom o tem odločal jaz.«

⁴⁵ 16/1–14.

⁴⁶ 17/1–14.

⁴⁷ »Med vajo obvezniki ne delajo skoraj nič, po ves dan poležavajo in spiyo.«

⁴⁸ »z nepričakovanimi obiski posameznih enot od strani komandanta armadne oblasti in komandanta inšpektorja rodov ali njegovih podrejenih.«

⁴⁹ »Po dobljenih obvestilih v nekaterih poveljstvih ne izvajajo pouka obveznikov, marveč ti po ves dan poležavajo in spiyo. To je prišlo na uho tudi tuji obveščevalni službi, ki ima lahko na podlagi takih pojavov neugodno mnenje o naši vojski.«

⁵⁰ 6/2–11a.

⁵¹ Aprilski rat 1941., str. 578–579.

⁵² »da se vendar že nehajo obiski kavarn zaradi zabave in vodenje diskusij te vrste po kavarnah, uradih in na drugih javnih mestih.«

⁵³ »Agenti tuje obveščevalne službe so povsod in na vsakem kraju; so med natakarji in drugim kavarniškim osebjem, pa tudi med obiskovalci. Ti ljudje, na videz nezainteresirani, skrbno spremljajo komentarje in glasna sklepanja ter sugestije vojaških oseb in o tem poročajo svojim šefom obveščevalne službe, ki potem prek svojih poslanstev, po uradni poti, intervenirajo pri našem Ministrstvu za zunanje zadeve.«

⁵⁴ 18/3–13.

⁵⁵ 40/2a–14.

⁵⁶ 39/2a–14.

⁵⁷ 43/2–14.

⁵⁸ »da za šoferja določajo osebe, ki so brez napak in madeža.«

⁵⁹ 44/2–14.

⁶⁰ 10/3–11a.

⁶¹ 45/2a–14.

⁶² »Kmetje in drugi lastniki živine, predvsem na območju banovine Hrvatske, so te dni začeli množično in po smešno nizki ceni prodajati konje v sosednje občine, samo da bi se izognili oddaji živine za vojaške potrebe.«

⁶³ 26/2–11.

⁶⁴ 42/2a–14.

⁶⁵ 39/6–12.

⁶⁶ »motorna vozila zahtevati le izjemoma, ker jih ni na razpolago.«

⁶⁷ 40/6–12.

⁶⁸ »Navodila za delo upravnih in samoupravnih oblasti pri obrambi pred sovražnimi padalskimi enotami.«

⁶⁹ »neutrudno iskati skrito orožje, municijo in bombe.«

⁷⁰ 37/6–12.

⁷¹ 29/2–14.

⁷² »da se prekine vsako pisno uradno delo, ki ni povezano z ukazanim aktiviranjem, obveščevalno službo, bojno sposobnostjo in pripravljenostjo za vojno.«

⁷³ »za sprejemanje najnujnejših, najpotrebnejših ukrepov s področja pasivne zaščite prebivalstva in lastnine pred zračnim napadom.«

⁷⁴ »da niso sprejeli niti tistih ukrepov, ki niso povezani z večjimi materialnimi izdatki.«

⁷⁵ 14/3–11.

⁷⁶ 29/6–12.

⁷⁷ 52/2–2.

⁷⁸ Zveza za obrambo dežele.

⁷⁹ 53/2–2.

⁸⁰ 13/1–4.

⁸¹ 22/3–11.

- ⁸² 25/3–11.
- ⁸³ 30/3–11.
- ⁸⁴ »veliko število mlajših študentov medicine, ki še niso rekrutirani [...] da tudi njih v vojnem času razporedijo na služenje v vojaške sanitetne ustanove, s tem da se jim ta včasih šteje v rok kadrovske službe.«
- ⁸⁵ 38/6–12.
- ⁸⁶ 41/6–12.
- ⁸⁷ 41/2a–14.
- ⁸⁸ »Jugoslovanska vojska, prepojena s slavno tradicijo srbske vojske in še vedno prežeta z znatnim številom veteranov iz minulih vojn za osvoboditev in zedinjenje, še ni občutila potrebe po racionalnejši in čvrstejši organizaciji kolektivne vzgoje – propagande. Ko pa bo to potrebno – tj., ko bodo veterani iz prejšnjih vojn postali redki in nove generacije vojakov ne bodo več prinašale iz svojih domov spominov na slavna dela svojih prednikov, za ta čas je glavni generalštab pripravil ukrepe za uveljavitev nove organizacije vojaške propagande.«
- ⁸⁹ 12/3–26a.
- ⁹⁰ »s takšnim odgovorom, ki sam po sebi pomeni propagandni akt v našo korist.«
- ⁹¹ »vzdržuje in krepi zaupanje v Krono in vlado, ustvarja in vzdržuje vero in zaupanje v moč lastnega naroda, njegovega pravnega reda in institucije.«
- ⁹² »razvija in vzdržuje optimizem in vse ustvarjalne sile v državi, onemogočajo pa opozicijski tokovi in vsi drugi, ki sredobežno delujejo glede na splošni napredek in razvoj dežele.«
- ⁹³ »dovoljeno je, da se s propagando vse prikazuje v lepih barvah, ko gre za naše, in narobe, da se zanika, graja, zasmehuje in omalovažuje vse, kar se nanaša na tistega, zoper katerega je propaganda usmerjena. [...] V vojnem času upoštevati, da so papir in letaki cenejši od ljudi in municije.«
- ⁹⁴ »je v državi več veroizpovedi in mnoge so identične z veroizpovedmi državljanov nasprotni strani.«
- ⁹⁵ »Patrulje za propagando je treba oskrbeti s čim več fotografijami sovražnih ujetnikov – večinoma rejenih in debelih po naravi. Slike naj bodo posnete v različnih pozah in ob različnih priložnostih, na primer med dobrim kosilom, med odmorom v taborišču, na poljskih posestvih, pri čaši vina in piva ipd. Takšne fotografije kazati sovražnikom vojakom in jim jih podarjati.«
- ⁹⁶ 1/5–95b.
- ⁹⁷ »Ob prihodu rezervistov v kasarne je bilo opaženo, da so zelo nedisciplinirani, pravzaprav razuzdani. [...] Rezervni oficirji so brez vsake avtoritete, preveč prevzeti s sabo in s svojimi skrbmi. [...] Brez discipline so ljudje, združeni v množico, samo trop krvoločnih živali. [...] Vojaki morajo biti vedno zaposleni. Ne pretiravati, toda ves čas morajo vežbati. Eksercir je najboljše sredstvo, da se ljudje navadijo na red in disciplino. [...] Rezerviste, ki bodo prvi poskušali ustvariti nered ali bežali iz poveljstva, je treba kar najbolj surovo kaznovati. Z njimi ne ravnati v rokavicah, marveč čim bolj brutalno. [...] Najostreje kaznovati godrnjanje ali nerazpoloženje do starešin. Bolje je kaznovati nedolžnega, kot da se krivec izmuzne brez kazni. Množice ubogljivo spoštujejo silo, medtem ko jih dobrota prav nič ne gane in je zanje izraz slabosti. To si je treba dobro zapomniti. Ni treba vedno dokazovati napak. Starešini vedno bolj verjamejo.«
- ⁹⁸ Aprilski rat 1941., str. 336–338.
- ⁹⁹ »godrnjanje proti služenju nasploh.«
- ¹⁰⁰ »da se takoj najde kolovodje in pobudnike, da se jim takoj odvzame svoboda in se jih nato takoj postavi pred sodišče ter kaznuje s strogimi kaznimi po zakonu.«
- ¹⁰¹ Isto, 750–754.
- ¹⁰² »s čistimi srbskimi elementi, in to najboljšimi. [...] Še danes prebivalci žalujejo za srbsko vojaško upravo in pravičnostjo. Še ni prepozno.«
- ¹⁰³ Isto, 776–783.
- ¹⁰⁴ O zatiranju komunizma in ustanavljanju koncentracijskih taborišč.
- ¹⁰⁵ Isto, 412–416.
- ¹⁰⁶ »Za ustanovitev teh taborišč bi nam lahko dobro služili naši majhni in malo naseljeni dalmatinski otoki (kot npr. Žirje, Mulat, Kaprije), ki so izolirani od kopnega. Burni časi zahtevajo, v interesu Domovine, te izjemne in preventivne ukrepe.«
- ¹⁰⁷ Hraniti do leta 1948.

VLADIMIR KAVČIČ

SLOVENSKA VOJNA PROZA (1941–1980)

Za bralce, ki načrtno ne spremljajo raziskav in publikacij s področja slovenske slovstvene zgodovine, je treba povedati, da gre za knjigo, ki jo je pred meseci izdala Slovenska matica, njena avtorja pa sta znana in ugledna slovstvena zgodovinarja, dr. France Bernik in dr. Marjan Dolgan, sodelavca Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede pri Znanstveno-raziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ves ta okvir omenjam zato, ker daje zagotovilo, da gre za dosežke in za nivo znanstvenega dela najvišjega dometa, ki ga slovenska literarna veda zmore v tem trenutku.

Navedena imena in ustanove tudi kažejo, da slovenska vojna proza v današnji slovenski slovstveni ustvarjalnosti predstavlja problem, ki ga je treba znova in celovito osvetliti. Slovenska vojna proza je tudi pojav, ki po svoji obsežnosti in svojem posebnem mestu, ki ga ima književnost v našem umetnostnem in sploh duhovnem življenju, vedno znova izziva ne samo slovstvene zgodovinarje in teoretike, temveč tudi mnoge druge, ki razmišljajo o naši polpretekli zgodovini, o vsem, kar se je dogajalo v slovenskem narodu (in z njim) pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej – do današnjih dni.

Zgodovina književnosti je v veliki meri del splošne zgodovine. Če zadnja govori predvsem o dejstvih, ki so se objektivno dogodila, so vsem spoznantna in dostopna, pa književnost govori o človekovem notranjem dogajanju, o njegovih notranjih dilemah, duhovnem življenju in spremembah, ki navzven niso vedno vidne in opazne. Pravkar navedena razlika med zgodovino in književnostjo je seveda različna od tiste, ki jo srečamo v obravnavani knjigi in je bližja prepričanju, ki ga je nekoč izrekel Miško Kranjec, ko je menil, da o kaki dobi ni bila izrečena zadnja beseda, dokler o njej ni spregovorila književnost.

Prav o obdobju, ki ga na kratko označujemo kot čas naše družbene revolucije, je naša književnost prej in globlje od znanstvene zgodovine osvetlila prenekateri dogodek usodnega pomena za naš duhovni razvoj, za našo družbeno moralo in za vse tisto, kar je postalo konstituenta te družbe v dobrem in slabem. Ali je književnost vedno opravljala to svoje poslanstvo? Kako ga je opravljala, kakšne so bile njene možnosti, subjektivne in objektivne? Kaj ji je bilo dovoljeno in česa ni smela? Kaj smo zmogli njeni avtorji, kakšen je bil naš domet, ustvarjalna moč, to so bila vprašanja, ki so se mi nenehoma zastavljala, ko sem bral obravnavano knjigo. Obenem sem neprestano preverjal, v kakšnem duhovnem položaju sta bila avtorja, ki sta raziskovala to obsežno snov, kakšne so bile njune raziskovalne možnosti, kje so bile meje njune svobode, kakšna miselna ustvarjalnost pri obvladovanju in vrednotenju usodne zveze med našo zgodovino in našo književnostjo.

S pričujočim zapisom seveda ne želim ocenjevati znanstvenega dela, ki sta ga opravila avtorja Slovenske vojne proze, to bo opravila stroka. Kot eden izmed avtorjev, soustvarjalcev književnosti, ki zdaj nosi sumaričen naslov Vojna proza, kot priča časa, v katerem je ta proza nastajala, mi je knjiga vzbudila številne misli, spodbudila me je k dvogovoru z njo. Iz tega dvogovora povzemam nekatere misli, ki so se mi zdele pomembne za spoznavanje in vrednotenje našega preteklega pisanja, a tudi za iskanje pisateljskih poti v prihodnost, ki se je že začela.

RAZVEZANOST ČASA

Morda misel ni najbolje izrečena, vendar gre za spoznanje, ki ga lahko začitamo že po prvih straneh knjige: avtorja sta bila pri svojem delu svobodna in sproščena. Zavezana nista bila nobeni vnaprejšnji sodbi, nobenemu miselnemu vzorcu, nobeni ideologiji. Morda sta bila prva povojna pisca in raziskovalca, ki nista bila zavezana logotehnikii partizanskega tiska, ne njenim nasledkom, ki so se v različnih ideoloških shemah in celo v praktični kulturni politiki,

v bolj ali manj prikriti obliki pojavljale v slovenskem duhovnem življenju v vsem povojnem času in zlasti vtrajno spremljale slovensko besedno umetnost, pravzaprav vsako javnosti namenjeno besedo, ne le tisto z umetniškimi pretenzijami. Odsotnost vsakršnih ideoloških shem, to je vsekakor sproščujoč občutek. Na prvi pogled odpira povsem nove, doslej neznane možnosti raziskovanja in vrednotenja.

A takoj zatem spoznanje, ki vzbuja osuplost: ali je mogoče, da je teh štirideset let minilo tako hitro? Da se neko obdobje, ki je bilo še pred nedavnim videti večno in nespremenljivo, tako naglo dopolnjuje in seveda po svoje tudi prazni. Čas, prostor, človeške usode v njem, usode naših bližnjikov, ki jih je ta preteklost definitivno zaznamovala, in naša lastna usoda, usoda preživelih, vseh tistih, ki zdaj, kakor z visokega Alamuta zremo v preteklost in v prihodnost, vse je postalo pregledno. Postalo je dostopno naši oceni, naši sodbi, poenostavilo se je, nobene skrivnostnosti ni več v tem času, nobenih posvečenih osebnosti, le navadni ljudje, ljudje s svojimi večno istimi in večno tipičnimi lastnostmi. Zgodovinski čas s pridihom enkratnosti se je spremenil v čas, podoben vsem drugim.

Novi problemi, povsem nova življenjska vprašanja preplavljajo naš čas, na oder stopajo nove generacije. Njim sta druga svetovna vojna in revolucija podobno odmaknjeni, kot je bila udeležencem druge svetovne vojne prva. Mlade generacije že gradijo svoje zgodovinske programe, svoje razpoznavne simbole, svoje neideologije, filozofijo preživetja, ki ima s preteklimi časi, tudi tistimi, ki so jih njihovi očetje in dedje doživeli kot usodne in zgodovinsko prelomne, le še neznatne, zanemarljive zveze. Pa ne samo zato, ker bi bila prikrajšana za zgodovinski spomin, o tem bi kazalo posebej spregovoriti, temveč preprosto zato, ker s spoznanji in idejami preteklosti nima kaj početi. S preteklostjo ne more v prihodnost. Naša preteklost je na svoj način postala nefunkcionalna.

Na kratko in preprosto rečeno: Tudi naša književnost na svoj način deli usodo družbe. Koliko dilem in vprašanj je bilo nepotrebnih. Koliko misli in koliko prizadevanj izjalovljenih, koliko naporov izgubljenih na stranskih poteh, za katere nihče ni vedel, da so stranske.

Toda nekega dne so spoznanja dozorela: za književnost so bistvene estetske prvine, važen je domet misli, pomembna je moralna naravnost, ki spoštuje življenje slehernega človeka.

PROBLEM AVTENTIČNOSTI

Vsi, ki smo pisali o drugi vojni in o vprašanjih, ki so bila in so še v zvezi z njo, smo se srečevali tudi s problemom zgodovinske resničnosti. V bistvu je seveda tudi tu šlo za preverjanje ideološke naravnosti, šlo je preprosto za to, da je neka naravnost, določena usmerjenost morala imeti prednost, ker je bila nosilka zgodovinskega dogajanja po splošnih shemah, ki so vodile to družbo. Nihče se ni izrecno zavzemal za pozitivnega junaka, toda pisci smo bili večkrat deležni očitka, da brskamo po gnojščih in smetiščih revolucije, da nas muči nekakšno že patološko nagnjenje do družbeno negativnega. To je bilo, kadar ga ni bilo mogoče več zanikati, le izjema, nekakšen stranski produkt, nikoli vodilna razvojna smer. Ukvarjati se z »negativnim« je bil znak nezadostne pronicljivosti, pomanjkanja znanja, optimizma, pomanjkanja privrženosti pozitivnim idealom, torej znak človeško in kulturno manjvrednega.

Pozitivni junak in pozitivna literarna tema, čeprav nikoli izrecno ponudena, sta bila veskozi prisotna kot nasprotni pol tako imenovanih tabuiziranih tem, ki jih je bilo nešteto. Te tudi še štirideset let po drugi vojni nikakor niso vse opisane in »premagane«. Kar dosti jih je še, vezane so na posamezne še žive akterje ali udeležence in še vedno ni mogoče o njih dokončno spregovoriti, ni jih mogoče faktografsko izčrpati. Vendar je tudi res, da je njihov moralni in politični naboj splahnil, nič bistveno novega ne morejo več vnesti v naša spoznanja o preteklosti, vse bistveno o njej je že prodrlo v našo zavest in zdaj pustoši po njej. Vprašanje zgodovinske resničnosti pa je pisce in druge raziskovalce vojne in revolucije zaposlovalo tudi s svojo objektivno problematiko. Vse, kar se človeku dogodi, z neznansko hitrostjo postaja preteklost, s tem se neznansko hitro spreminja tudi odnos do vsega predhodnega. Za pisatelja je spoštovanje avtentičnosti bilo pomembno vprašanje, saj se je na ta način branil tudi pred ideološkimi diskvalifikacijami. Avtentičnost ima svoj pomen tudi v okvirih najbolj elementarne logike, gre za preprosto spoštovanje dejstev. Nekega psihološkega ali zgodovinskega dejstva ni mogoče obravnavati prej, kot se je dejansko pojavilo.

Matevžu Hacetu so nekoč očitali, da je resolucijo informbiroja predvidel že leta 1944. Šlo je seveda za poskus omalovaževanja njegovega pisanja in pri tem je bil očitek zgodovinske netočnosti dobrodošel in učinkovit. Po analogiji pisec tudi drugih stvarnih dogodkov in osebnosti in druge vojne ni bil sposoben realno in pravično ocenjevati.

Vprašanje avtentičnosti se nanaša tudi na psihološko verjetnost dogajanja. Dogajanje mora biti v psihološkem smislu verjetno, preverljivo z bralčevo in kritikovo izkušnjo. Pomembno je pri kompoziciji literarnega junaka. Ta ne more biti katerikoli človek iz kateregakoli časa, junak je vselej junak **svojega** časa.

Napori za ustvarjanje resničnega, avtentičnega junaka, tipične osebe svojega časa, so bili prisotni in so razvidni v vsej povojni književnosti. Sam sem pri pisanju besedil o narodnoosvobodilnem boju in drugi svetovni vojni imel nemalo opraviti s temi vprašanji. V času mojega literarnega dozorevanja smo že poznali pisanje Vercorsa, prvega in za svoj čas imenitnega pričevalca o francoskem odporišnem gibanju. Dostopni so nam bili eksistencialistični teksti Sartra in Camusa, teorija in literarna praksa njunih sodobnikov. Vse to je bilo blizu naši življenjski izkušnji, prenekateri segmenti dohajanja in moralnih razsežnosti so se tako rekoč prekrivali. Vendar tovrstnih izkušenj in z njimi povezanih literarnih dosežkov, prijemov ali zgolj usmeritev nismo prenašali v naše razmere ali smo jih prenašali skrajno previdno, v zastrti obliki.

Naš »junak« vojnega časa pač ni bil francoski izobraženec, večinoma je bil kmečkega ali delavskega porekla, praviloma je bil zelo mlad, slabo izobražen in le redko bogat z življenjskimi izkušnjami, ki bi dovoljevale eksplikacijo filozofsko in psihološko zahtevnejše vsebine. Predvsem pa je bilo okolje, v katerem je potekalo dogajanje naše književnosti, socialno dokaj nerazvito. Dileme, ki jih je navrgel čas, so bile praviloma enostavne, vzpostavljene z grobimi zgodovinskimi razmejitvami. Šlo je za čas okupacije, za prisotnost okupatorja. Privrženost in moralna prioriteta osvobodilnega boja nikoli nista mogla postati sporna. Tudi spomin na realno človeško trpljenje, ki je bilo neprenehoma prisotno v naši zavesti, vse to so bile resnične ali namišljene bariere, ki smo jih tudi pri oblikovanju književnih del težko prestopili. Za takšen prestop že v našem intimnem notranjem svetu nismo imeli dovolj opore, na podporo pa ni bilo mogoče računati ne pri bralcih ne pri kritiki. A najvažnejše je pri tem le bilo lastno merilo. Samemu sebi nikoli ni uspelo izoblikovati argumentov, ki bi mi dovoljevali prekoračiti meje avtentičnosti in se spustiti na polje čiste fantazije, ali bolje na področje čiste svobode. Končno je s problemom avtentičnosti povezana tudi pisateljeva objektivna zmogljivost. Po moji sodbi ta ne more preseči pisateljeve izkušnje, izkušnje v najširšem smislu. Pišeš lahko samo o tistem, o čemer nekaj veš. Vitomil Zupan je bil prvi, ki je zavestno in najbolj daljnosežno kršil načelo avtentičnosti. V romanu Menuet za kitaro je izkušnje treh povojnih desetletij združil z vojnim dogajanjem in tako ustvaril besedilo, v katerem se osvobodilni boj kaže v najbolj kompleksni luči in v katerem je psihološko dogajanje razširjeno bolj kot v kateremkoli drugem tekstu o tem obdobju.

Je bil Zupanov ustvarjalni postopek upravičen in utemeljen? Odgovori na to vprašanje so različni. Argumenti za to različnost so tudi na bralčevi in na kritikovi strani. Povezani so z njegovo ideološko ali splošno humanistično naravnanoostjo, z njegovim osnovnim stališčem do osvobodilnega boja in do revolucije, do dihotomičnosti tega pojava oziroma od prioritet, ki jih intimno priznava temu ali onemu segmentu te dvojnosti. Ali še naprej... Ali so nove generacije, ki v delu vidijo predvsem bolj ali manj celovito informacijo o nekem zgodovinskem obdobju, sploh še občutljive za časovne razlike nekaj desetletij? Je za prihodnost sploh še pomembno, kdaj se je kaj zgodilo, leta štirideset ali petdeset?

Zase moram reči, da me je pri oblikovanju oseb in dogodkov iz vojnega časa vselej zavezovalo načelo avtentičnosti. Svojim osebam sem pripisoval le tiste probleme in tiste situacije, ki so bile v tistem času možne, ki so bile izpričane z mojo lastno izkušnjo ali z izkušnjo drugih, katerih življenjske zgodbe sem dobro poznal.

V knjigi Slovenska vojna proza je opisana razlika med zgodovinskim in literarnim, umetniškim dogajanjem. Kot umetniško oziroma literarno je ovrednoteno tisto, kar bi se bilo lahko zgodilo, kot zgodovinsko pa tisto, kar se dejansko je. Gledano iz časovne distance in s stališča objektivnih možnosti bralca, ki vselej ima omejene vojne izkušnje ali pa je celo

brez njih, se mi omenjeno razlikovanje ne zdi ne bistveno ne učinkovito. Toda nekateri avtentični poznavalci vojnih dogodkov, situacij, položajev in razpoloženj vendarle razpolagamo s kriteriji avtentičnosti in si na podlagi njih upamo soditi, kaj se je med vojno v resnici zgodilo in kaj se je moglo zgoditi, pravzaprav med enim in drugim ne vidimo razlike. Moglo se je zgoditi samo tisto, kar se je v resnici zgodilo.

Zame izhaja kriterij »resničnosti« iz moje osebne izkušnje, iz dveinpolletnega bivanja na osvobojenem ozemlju, ob intenzivni vključenosti v dogajanje na ozemlju med dvema bojujočima se silama. Nadalje iz dvajsetletnega druženja z eminentnimi in prominentnimi udeleženci druge svetovne vojne in revolucije, s pisci, ki so svoja doživetja in svoje izkušnje poskušali tudi publicirati. V mislih imam dvajsetletno delo pri Založbi Borec, kjer smo v navedenem obdobju izdali več kot 600 knjižnih naslovov z vojno problematiko. To so bila najrazličnejša pričevanja, spomini, literarna dela, dela za otroke in mladino. V tej knjižni produkciji, ki je predstavljala le del ledene gore, kajti večina prebranih rokopisov ni bila nikoli natisnjena, in ob intimnih stikih z avtorji se je oblikovala predstava o dejanskem dogajanju zunaj in znotraj človeka, v najrazličnejših položajih, dejanskih in psiholoških. Ta vednost se je dopolnjevala s prebiranjem knjig, ki so bile prva desetletja po drugi svetovni vojni izdana kjerkoli na svetu. Seveda je pri tem prednjačilo evropsko založništvo, interes za tovrstno literaturo je bil tedaj velik celo pri bralcih. Vojna in spominska književnost je bila tedaj najbolj priljubljena pri bralcih. V šestdesetih letih je absolutno prednjačila pred drugimi zvrstmi literature.

Vpogled v vse našteje vire spoznanj o drugi svetovni vojni mi je izoblikovalo prepričanje o usposobljenosti za presojo avtentičnosti oziroma neavtentičnosti z vojno povezanih besedil, bodisi da so dokumentarna, bodisi da kažejo umetniške ambicije.

Vendar je moj kriterij kljub vsemu le osebni. Pojasnjuje lahko le moj odnos do vprašanja avtentičnosti, z njim so pogojeni odgovori, ki jih na to vprašanje izpričujejo moja literarna dela. Z njimi je omejen moj domet v umevanju in obravnavanju vojne tematike in problematike.

S tega vidika ocenjujem tudi dosežke in prizadevanja, ki so znana pod skupnim imenom veliki tekst, oziroma poskuse, da do takšnega teksta pride, kot seveda tudi z evidentnimi ovirami, da do njega nismo mogli priti že zaradi kriterija avtentičnosti. Vsak od piscev, ki se je te naloge loteval, ni dovolj obvladal razsežnosti vojne problematike, da bi jo mogel prikazati v ustrezni širini in kompleksnosti, ki bi vsaj približno ustrezala dejanskemu dogajanju.

Tistega, kar se je dogajalo v vodstvu osvobodilnega gibanja, problematiko, ki so jo zgodovinsko nosili in predstavljali Kidrič, Kardelj, Maček, Vidmar in drugi iz te družine, je celo Kocbek lahko prikazal le v fragmentarni in okrnjeni obliki. O dogajanju na nemški, okupatorski strani je nekaj vedel Tone Svetina. Miško Kranjec v svoji lirični naravnosti ni bil kos niti pohodu Štirinajste divizije na Štajersko in jaz sam sem lahko obravnaval le izkušnje vojnega dogajanja na nižji ravni, na podeželju.

VELIKI TEKST

Vprašanju velike epopeje je v knjigi Slovenska vojna proza posvečeno posebno poglavje. V njem, pa tudi že predhodno, so navedeni vzroki, zaradi katerih slovenska književnost ni mogla izoblikovati velike junaške pesnitve, epopeje lastne zgodovinske veličine. Po mnenju avtorjev se je slovenska književnost konstituirala prepozno, da bi razvila zvrsti, ki so po merilih klasicistične poetike veljale za najbolj reprezentativne. Med uglednimi pisci se je tega vprašanja mimogrede dotaknil Cankar, veliko epopejo je poskušal uresničiti Finžgar z romanom Pod svobodnim soncem. Vprašanje je vznemirilo tudi Vidmarja, ki je možnosti za veliki tekst iskal v primerjavah z velikimi romani devetnajstega stoletja. Vzorec je videl v Tolstojevem romanu Vojna in mir. Dovolj razlogov torej, da so tiha pričakovanja velikega teksta oživila tudi po drugi svetovni vojni, junaško obdobje osvobodilnega boja bi lahko bilo primerno epsko ozadje zanj. Z oblastniškega vrha logotehniško predpisan obrazec zanj je tudi bil na razpolago, toda vse našteto so le dodatni razlogi, da takšno besedilo ni moglo nastati.

Avtor obravnavanega poglavja domneva, da so nekateri slovenski pisatelji hrepeneli, da bi s tekstovno glorifikacijo revolucije doživeli nacionalno glorifikacijo kot novodobni rapsodi.

Domneva se mi zdi preuranjena in pretenciozna. Verjetnejša bi postala šele ob prepričljivem dokaznem gradivu. Tega zaenkrat ne ponuja. Analiza vseh treh besedil, ki naj bi predstavljala poskus uresničitve fantazme o »velikem tekstu«, tako ambicioznih pretenzij ne razkrivajo. Vendar ni prvenstvena vloga pisatelja, da komentira in vrednoti besedila svojih kolegov, temveč je prej dolžan spregovoriti o vzgibih in ciljih svojih lastnih prizadevanj.

Ker je med te poskuse ob Kranjčevih Za svetlimi obzorji in Svetinovo Ukano uvrščena tudi moja trilogija Žrtve, predvsem o svojem delu lahko dam nekaj avtentičnih podatkov, ki bi jih morala upoštevati tudi literarna veda.

Prepričan sem, da se sleherni avtor vsaj v svojih najbolj intimnih premišljevanjih ukvarja z mislijo o velikem tekstu, vendar ne zaradi tega, da bi doživel nacionalno glorifikacijo, temveč preprosto zaradi tega, ker bi rad ustvaril pomembno literarno delo. Brez velikih načrtov in brez ambicioznih prizadevanj bi težko našli smisel in utemeljitev trdega dela, ki ga zahteva vsako, tudi najbolj skromno pisanje. Brez ambicioznega cilja vsa drobna in dolgotrajna prizadevanja ne bi bila smiselna. Toda pomemben, velik tekst ne more nastati z mitologizacijo zgodovine, vsaj sodobne ne. Sodobni pisatelj nekaj malega ve tudi o slojevitosti in kompleksnosti tako imenovanega zgodovinskega dogajanja. Zlasti tisti, ki smo na svojih plečih doživeli izkušnjo druge svetovne vojne, čeprav le v njenih posameznih segmentih, nismo kazali smisla za mitologizacijo. Preveč tragičnih usod smo doživeli, preveč bridkih izkušenj na lastni koži in v svoji neposredni bližini, da bi bili lahko slepi za človeško trpljenje in krivice, ki so jih morali trpeti tisoči in desetisoči. Glorifikacija bi enostavno bila preveč preprosta naloga, njen domet bi bil zgolj površinski. Pisateljske ambicije so dosti globlje in širše. Pisatelj bi rad izrazil resnico svojega časa, tisto, kar je bilo za njegov čas odločilno in bistveno. Izrazil bi to rad skozi enkratne človeške usode, prikazal ljudi v njihovi enkratni in usodni interakciji. Pisatelju gre za resnico, za njeno najbolj kompleksno podobo, za podobo, kateri ne bi bilo mogoče nič dodati in nič odvzeti. Seveda tega nikoli ne doseže, v svojih najboljših delih se svojemu idealu le približuje, približa nikoli.

Res mi je ob Žrtvah eden od kritikov očital (zdaj ne vem več, ali je bil to Dimitrij Rupel ali pa morebiti Taras Kermauner), da so bile Žrtve napisane po naročilu, vendar je bila »ideološka« sodbna o tem besedilu povsem drugačna. Prešernova nagrada jim ni mogla biti dodeljena iz idejnih razlogov. Predvsem je motila negativna podoba Petra Gradišarja, ki ga na koncu likvidirajo partizani. Svetovano mi je bilo, da bi bil lik sprejemljiv, če bi na primer končal v boju.

Žrtve so »velik« tekst, toda v čisto drugem, nemitološkem smislu. Velike so po obsegu obravnavane problematike. Toda številne strani niso same sebi cilj in niso napisane v pričakovanju nacionalne glorifikacije, temveč preprosto zato, ker se mi je iz lastnih in tujih izkušenj iz druge svetovne vojne nabralo in zbralo toliko problematike, ki se mi je zdela tipična, enkratna, pogojena prav s tem časom, prav z vojnimi okoliščinami. V romanu nastopa skoraj sto oseb zaradi tega, ker sem bil prepričan, da lahko le toliko oseb, s takšno osebnostno strukturo, kot je prikazana, predstavlja karakterni in sociološko strukturo našega življa v tistem usodnem času. Če vse te osebe in vsi tipični vojni problemi niso prikazani dovolj plastično in ne dovolj prepričljivo, je to seveda posledica nezadostne ustvarjalne moči pisatelja. Pač nisem znal in nisem zmogetel za to snov in za te junake pridobiti tudi bralca. Objektivno merilo je samo tu. Toda sam zase dopuščam in čutim tudi drugo plat. Bralca in ocenjevalca, ki sta se branja lotevala z že oblikovanimi predpostavkami, z vnaprejšnjo vednostjo, da tu po vsej verjetnosti ne bosta našla na nič vznemirljivega, na nič, kar že ne bi bilo znano njuni razviti senzibilnosti. Razmišljati je seveda mogoče tudi o objektivnih možnostih percepcije ljudi, ki vojne niso doživeli, ki imajo o njej že določeno stališče ali njene posamezne segmente apriorno odklanjajo.

Pomislekoma skoraj ni mogoče priti do konca. Kaj navsezadnje lahko pomenijo notranje razsežnosti besedila, če jih bralec ne doseže, če se ga ne dotaknejo, če ga ne vznemirijo?

Zdaj ko ta polpretekla doba, narodnoosvobodilni boj in druga svetovna vojna, enako kot vse, kar je o tem času napisanega, postaja prozorno in pregledno, osvobojeno slehernega pritiska in pričakovanj, ko je ideologija dokazala svojo definitivno nemoč in neustvarjalnost, je postalo tudi jasno, da so premnoga naša prizadevanja iz preteklosti ostala jalova in

neproduktivna. Tudi na področju književnosti. Zdaj je postalo jasno, da smo se lotevali mnogih tem in preštevilnih »junakov«. Za nami bo ostalo na stotine pričevanj v knjižni obliki, ogromen bibliografski fundus, toda le redke, preredke sinteze.

Nova generacija ne bo več segala po številnih pričevanjih, ki so jih zapustili polpismeni ali komaj pismeni udeleženci druge svetovne vojne in revolucije.

Zdaj gre za preživetje v tretjem tisočletju. Spricho novih vprašanj življenjskega pomena za prihajajoče generacije se zdi, da druga svetovna vojna in njene izkušnje ne posredujejo več produktivnih sporočil za prihodnost, zlasti v Evropi ne. V združeni Evropi vojne ne bodo več mogoče, ne bodo več zanimive. Nova epoha se je že začela. Pričevalci o drugi svetovni vojni, za katere je to bil višek življenjskih doživetij ali celo višek človečnosti, smo postali staromodni. Pripadamo pretekli epohi. O svoji epohi niti velikega pričevanja nismo ustvarili. Ni bil čas za to. Naš čas ni bil več čas velikih enovitih osebnosti. Mi smo že vedeli, da junaška dejanja lahko izvirajo tudi iz strahu, da so naši značaji sestavljeni iz raznorodnih plasti, doživeli smo relativnost zločina in krivde, relativnost vsakršne morale. Spoznali smo, da večnih rešitev ni, začenjati je treba vedno znova.

Pisatelji nismo odkrili velike snovi, le običajne ljudi, z zavestjo, ki se vedno znova problematizira.

»Veliki tekst« je torej vedno bil le fantazma, brez realnih podlag.

VLOGA IDEOLOGIJE

V knjigi o slovenski vojni prozi je posebno poglavje posvečeno logotehnikam partizanskega tiska, ki na kratak in precizen način, v skladu s sodobno literarno teorijo, označuje razmerje med oblastniško skupino in množico piščočih, ki naj bi se podredila vsiljenemu sistemu mišljenja in vrednot. Logotehnike nastajajo, ko ideologija omejuje ustvarjanje, postavlja tabuje in zožuje okvire normalnega.

Logotehnika seveda ni slovenski partizanski izum. Njeni kreatorji in nosilci so bili učenci stalinskega sistema in so po vzorih socialističnega realizma tudi pri nas odpirali delavnice za inženirje človeških duš. Nosilci in oblikovalci te ideologije so morali poznati predvojne spore na književni levi, stališča Krleže, a tudi Djilasa in Zogovića, kot izrazito stalinistična.

Predpisane sheme za vrednotenje oseb in dogodkov so že med osvobodilnim bojem in še dolga leta po njem omejevale svobodo umetniškega ustvarjanja. Literarna pričevanja iz tistega časa, o tedanjih dogodkih, sploh o tedanji problematiki in o tedanjih ljudeh, so zato močno okrnjena. Mnoge teme, ki so bile prepovedane v javnem življenju, so tudi v književnosti le počasi in boječe dobivale svoj prostor, izborile so si legitimnost, toda vse ovire še niso odstranjene do današnjih dni. Zaupanje v uradne in konstruktivne resnice je bilo pri nekaterih ljudeh popolno. Celo Kocbek je trdil do svoje sedemdesetletnice, da ni vedel za pobjo domobrancev v Kočevskem Rogu. Josip Vidmar še leta 1972 ni verjel, da so bili dachauski procesi montirani. Kaj vse je verjela in še verjame preplašena množica vsakovrstnih pisnov, ki še doma in v samotni ni sposobna prevratniške misli?

Želja za pozitivnim junakom je bila močno prisotna. Sam sem bil na primer deležen pouka, da bi v književnosti morali svoje mesto dobiti tisti, ki so se za osvobodilno gibanje najbolj žrtvovali. Na primer likvidatorji. Zavestno so sprejeli nase breme, ki se ga ne bodo znebili vse življenje. Kakšna zmeda je vladala na področju morale, smo lahko opazovali pri uradnih opisih vojaških zaslug nekaterih narodnih herojev. Da se v vojni junaštvo dokazuje tudi z ubijanjem sovražnikov, ve vsakdo, ki ima nekaj vojnih izkušenj ali ki vsaj razmišlja logično. Toda tovrstnih zaslug niso nikomur javno pripisovali. Tako za nekatere heroje nikoli ni bilo mogoče zvedeti, kaj so junaškega storili.

V logotehnikah, ki se je javno uveljavljala, je seveda bilo prostora le za eno ideologijo. Pisatelji smo si pomagali na vse mogoče načine, da bi v svoja dela vnesli vsaj del zgodovinske resnice. V vojnem spopadu in ne med narodnoosvobodilnim bojem so si stali nasproti protagonist vsaj dveh ideologij. S stališča individualne psihologije sta si bili ti dve ideologiji enakovredni in enakopravni. Protagonista sta jima pripadala z enakim žarom, oba sta bila pripravljena umreti za svoje prepričanje, oba sta bila pripravljena ubiti nasprotnika. Nosilec osvobodilnemu gibanju nasprotne ideologije oziroma nosilec meščanske ali katoliške ideologije je bil lahko samo negativna osebnost, recimo domobranec, ki se je zavestno udeležil pobja

partizanskih simpatizerjev, nedolžnih ljudi.

V šestdesetih letih sem v knjigi *Ne vračaj se sam opisal* takšnega junaka, negativno osebo, ki pa je bila ideološko osveščena, vse njene odločitve so bile nazorsko utemeljene, zato tudi v kriznih situacijah ni zmogla kesanja. Njeno ravnanje je bilo popolnoma v skladu z njeno moralo, z njenim vrednostnim sistemom. Kljub temu ali pa prav zaradi tega, zaradi svoje preteklosti, zaradi tega, ker je bila njena ideologija premagana, ker se je znašla na strani poražencev, je morala začeti dvomiti o svojem prav. Imeti prav in biti poraženec?

Vzporedno s tem ali po analogiji, si je bilo mogoče že zamisliti junaka, osebo na strani zmagovalcev, katere dejavnost ni bila v skladu s splošnimi moralnimi normami in se je navkljub zmagi znašla v procesu svojega lastnega moralnega zloma. Navzven, po družbenih merilih ali po merilih ideologije, ki je vodila vso družbo in odločilno posegala v vse njene segmente, so zmagovalci bili brez slehernega moralnega madeža. Na individualni ravni seveda ni bilo tako. Književnost je v nasprotju z ideologijo kazala kompleksnega človeka, relativnost zmage in relativnost poraza v moralnem smislu.

Pisateljsko prodiranje v to problematiko in vzpostavljanje relativnostnih razmerij je bilo intuitivno, pogojeno z izkušnjami, pa tudi posledica spoznanja, da je v psihološkem smislu posameznik lahko nosilec totalne človeške problematike.

Objektivnejši in stvarnejši vpogled v to problematiko smo pravzaprav dobili šele čez dve ali tri desetletja po vojni, ko so naši psihiatri začeli objavljati sumarne preglede o psihičnih motnjah udeležencev druge svetovne vojne. Ti pregledi so se nanašali predvsem na udeležence narodnoosvobodilnega boja, manj na tiste, ki so se vojne udeleževali na drugi strani, v italijanski ali nemški vojski, na strani vaških straž, domobrancev ali četnikov. Skladno z družbenim položajem enih in drugih, so udeleženci narodnoosvobodilnega boja lahko v največji meri legalizirali in vsaj v zaupnem razmerju zdravnik–pacient razgrnili obsežno problematiko travmatiziranih doživljajev, ki so jih zaznamovali in obremenili za vse življenje. Iz teh pričevanj vemo, da ideologija ni mogla praktično nikogar obvarovati pred njegovim notranjim, individualnim vrednotenjem preteklega. Sploh se je pokazalo, da je celo boj za »pravično stvar« psihološko zelo naporen, da celo udeležba na strani zmagovalcev ne zagotavlja vedno in vselej notranjega zadovoljstva in zadoščenja. Praktično se je vsakdo, ki se je udeležil vojne, znašel pred nepremagljivimi težavami, ki ga spremljajo do konca življenja.

Kot že rečeno, o oni drugi, »sovražni« plati, nimamo sistematično zbranih pričevanj. Očitek sodelovanja z okupatorji še dandanašnji bremeni vse kvislinge in jim ne more zagotavljati notranjega zadoščenja. O tem vprašanju obstaja vrsta emigrantskih pričevanj, literarnih in spominskih, o tem problemu so bile napisane obsežne razprave, tudi ideološko utemeljevale. Na načelni ravni so se prizadeti razbremenjevali očitka s splošno potrebo boja proti komunizmu. Zanimivo je, da se pri tem niso nikoli sklicevali predvsem na avtoriteto katoliške cerkve in njenega vrhovnega poveljarja, ki je bil takšen boj zapovedal. Na tej splošni ravni svojo zgodovinsko odločitev utemeljujejo še danes. Toda na oni drugi, praktični, vsakdanji, s posledicami v konkretnem okolju in s končnimi posledicami, se bremena svojih nekdanih odločitev ne morejo znebiti.

Zakaj se kot pisatelj sploh ukvarjam s temi »objektivnimi« in preverljivimi komponentami medvojnih doživetij in njihovih odslikovanj v zavesti posameznika? Kot človek tega časa iščem potrdila za vsa svoja »literarna« stališča v življenjski praksi tega istega časa. Povedano drugače: vse, kar sem opisoval, se je v resnici zgodilo. Samo zato, ker se je zgodilo, sem lahko opisoval. Razlika med zgodovinskim, dokumentarnim in literarnim besedilom, kot ga utemeljuje knjiga Slovenska vojna proza, se mi zdi, kot že rečeno, irelevantna. Po tej opredelitvi naj bi literatura opisovala tisto, kar bi se lahko zgodilo, zgodovina pa tisto, kar se je v resnici zgodilo. Očitno se tu odpira področje novih razprav!

Opisane miselne stranpoti, ugotavljanje določenih segmentov zgodovinske zavesti, mi je bilo potrebno zaradi tega, ker bi rad preveril, potrdil ali zavrnil občutek, da je ideologija preprosto del zavesti vsakega časa. Brez nje si tudi vojnega časa ni mogoče zamisliti. Ideologija je bila sestavni del dejavne zavesti, svoj čas je neizbrisno zaznamovala, bila je nosilka zgodovinskega dogajanja, pa naj imamo o tem dogajanju takšno ali drugačno vrednostno sodbo. Zato je bila del vsega dogajanja, tudi literature. Z njo in v njenem okviru je pač

nastajala takšna književnost, kot je nastajala. Po merilih svojega časa bi morala biti tudi estetska razsežnost. Če to ni in če to tudi ne more biti, je mogoče utemeljevati le z merili predhodnih obdobj (19. stoletja) ali s kriteriji sedanjega časa, štirih desetletij pozneje, z vidika razvezanih ideoloških spon. Toda v takšnem časovno odmaknjenem ocenjevanju so ocenjevalci v primerjavi z avtorji očitno privilegirani. Dovoljena jim je distanca, ki je avtorji niso imeli. Postavlja pa se tudi vprašanje, ali ta odvezanost ne deluje znotraj nekega novega ideološkega kroga? Ali se je ideologiji sploh mogoče izogniti? Vsa doba in vsako umetniško ustvarjanje, vsaka človeška dejavnost izhaja iz nekih temeljnih predpostavk, ki so konec koncev tudi ideološke. V tem primeru se vselej soočata dve ideologiji, kasnejša s predhodno, in predhodna lahko dobi le negativno oceno. Pred človekom se vedno odpirajo nova pričakovanja, njihova najsplošnejša podlaga je tudi ideološka. S potekom desetletij sta vojni čas in njegova književnost postala pregledna, časovni zamik je našo zavest premaknil na novo raven, toda izkaže se, da sedanja sodba o preteklosti ni neproblematična in da seveda tudi ni definitivna.

Prihodnost bo o preteklosti sodila še drugače, kot sodi sedanjost. Z vidika ideologije postindustrijske družbe bo tudi ideologija revolucije dobila nove negativne oznake. Ekonomisti že vedo, da na področju gospodarstva revolucija preprosto ni mogoča in v prihodnje se bo vse bolj zastavljalo tudi vprašanje, ali je bila potrebna politična revolucija. Po vsej verjetnosti pa osvobodilni boj takšne problematizacije ne bo dočakal, vse bolj bo postajal trajna komponenta, tudi ideološka podlaga slovenske samobitnosti in samostojnosti.

STRAH IN POGUM ZA NOVO

Novost je na vsakem ustvarjalnem področju že sama po sebi vrednota. Novost je pogoj za napredovanje, novost je torej bistven znak ustvarjalnosti. Seveda ne gre za kakršnokoli novost, ta mora biti na ustreznem nivoju, predhodno in dosedanje mora zaširjati, nadgrajevati. Na področju umetnosti mora biti novost vsebinska in oblikovna, odpirati mora nove možnosti estetskega doživljanja.

V okviru slovenske vojne proze se je zgodovinski preskok v »novo« nedvomno posrečil Edvardu Kocbeku. Njegovi knjigi *Strah* in *pogum* vsi ocenjevalci povojne slovenske literature priznavajo izjemen položaj in izjemno vlogo za nadaljnji razvoj te literature.

Priznati moram, da Kocbekovo pisanje zelo cenim, nisem pa ga še v celoti dojel in mu zato lahko priznavam le relativen pomen za razvoj povojnega slovenskega pisanja.

Ker je to pisanje po svoje skrivnostno in nas vodi po zapletenih miselnih in čustvenih poteh, vedno znova spodbuja k premišljevanju, k odkrivanju posameznih sestavin, k odkrivanju vzrokov za svojevrsten, intenziven estetski doživljaj. Določljive in izločljive komponente tega pisanja seveda ne morejo izčrpati, po vsaki analizi na koncu še nekaj ostane.

V Kocbekovem *Strahu* in *pogumu* je marsikaj oprijemljivega in določljivega, kar seveda tudi ne preseneča. Kot poznavalec francoskega jezika in njegove književnosti se je kmalu po vojni seznanil z Vercorsom, imenitnim pričevalcem iz francoskega osvobodilnega gibanja. V *Strahu* in *pogumu* se mi zdi ta vpliv očiten. S francoskim krščanskim personalizmom je mogoče povezovati (ne samo mogoče, kar obvezno) že njegove predvojne hkratne opredelitve za krščanstvo in za revolucijo. Ta zveza je dokaj iracionalna, saj poskuša združiti nezdružljivo. Če je bistvo avtentičnega nepolitičnega krščanstva ljubezen, ljubezen brez razloga in brez utemeljevanja, revolucija pa je družbeni preobrat z nasilnimi sredstvi, seveda spet po svoji najbolj grobi definiciji, je tu očiten prepad, ki so ga najprej znali prekoračiti francoski personalisti, za njimi pa tudi Edvard Kocbek. Za ta preskok so potrebne specifične miselne kombinacije, ki me niso nikoli prepričale. Zame so bile abstraktne in prisiljene. O njihovi socialni, zgodovinski verifikaciji nisem našel sledu. Nasprotno, zgodovinsko dogajanje je takšne možnosti negiralo. Individualna privrženost takšnim idejam je vodila v miselno in idejno izolacijo. Zanimive so bile za oblikovanje individualne usode, niso pa izražale zgodovinske tipike, problemsko za svoj čas niso bile reprezentančne. Niso zadevale bistva svojega časa.

Na ta način sem si razlagal, zakaj mi Kocbek ne more biti vzornik, zakaj ni spodbudil posnemovalcev, zakaj se iz njegove idejne in literarne pozicije ni razvila literarna smer, zakaj je ostal v slovenskem literarnem svetu osamelec.

Kocbek je nedvomno veliko prispeval k osvobajanju slovenskega povojnega pisanja. Najbrž pa le ne toliko, kot bi mu nekateri radi pripisali. Ob izidu je njegovo delo bilo celo pohvaljeno, o rokopisu je Josip Vidmar imel dobro mnenje. Kocbekova akademska raven bi bila lahko postala tudi akademsko merilo, piscev problemsko ni vznemirila.

Dobro leto po izidu so Strah in pogum vzeli v precep politiki. Toda ne zaradi estetskih in literarnih razsežnosti in izzivalnosti besedila. To je bilo le izgovor za politično likvidacijo Kocbeka. Saj je bil tako rekoč edini, ki je zbujal asociacije na prvobitno Osvobodilno fronto, ko je ta še bila koalicija različnih ideoloških skupin. Kocbek je bil politično nezaželen kot potencialni združevalec političnih in ideoloških nezadovoljnejev, ki bi idejo koalicije lahko začeli ponovno oživljati. Hkrati je bil tako osamljen in politično tako nevešč in celo nezainteresiran, da je bil politični obračun na očeh javnosti z njim mogoč. Toliko v tistem času.

Zadnja leta so Kocbeka ponovno aktualizirale nove, naraščajoče skupine nezadovoljnejev, desidentov in sploh ljudi, ki družbeno prihodnost vidijo v idejnem in političnem pluralizmu. Kocbek je spet postal simbol osvoboditve. Ker teoretičnih spisov nima, vsaj ne aktualno uporabnih, skušajo aktualizirati njegovo literaturo. Ne vedno dovolj upravičeno in ne vedno dovolj utemeljeno. Deležna je posebne pozornosti, merijo jo s specifičnimi vatli zaradi svojih aktualnih potreb.

Tudi Slovenska vojna proza Kocbekovega Strahu in poguma še ni do konca izčrpala, ocena v nobeni točki ne prebija uveljavljenih trendov.

Presenečenj seveda tudi tu ne moremo več pričakovati, čas je legel tudi na to književnost. Noč in megla . . . Ostala bo kot dokaz osebnega ekskurza v nikoli do konca raziskano skrivnost o možnostih literarnega in sploh umetniškega ustvarjanja. Vendar nove literarne smeri ni vzbudila, posnemovalcev ni pritegnila, nobene nove teorije ni spodbudila, tudi na nobeno obstoječo se ni naslonila v tolikšni meri, da bi jo aktualizirala, razširila, afirmirala v novih razsežnostih. Nove generacije piscev so jo obenem z vsemi drugimi nepreklicno uvrstile v zgodovino.

Nova in najnovejša slovenska proza je sploh svojevrsten fenomen. Njeni nosilci, talentirani in senzibilni tridesetletniki, ji oblikujejo nove razsežnosti. Pri tem pa se z neverjetno lahkotnostjo in celo z nekritično samozavestjo odrekajo vsakršne preteklosti, vsakršnih virov, iz katerih je nedvomno rasla tudi njihova vednost o svetu in o književnosti, tudi naši, specifično naši. Spoštovanje prednikov nedvomno sodi k zrelosti, tudi moralni in duhovni, za to še imajo čas.

Sploh se vojna problematika vse bolj poredko in vse bolj fragmentarno pojavlja v delih novejših slovenskih prozaistov, tudi v drugih zvrsteh umetniške ustvarjalnosti. Vse kaže, da literarnih del, ki bi se naslanjala na preverljive vojne dogodke, ne bomo več dobili. Na tem nivoju je tema izčrpana. V delih mlajših umetnikov se bo vojna snov pojavljala le še v posplošeni ali zgolj fragmentarni obliki, nič več kot življenjska totaliteta.

Celovita življenjska problematika se je namreč medtem razširila. Osvobodilni boj in revolucija ne moreta več predstavljati življenjske totalitete. Ta se zdaj kaže v filozofiji preživetja, vključuje ekologijo, tretjo tehnološko revolucijo, postmarksistično družbeno teorijo. Ob tem se dobršen del sodobne umetnosti sploh odreka intencionalnim posegom v družbeno problematiko in se vse bolj ukvarja le sam s seboj, z estetiko. Tudi pri nas se je literatura zadnjih dveh desetletij rada odrekala družbi, vendar tej nikoli ni mogoče popolnoma ubežati. A to je že druga zgodba.

VLOGA ZGODOVINSKE IZKUŠNJE

Problematika, ki sodi v ta okvir, ni izrazito literarna, spada pa v interesno področje revije Borec, ki je svojo vsebinsko opredelitev izrecno namenila »ohranjanju revolucionarnih tradicij«. Če je bila partizanska logoteknika namenjena ustvarjanju in vzdrževanju revolucionarnega razpoloženja na podlagi marksistične in boljševiške ideologije, pa je bila podobna, če ne celo identična vloga namenjena revolucionarnim tradicijam v povojnem času.

Revolucionarne tradicije pojmovno niso bile nikoli izrecno in izčrpno opredeljene, niso bile enkrat za vselej definirane. Njihova nedefiniranost je bolj služila sprotni in individualni uporabi tega pojma s strani oseb in osebnosti, ki so bile po svojem družbenem položaju poklicane in kompetentne, da sodijo o njih. Benevolentna razlaga je v teh prizadevanjih

odkrivala težnjo po pozitivnem vrednotenju tistih človeških lastnosti in prizadevanj, ki so v vojnem času omogočila preživetje, privrženost ciljem osvobodilnega boja, visoko stopnjo požrtvovalnosti in medsebojne solidarnosti, da omenimo le nekatere od teh vrednot.

V praksi so te nesporne človeške vrednote v povojnem času kaj hitro zvoledene. Pretežna večina borcev in revolucionarjev je v mirnem času izkazovala prav običajne in celo povprečne človeške lastnosti. Revolucionarne tradicije so postajale vse bolj abstraktne. Ta problem so zlasti občutili pedagogi. V šolskih učnih programih, pri predmetih zgodovine, spoznavanja narave in družbe, pri tako imenovani moralni vzgoji so se revolucionarne vrednote spreminjale v papirnatu poveljevanje prirejenih in neprepričljivih dogodkov in oseb, ki so se vse bolj odmikale zgodovinski izkušnji, vse bolj so bile osvobojene zgodovinske in človeške značajske konkretnosti in dokumentarnosti, vse bolj so postajale neprepričljive. Prišlo je do čudnega paradoksa, da vojne in revolucije ni bilo mogoče poveljevat le z »lepimi« dejanji. Ob proklamirani, uradni privrženosti revolucionarnim tradicijam, je njihova dejanska vloga v javnem življenju in v zavesti mladih ljudi postajala vse manjša.

Književnost, ki ni sprejemala uradnih meril in pričakovanj v pojmovanju revolucionarnih tradicij, je pri preučevanju in opisovanju človeških izkušenj v vojnem času ubirala svoja pota. V mnogih primerih si je prizadevala za kompleksno prikazovanje človeka, z vso njegovo zapleteno psihofizično konstrukcijo in konstitucijo, prikazovala je relativno vrednost in zapletenost medsebojnih razmerij. Kot taka ni bila deležna uradnih priznanj, nasprotno, bila je deležna kritike, prav s pozicij revolucionarnih tradicij, kakor so jih pojmovala uradne strukture.

S psihološkega in tudi praktičnega izkustvenega vidika, ki mu je sledila najbolj odprta književnost, pa je bilo ves čas jasno, da v človekovo zavest lahko najgloblje prodro prav tiste izkustvene sestavine, ki so po svojem čustvenem naboju zmožne najglobljega vpliva. Praviloma so to negativne izkušnje v najožji družini, trpljenje, zmote, celo najbolj negativne človeške lastnosti, oportunitizem, izdaja in temu podrejene slabosti, če so prepričljivo prikazane v poglobljenih psiholoških in socialnih razsežnostih.

Danes je mogoče reči, da je revolucionarna zavest novih rodov nastajala povsem mimo uradnih protagonistov revolucionarnega izročila, celo v opoziciji do njih. In dandanašnji se kaže povsem drugače, kot so nekateri pričakovali. »Pobalinstvo« današnjega mladega rodu, njegov odnos do uradnih družbenih institucij, kot so oblast, partija, vojska, ima povsem drugačno vsebino od tiste, ki so jo razglašali in gojili uradno predstavniki revolucionarnih tradicij. Uradne revolucionarne tradicije so medtem izgubile sleherni ustvarjalni zgodovinski naboj, namesto v službo družbenega razvoja so se postavile v službo represije, predvsem nad mladimi in nezaposlenimi.

Književnosti je seveda medtem že bila izprašana vest, kako je sodelovala v tem procesu. Šolski avtorji, z njimi pa tudi vsa pedagogika, so na tem segmentu dobili negativno oceno. Izkoristili niso niti tistih vzgojnih možnosti, ki jih je slovenska književnost o vojni in revoluciji zmogla in uveljavila. V šolskih učnih programih tudi prizadevanj za popravni izpit ni opaziti.

ZA KONEC, A NE KOT SKLEP

Morda je pravilo, da se preteklost skoraj vedno kaže kot čas neuresničenih možnosti. Z odhajanjem neposrednih udeležencev druge svetovne vojne in osvobodilnega boja tudi ta čas vse bolj tone v sivino zgodovine. Tisti, ki še stojimo na Al Arafu, na skali, ki se je dvignila med »zavrženimi« in »izvoljenimi«, in še imamo to možnost, da zremo na to in na ono stran, večsah začutimo, da nismo storili vsega, da nismo storili dovolj, da bi oni več vedeli o teh, da bi prihodnji rodovi več zvedeli o preteklem, da bi bili njihove zgodovinske izkušnje deležni v največji možni meri.

In še naprej: znamo biti do sebe in do te svoje izkušnje dovolj objektivni, dovolj široki in odprti, da bi jo posredovali kar najbolj celovito? Znamo pravično vrednotiti tisto, kar smo storili, ali pa svoje rojake in njihova dela najraje in najbolj prepričljivo le omalovažujemo?

DR. BRATKO KREFT

ZAPIS O ANTOLOGIJI BOROVE LIRIKE

Ob petinsedemdesetletnici pesnika Mateja Bora je pri Cankarjevi založbi izšla zbirka njegovih pesmi pod naslovom *Med viharji in tišino*. Izbor iz obširnega in raznovrstnega pesniškega dela je ob pesnikovi pomoči pripravil in ga uredil pesnik Janez Menart. Umno je izbral pesmi iz značilnih Borovih pesniških in človeških obdobj in jih razvrstil v pet poglavij. V prvem z naslovom *Previharimo viharje* je izbrana Borova partizanska lirika. Pesmi sodijo med najlepše, kar so jih slovenski in jugoslovanski pesniki ustvarili o tem zgodovinskem, političnem in revolucionarno-človeškem boju. Marsikatera med njimi bi po svoji revolucionarni biti in umetniško-pesniško oblikovni vsebini in ideji zaslužno našla mesto tudi v svetovni antologiji revolucionarne književnosti.

Borove partizanske pesmi niso le politično-zgodovinski dokument in literarno-stvariteljska podoba našega osvobodilnega boja in revolucije, marveč so najboljše med njimi tudi nepozabna umetniško-pesniška izpoved in obenem narodno-ljudski izraz navdihnjenega izbruha. Prav zato je po mojem škoda, da Bor ni želel v tem prvem poglavju ponatisniti pesmi pod istim naslovom, *Previharimo viharje*, ki je nastala sredi boja in jo je pesnik sam tudi uglasbil, saj je dokaz, kako je pesem skupaj z melodijo izbruhnila iz njega in boja samega. Pesem se je tako priljubila, da je, lahko rečemo, ponarodela. Vendar naj bi nikakor ne bil uredniški spodrsrljaj, če bi bila kljub temu v prvem poglavju izbora objavljena kot moto. To pravzaprav tudi je in je obenem s pesmijo Otona Župančiča *Veš*, poet, svoj dolg? literarna viharica. Med najpretresljivejšimi in umetniško najboljšimi pesmimi v prvem poglavju je balada *Srečanje*, posvečena spominu pesnikove žene in partizanke Nine-Erne Jamarjeve, ki so jo novembra 1943 ubili belogardistični krvniki. Izpod mahu izgrebejo, kar »ni posrkala vase zemlja«, njeno razbito lobanjo; mož in pesnik jo vzame v roke, kakor vzame Hamlet v roke Yorkovo lobanjo, jo položi na vresje in »strmi vanjo ves tih in nem«. Mislim, da v slovenski liriki ni tragičnejšega in bolj grozljivega prizora, bolj pretresljivega, pesniško pa tako preprostega, oblikovno mojstrskega in snovno edinstvenega, kakor je ta.

Toda ob njej ne bi smeli spregledati in ne preslišati balade *Njene oči*, ki je neposredno povezana s *Srečanjem*. Po mojem občutku bi morala biti v izboru objavljena za *Srečanjem*, kot epilog. Baladi sta nedeljivo človeški in pesniški in obenem trajen literarnopesniški pomnik o veličini in tragičnosti boja za naš biti ali ne biti. Z njima je povezana tudi pesem *Ljubezen v viharju*. Vse tri se zlivajo v pretresljiv requiem za ubito ženo partizanko. Skupaj s prvim, sedmim, osmim in štirinajstim sonetom *Sonetnega venca*, ki nosi posvetilo mrtvi, tvorijo pesniško izklesan nagrobni spomenik.

Sredi burnih dni slovenskega naroda, ki jih je Bor doživljal od vseh jugoslovanskih pesnikov najgloblje, ga je tako rekoč na začetku njegovega človeškega in pesniškega dozorevanja doletela in do dna pretresla nasilna smrt komaj poročene žene partizanke, a zlomila ga ni. Ta veliki in globoki osebni udarec – to smem brez pretiravanja zapisati – ga ni zavedel v slepo sovraštvo in maščevalnost, marveč v poglobljen upor in borbenost. Zagotovo mu je za to bila potrebna titanska moč – kot pesniku in partizanu. Mogoče je vse to in še več izpovedal zlasti v sedmem sonetu *Sonetnega venca*, ki je v antologiji objavljen le fragmentalno (s petimi soneti), ker pesnik bržkone ni bil več zadovoljen z njim v celoti. Sonet je tožna izpoved človeka in pesnika, njegove intimne in globoke ljubezni do ubite žene in do boja, ta edinstven pesniški in človeški primer izpovedne ljubezni in upora, tožbe in obtožbe, iz sebe in vseh, ki so se davidsko uprli in dvignili v boj za svoje ljudstvo in sebe kot eno v enem:

*Azurnega poletja šepetanje,
o, davni sen ljubimcev. Toda naju,
ki sva v peklu se srečala, ne v raju,
so spremljale skoz dež in sneg le kanje.*

*A midva nisva ozirala se nanje,
saj so pred nama v radostnem sijaju
že rasle rože v nekem daljnem kraju
pod zvezdami, ki le srce ve zanje.*

*In še sedaj, ko so krvniki črni
skopali v drugi lozi jamo zate,
se tvoji pogled je proč od njih obrnil*

*k tem daljnim zvezdam, ki so lile vate
reke luči, vse dokler se ni utrnil
nasmeh poslednji sled usodne trate.*

Kljub človeški, revolucionarni in umetniški moči pesmi v poglavju Previharimo viharje doživlja vso njihovo človeško in umetniško vrednost le tisti, ki si je skozi literarno burjo in politično zmedo zadnjih desetih let ohranil čist in neposredni odnos do doslej edinstvenega upora in boja slovenskega naroda in vseh jugoslovanskih narodov, do vseh žrtev in junaštev; kljub raznim, vsak veliki boj spremljajočim temnim dejanjem in zapletom, ki sodijo, kakor dokazuje večstoletna dialektika svetovne, družbene in nacionalne zgodovine, v mrčni svet. »Življenje ni tako gladko kakor Nevski prospekt«, je predavnimi desetletji zapisal ruski književnik in revolucionar Nikolaj G. Černiševski (1828–1889), pisec politično-revolucionarnega romana Kaj storiti. Zaradi svojega revolucionarnega prepričanja in idej je preživel dvaindvajset let v ječi in pregnanstvu.

Borov partizanski pesniški cikelus in Kocbekova prozna kronika partizanskega boja – Tovarišja s številnimi meditacijami – sta najpomembnejši in trajno literarno in umetniško oblikovani pričevanja o slovenskem narodnoosvobodilnem boju, še več, o prebujeni narodno-revolucionarni zavesti v dejanja.

Naslednja štiri poglavja Borove antologije lirike nosijo naslove: Bršljan nad jezom, Sled naših src, Atomski vek in Podoknice v tišini. Kot epilog so dodani včasih kar jedki, a duhoviti pesnikovi izbrani epigrami pod naslovom Je, kar je. O vsakem poglavju tega izbora bi pravzaprav bilo treba napisati esej z estetsko tehtno analizo in oceno in subjektivnim razmišljanjem ter doživljanjem pesmi. Te vrstice so le neposreden izraz doživetja ob večkratnem branju izbora Borovega pesniškega dela. Kot oblikovalec in pesniški izpovedovalec svoje dobe se je Bor uvrstil med najboljše slovenske lirike, ob pesniško delo Srečka Kosovela, v katerega pesmi je že slutnja, če ne celo napoved viharnege časa, ki je našel v Boru glavnega pesnika v zgodovini naše lirike zadnjih petih desetletij.

Nedvomno si poglavje Atomski vek zasluži, da o njem spregovorimo posebej. Osrednja viharška pesnitev tega ciklusa Šel je popotnik skozi atomski vek je pesnikova neprizanesljiva izpoved o grozljivem današnjem razčlovečenem svetu. Pesnitev je bila ob prvi objavi »izrazita novost«, kakor ugotavlja v uvodu urednik izbora Borove poezije Janez Menart. Vendar po svoji pesniški dinamiki in izoblikovanosti živi iz svojega grozljivega časa v naš in tudi v prihodnji čas. Vsekakor bo v Borovem delu zmeraj zavzemala posebno mesto kot večni krik, izpoved in obtožba sveta in človeške družbe – njene morilske in samomorilske narave. In tudi v slovenski, jugoslovanski in svetovni moderni protestni liriki si je zagotovila trajno mesto; to potrjujejo tudi njeni prevodi v druge jezike. Tega priznanja pa ni dosegla le zaradi svoje humanistične protestne in pereče obtožujoče vsebine in biti, marveč predvsem zaradi visoke umetniške oblike in svojevrstnega izraza. Bor z njo umetniško prekaša celo Majakovskega, saj v pesnitvi ni nobene retorike, v katero se Majakovski večkrat zateče, da bi bralce čimbolj pritegnil s čustvi ali miselnostjo.

Ob prvem branju poeme se ti zdi, da bereš pripovedno, epsko pesnitev – poemo, zato, ker ni zgolj epsko pripovedna pesnitev, tudi ne zgolj ep, kakor so jih ustvarili celo vrsto pesniki starejše romantike od Byrona do Puškina in Prešernovega Krsta pri Savici. V novejši svetovni književnosti imamo več poem, ki se razločujejo od naštetih tako po svobodni obliki stihov in izraznosti, kot po odmikanju od tradicionalne poetike stopičnih stihov, zvencečih rim in urejenih kitic.

Prav gotovo sodi Vladimir Majakovski med glavne predstavnike te poezije. S svobodnim stihom in izražanjem je takoj na začetku »svojega futurizma« začel razbijati staro simboliko in tradicijo. Toda Majakovski ni edini. Tudi Walt Whitman in Emil Verhaeren sta med temi pesniki, ki prav himnično zanosno verujeta v novo prihodnost. Že pred koncem 19. stoletja so se začele uveljavljati protitradicionalne smeri, od futurizma, kubizma, nadrealizma, konstruktivizma do eksistencializma itd., in njihovi sledovi se marsikje poznajo še danes. Vsaka smer je skušala na svoj način, s svojimi zastopniki razkrojiti tradicionalne oblike, vendar nobena ni dosegla takšne ustvarjalne in umetniške enovitosti, kakor sta jo svoj čas romantika ali realizem, presegale pa so jih po svoji dinamičnosti. Ni pretirano, če rečem, da živi zlasti lirika že precej desetletij marsikje v kaosu, da je v njej vse dovoljeno, hkrati pa nekaterim »pesnikom« sploh ni mar, ali jih bralci razumejo ali ne. Nekateri nizajo besedo k besedi, stih k stihu, ne da bi bili med seboj smiselno povezani. Zato so take pesmi abstraktne in nerazumljive in le samogovori zase. S tem seveda nikakor ni rečeno, da je Bor v svojem pesniškem izražanju le tradicionalen, konvencionalen. Tudi če je pesem na prvi pogled po obliki tradicionalna, je po svoji vsebini, ideji in izpovedi tako osebna in izvirna, da jo ob pozornem branju doživljaš kot pesnikovo refleksivno izpoved. Poema Šel je popotnik skozi atomski vek pa je izvirna tudi v izbiri svobodnih stihov, saj se aritmično spaja z ritmičnostjo, in to daje vsebini in ideji poseben poudarek. V sodobni svetovni liriki bi ji težko našli kaj enakovrednega.

Borova obsodba današnjega svetovnega občutka vojn, morij, laži in razbesnele, nehumane tehnike, ki žene naš kontinent v slepo prihodnost, in celo v medsebojno samomorilstvo, odmeva seveda le za tistega ali tiste, ki jim čut in sluh za poezijo v preoblicii nepoezije in brezdušnosti sveta še nista smotno zatrta. Borova poema je pesniško in globoko humanistično svarilo – tričetr pred koncem človeka in boga, če je zadnji sploh kdaj bil. Če pa je kdaj bil, ga je moderni tehnicistični pračlovek, ki si domišlja, da je nadčlovek, ubil.

Kljub vsemu, kar je Bor dahnin in vtisnil v svojo pesnitev, vendarle še ni zapahnil vseh vrat, oken in lin, saj je to svarilni krik človeka, da bi se vsaj zadnji krik izmodril in končno postal Človek, ki se mora, če hoče sploh še biti, ne le osvoboditi, marveč se znova roditi, ne biti več le »mojstrovina roke opice«, kakor končuje Miroslav Krleža svojo še zmeraj ne dovolj doumljivo in v bistvu zoper to pošastno spoznanje ustvarjeno zadnje dramsko delo Aretej ali Legenda o sveti Ancili.

Pravo nasprotje Borovi protestni, obtožujoči in včasih upravičeno mračnogledi pesnitvi je v svetovni književnosti poema v prozi Človek Maksima Gorkega, humanistično-pesniška in celo manifestativna izpoved vere velikega revolucionarnega pisatelja. Na pesnitev Gorkega danes mnogi pozabljajo, kakor so zlasti na Zahodu pod pritiskom oglušujočega večkrat sicer le besedno bombastičnega ali le besedo za besedo, brez skupnega pomena, skovanega »stiha« in pesnikarstva pozabili na poezijo ali pa je sploh nočejo; prav kakor tisti »moderni« komponisti, ki sta jim mali in veliki boben s kričavostjo napihnjenih trobentač začetek in konec »skladbe«, da je včasih res le skladba drdrajočih drv in kamenja.

Nič takega ni ne v poemi Gorkega ne v Borovi poemi. Nasprotno, kdor pravilno bere in kdor ima še posluh in čut za pravo poezijo, čeprav včasih obe pesnitvi visoko povzdigneta glas, bo moral prisluhniti s tenkim sluhom in notranjim drhtenjem, če ju bo hotel v sebi podoživeti in v svoji še nerazkrojeni pameti doživeti v tistem idejnem in humanističnem izviru, iz katerega se vzpenjata kakor gejzir v zastrupljeno ozračje današnjega časa in v mračno otopenost sodobnega človeškega množja.

Borova poema Šel je popotnik skozi atomski vek ima štirinajst poglavij, ki govorijo vsako zase, so hkrati nedeljiva od celote – kakor štirinajst postaj človeškega križevega pota, ki ga mora prehoditi tudi pesnik sam, kot popotnik skozi atomski vek našega časa. Popotnik pesnik,

ki se je znašel v 14., zadnjem poglavju na »meji med Biti in Ne biti«, nima nobenega drugega izhoda, kakor da pobere svoj »kovček, v katerem je nosil svoje življenje«, da zdaj »stopi tja čez«. Kje je »ta čez«, ne vemo. Ali sploh kje je? Tudi pesnik ne pove. Ali je samo pesniški privid? Ali brezkončnost?

Vse to je posredno in neposredno zajeto v Borovi pesnitvi. Brezupnost, ki se duši v njej in ki je v tako izvirnih mislih in obliki v njej izpovedana, kakor morda doslej ni bila še v nobeni slovenski pesnitvi, je pretresla tudi pesnika samega. Zato epilog, v katerem se v svoji še ne zadušeni slutnji zateka v brezkončno svetovje:

Zemljo razbiti? Morda. A vesolje?

Tega ne boste.

Tam so še svetovi,

ki jemljejo življenja čudež v goste.

Popotnik skozi atomski vek sicer ne veruje ne v bogove ne v današnji svet človeštva, toda v atomskem veku presveti neskončno vesolje in odkrije, da se kljub vsemu »vesolje rojeva spet in spet«. Ni bogov tam, toda »bitja, podobna vam, so tam nad vami« s svojimi svetovi, ker jih »vesolje rojeva spet in spet«. To je še edina in poslednja pesnikova vera, ki pa je nadzemska, metafizična. Ali je! Zato je Borova poema vendarle človeško tuzemska in prav zaradi tega človeško in pesniško grozljiv memento v naš čas in v naš svet. Zato je celo po svoje zanosna, da preroško govori, kakor so некоč govorili biblijski preroki.

Nisem izpovedal vsega, kar moreš in moraš doživljati ob Borovih pesmih, ki so vihar in tišina, če nisi nepismen in gluhi. Kot partizanski in sploh uporniški pesniški brevir je ta knjiga, ki naj jo vzame vsakdo v roke in zbrano prebira, da bo doživljal vse tisto, kar je veliko v našem človeku in ljudstvu.

In za konec še nekaj o epigramih, s katerimi Bor končuje svojo antologijo. V izbranih epigramih ne varčuje z bodicami, ki letijo zdaj na tega, zdaj na drugega, a hkrati pričajo o avtorjevi satirični duhovitosti. Med viharji in tišino – naslov, ki bistveno označuje knjigo in vse Borovo pesniško delo, tudi tisto, ki zaradi urednikovega in pesnikovega tenkega posluha ni zastopano v njej – je res pesniški vihar, hkrati pa pesniška tišina, ki ji je treba prisluhniti s tenkim posluhom.

DR. BORIS PATERNU

BESEDE NA TISKOVNI KONFERENCI OB IZIDU BOROVE KNJIGE MED VIHARJI IN TIŠINO

Sprašujem se, kako je Matej Bor zdržal pisati pesmi polnih petdeset let v tem barbarskem stoletju, ko je bil čas tako nenaklonjen poeziji. Pesnik mora biti za kaj takega zelo lahkoveren ali zelo pogumen.

Borova poezija ima v sebi nekaj, kar jo dela odporno, to pa je nota neke posebne življenjske pokončnosti, tako osebne kot narodne in občečloveške. Pri tem pa Bor ni bil nikoli samo pesnik bojevite držе, niti med partizani ne, ampak tudi pesnik ljubezni, samote, bolečine in dvoma, kar njegovemu pogumu daje globlje razsežnosti in tisto pomensko gibljivost, brez katere ni poezije. Čas osvobodilnega boja in revolucije taki odprtosti po svoje ni bil naklonjen, čeprav je ljudem pomagala živeti bolj kot še tako udarna propaganda.

Tudi jezik, za kakršnega se je Bor naposled odločil, je bil v nekem smislu pogumen jezik, pogumen zaradi svoje jasnosti in neposrednosti. Tak jezik je zmeraj ves na dlani, preverljiv v dobrem in slabem. V obdobju povojnega modernizma in hermetizma, ki je po logiki razvoja zajel tudi pretežni del slovenske poezije, je bil tak jezik nenadoma obdan s pomisleki ali celo omalovaževanji. Bor je bil med redkimi, ki se tega ni ustrašil in je ostal trmasto zvest svoji poti skozi nori atomski vek, pri čemer pa mu niti ni zmanjkalo jezikovne domišljije. Kadar je postalo hudo, jo je oživiljal ob prevajanju neuničljivega Shakespeara.

Nekaj poguma je tudi v tem, da se pesnik zna odreči objavljanju nekaterih svojih pesmi in da ni pripravljen nositi v daljave prav vseh bremen lastnega jaza. Zdrav je, kdor je včasih tudi samemu sebi nekoliko odveč. Živ je, kdor zna na svoji duši ločiti žive cone od mrtvih. Seveda se tudi v odlaganju samega sebe lahko zmoti. In Bor se je vsaj enkrat, kot je pokazal pogovor. Poleg tega je pesnik živ, dokler ločuje med živo in mrtvo besedo pri samem sebi, to se pravi, dokler je poleg mojstra besede tudi mojster molka. Tu pa naj se ustavim, sicer bo priletel epigram.

Zelo prav je, da je pričujoči izbor naredil pesnik. Ni še prišel čas, da bi ga delal kdo drug, in upam, da še dolgo ne bo.

Ljubljana, 14. maj 1988

MATEJ BOR

IZ POMENKA V TV LJUBLJANA

Naj vam povem tri kratke stvari iz otroških let. Ko sem bil mlad oziroma še mlajši, sem bil zaljubljen, in sicer nesrečno. Mislim, da je bila ta nesrečna ljubezen zame največja sreča. Zato, ker je bil svet lepši zaradi nje in še danes se mi zdi, da bi bila moja mladost brez te luči osvetljena manj očarljivo, kot je bila. Tako da ima vsaka palica dva konca, tudi nesrečna ljubezen v mladosti.

Prva beseda, ki sem si jo zapomnil, še iz časov, ko smo bili v stari Avstriji, je bila nemška. Slišal sem jo na cesti, ko mi je neka deklica rekla: »Du windischer Hund!« To je v meni ostalo in na to mislim tudi danes večkrat, ko vidim, da se naš odpor do nekaterih stvari z juga, ki jih upravičeno ne moremo sprejeti, lahko sprevrže v iluzijo, da nam bo Evropa prinesla vse tisto, kar bi radi. Evropa je eno, bližnja Evropa je pa za nas drugo. Nam bližnja Evropa, ko gre za nacionalne pravice naših manjših, ni naklonjena.

Moj prvi spomin je nenavaden. Iz groba. Kot otroci smo hodili v okolici Celja po takozvanem Nemškem pokopališču in smo se igrali po na novo izkopanih grobovih. Ostali so mi v spominu kot nekaj mikavnega; edino, kar ni bilo, je bila ilovica, po kateri smo čofotali, pa je bilo težko noge iz nje izvleči.

Tudi življenje je večkrat polno take ilovice, iz katere težko izvlečeš noge.

ALENKA ZOR-SIMONITI

Pesnik Matej Bor je pravzaprav star šele 46 let, saj se je rodil leta 1942, ko je izšla sredi okupirane Ljubljane pesniška zbirka *Previharimo viharje*. To je bila prva pesniška zbirka sredi okupirane Evrope. Kako, tovariš Bor, gledate na to poezijo danes, kot umetniško in hkrati zgodovinsko dejanje?

MATEJ BOR

Težko je govoriti o svojih delih, čeprav so že stara. Nekoč me je Kardelj okrcal, češ da premalo cenim svojo vojno poezijo. Rekel sem, da me veseli slišati to iz njegovih ust, da pa je ne cenim premalo, ampak z drugega vidika. Zavedam se njenega pomena, zavedam se pa tudi njenih pomanjkljivosti. Bil je čas, ko se ni dalo sedeti na tekstih. Ko sem oddal *Previharimo viharje*, sem bil v zadregi, ker so prišli k meni in so rekli, da moram takoj povedati svoj psevdonim. Vprašal sem, kaj pa knjiga, saj jo moram še pregledati. Ne, so rekli, je že šla v tiskarno. Potem sva hodila s prijateljem Robertom Kumpom, ki se je moral vrniti na zvezo že z mojim psevdonimom, ves popoldan po okolici Ljubljane in takrat sem si izmislil ime Matej Bor, ki je danes star šele 46 let. Zavedam se, da te pesmi ne predstavljajo samo dokumenta, ampak da je v njih tudi umetniška cena, saj drugače ne bi mogle preživeti. Razen tega so se rodile iz tako močnih notranjih doživljajev, da so si že doživljaji sami poiskali svoj izraz. Spominjam se tudi, kako so se te pesmi rojevale. Ene, ki je nastala kmalu po izidu zbirke leta 1942, se najrajši spominjam, predvsem zaradi zgodovinskih okoliščin, v katerih je bila napisana – to je bilo na Rogu, ko smo bili obkoljeni – pa tudi zato, ker je ostala nespremenjena vse do danes. Napisal sem jo v najkrajšem času in neposredno zatem že recitiral zelo izbrani družini. Tam so bili ljudje, kot je Vidmar, Kocbek, pokojni Jarc, Javoršek (takrat Brejc), Kardelj, Kidrič itd. V tej pesmi, ki se začneja: V vetru nocoj bomo spali... je izpovedana tesnoba tistega časa. Naša usoda.

ALENKA ZOR-SIMONITI

Je imelo politično vodstvo kaj proti tej tesnobi?

MATEJ BOR

Ne, takrat še nihče ni mislil na »partizansko brezo«. V tistem trenutku smo bili vsi kot Werflovi nesrečni junaki v romanu Štirideset dni Musa Dagha – ni bilo dolgo, kar sem prebral ta pretresljivi roman in o njem pripovedoval tovarišem, tako da se je hriba, kjer smo bili obkoljeni, prišlo ime Musa Dagha.

ALENKA ZOR-SIMONITI

Že Mitja Mejak je ugotovil, da je tudi vaša vojna poezija intimno zelo senzibilna. To senzibilnost ste gradili tudi naprej v povojni liriki, ko stopa v ospredje intimna ljubezenska poezija in tudi poezija, kjer se sprašujete o preživetju človeka, o uničenju človeškega duhovnega in tudi materialnega sveta. Katera bivanjska vprašanja so vas najbolj živo zadevala?

MATEJ BOR

Sam sem presenečen, kako da sem tako zgodaj začutil nekaj, kar je postalo aktualno šele čez desetletja. Namreč vprašanje, ki mu danes pravimo ekološka kriza. To je bilo sredi petdesetih let. Doživel sem to pesem, ko sem potoval po Zahodu in sem že čutil grozljivi ritem sodobne industrijske družbe. Pri nas je bila takrat še sorazmerna idila, kar se tega tiče. In takrat sem zasnoval oziroma doživel poemo Šel je popotnik skozi atomski vek. Nekateri so mislili, da je to predvsem pesem o grozi pred atomskim uničenjem. V resnici je to tudi slutnja ekološkega uničenja, te počasne bombe, ki pa jo čutimo vsak trenutek vsepovsod. Njene posledice so tudi duhovne, v nas samih, uničujejo nas in uničujejo tudi našo vero v človeka, postavljajoč vprašanje, ali je človek sploh še zmožen obvladati, kar je sam ustvaril na tem planetu, ali ni tisti duh, ki je ušel iz steklenice, šel že predaleč. Intimno sem prepričan, da ga bo človek priklical nazaj v steklenico, ker mu je na tem planetu določena še izjemna naloga. Morda celo izven tega planeta.

ALENKA ZOR-SIMONITI

Vaša vera v človeka je nenehno prisotna, kljub temu, da je moč zaznati že neko skepso v Podoknicah tišini. Doktor Paternu vas opredeljuje kot izjemno pokončnega človeka, kot človeka, ki je nacionalno in tudi eksistencialno, bivanjsko pokončen. Od kod jemljete to vero, kljub temu, da so časi gnili, kot pravite v eni svojih zadnjih, še neobjavljenih pesmih v Književnih listih?

MATEJ BOR

To je težko reči, od kod jo jemlješ, vero in nevero. Iz sebe jo jemlješ. Verjetno sem tako ustvarjen človek. Pa ne samo od usode, ampak tudi od zgodovine. Spadam h generaciji, ki je šla v življenje z veliko vero, da se dá svet izpremeniti na bolje. Danes vidimo, da je bila ta vera koristna, ker brez nje ne moreš ničesar ustvariti, da pa je bila do neke mere tudi naivna. Če pa vzamemo večja časovna razdobja na tem planetu, se bo mogoče izkazalo, da ni bila popolnoma neupravičena.

ALENKA ZOR-SIMONITI

Če pomislimo na smrt, kri in boj in trpljenje, ki so potrkali tudi v najintimnejši del vašega življenja, verjetno če človek takrat veruje, potem ne more prenehati verovati. Kaj pa danes mladina, če pravite vi, da so časi gnili, kako naj ona gleda na to, ko ni imela te izkušnje?

MATEJ BOR

Mladina je danes v slabšem položaju, kot smo bili mi. Včasih veljam za človeka, ki nima razumevanja za mladino. V resnici ni tako, saj imam sam otroke, vnuke, veliko razpravljam o tem, sem pa zoper to, da se o usodi in velikih stvareh razpravlja površno. Leta 1968 sem dal pobudo za obračun s Tribuno, toda glavni vzrok je bil to, ker me je motilo vulgariziranje ali celo obsceniziranje nekaterih pomembnih, dragocenih stvari. Med njimi tudi narodnoosvobodilnega boja. Mene pogum pri mladini ne samo da ne moti, temveč me veseli, imponira. Toda, kakšen pogum pa je bil to, objaviti dva nagca, spodaj pa napisati, kar so napisali. Namreč da človek je kup... Ne, rajši ne bom ponavljal. Na drugi strani pa človek ne more nikoli mimo vprašanja, ali smo mi, ki živimo že dalj časa na tem svetu, zato tudi bolj modri. Moj prijatelj mi je povedal, kako ga je njegov oče nekoč oštel: »Te ni sram. Šele osemnajst

let imaš, pa si že tako neumen, kot bi jih imel že petdeset!« Včasih je mladina pametnejša, mogoče prav zato, ker na glas pove kakšno stvar, ki si starejši svet nanjo še pomisliti ne upa. Ampak v tem pogledu se ne čutim starega. Jaz povem vse, kar mislim in mislim, da moje misli niti niso tako različne od misli mladih ljudi.

ALENKA ZOR-SIMONITI

Nenehno se odzivaste z epigrami na kulturna in družbena vprašanja, tudi nacionalna. Danes veliko govorimo o naši nacionalni svobodi. Se vam zdi, da je za popolno nacionalno svobodo potrebna tudi socialna svoboda?

MATEJ BOR

Večkrat sem že povedal, da za tako majhen narod, kot smo Slovenci, ki je vstopil v zgodovino kot berač, Cankar mu je rekel narod proletarec, nacionalne osvoboditve ni brez socialne. Zdaj pa se pridružuje tej potrebi po nacionalni in socialni svobodi še ena, in sicer ekološka svoboda.

ALENKA ZOR-SIMONITI

Mogoče bi se še nekoliko povrnila k poeziji: če pravimo, da je sodobna poezija v precejšnji meri krenila v hermetizem, za vas lahko rečemo, da ste ohranili razumljiv pesniški jezik, kljub temu, da ni preprost. Kakšen je vaš glavni umetniški credo?

MATEJ BOR

Mislim, da bo morala sodobna poezija šele najti pravo ime. Poglejte, dokler ima hiša okna, streho, vrata, je še hiša, ko pa nima vsega tega več, je razvalina hiše. In tako je večkrat tudi s poezijo, da je to razvalina poezije, samo da ji še vedno pravimo poezija. Nekoč sem že o tem pisal in dodal, da je lahko tudi razvalina lepa, samo da je žalibog takih lepih razvalin malo. Mislim, da je eksperimentiranje nujno, samo da ne smeš vsakega eksperimenta objavljati že kot dokončen izdelek. Če bi delala to industrija, kaj pa bi rekli v trgovini?

ALENKA ZOR-SIMONITI

Ali vi slogovno dolgo časa brusite svoje pesmi?

MATEJ BOR

Veste kako, zelo različno: včasih pride pesem in je narejena, kot sem prej pripovedoval o tisti pesmi, ki je bila napisana v usodnih trenutkih, ko nam je bila smrt bliže kot življenje, drugič pa se zgodi, da napišeš pesem in nanjo pozabiš. Tako sem, recimo, popolnoma pozabil, na pesem V poletni travi, ki jo ima večina kritikov za mojo najboljšo. Napisal sem jo v Bohinju, v Srednji vasi, pred leti, potem pa me je moralo nekaj zmotiti in tako je ostala nekje med mojimi papirji. Ko pa jih je Anuša, moja žena, nekoč pregledovala, je rekla: »Glej, to pa niso slabi verzi. Zakaj si jih zavrgel?« Pogledal sem jih, bral in rekel: »Pa so res dobri, ampak ne do konca.« Še tisti hip sem vse drugo odložil; dva dni nisem delal drugega, kot iskal po sebi izgubljene verze, ki bi bili že takrat v Srednji vasi napisani, da me ni nekaj zmotilo.

ALENKA ZOR-SIMONITI

Ste po duši najbolj pesnik ali imate različna književna področja nekje razdeljena?

MATEJ BOR

Jaz sem kongres protislovij, tudi kar se tiče zvrsti. Pišem vse zvrsti. Trenutno pišem roman, tu in tam kako pesem. Pisal sem tudi drame, celo za film, npr. Vesno. To je bil pač poskus nepolitične komedije in je zato v tistih spolitiziranih časih tudi doživel tak uspeh. Takrat so bili ljudje lačni veselih zgodb. To je bilo kmalu po vojni. Štejem si to v dobro, ampak zanimivo je, da je bila kritika takrat še toliko dogmatična, da je Vesno odklanjala. Neke vrste »partizanska breza« se je ponovila tudi pri Vesni.

ALENKA ZOR-SIMONITI

Hvala lepa za pogovor.

(Spremnno pismo Mateja Bora k avtoriziranemu televizijskemu pomenku objavljamo na strani 1152.)

FRANČEK BOHANEC

OB PRIPOVEDI JANEZA VIPOTNIKA DRUGA STRAN MEDALJE

Partizanski pripovednik Janez Vipotnik se je lotil v najnovejši pripovedi *Druga stran medalje* v slovenski literaturi skorajda tabuizirane teme: smrtne obsodbe medvojnih kvizlingov ob osvoboditvi. Tema ni povsem nova, saj je to gradivo z dramatično erupcijo obdelal pred njim že Tone Svetina v *Ukani* (tretji del). Podobni motivi smrti so najpogostejši tudi skorajda v vsej vojni tematiki. Vsekakor pa je eno izmed najbolj tveganih pisateljskih početij prav obdelava množičnih nasilnih dejanj, med katera sodijo medvojne smrtne obsodbe, pokoli in končni obračuni. Vedno je občutljivo in aktualno vprašanje, kako posredovati taka grozljiva dejstva z estetsko prepričljivo govorico. Resnični vojni dogodki, zlasti množična streljanja, so tragični, polni obupa in nagoni do brezumja. Prvo sili avtorja v izgubljanje vere v vsakršno smiselnost človekovih in človeških početij, drugo pa je, da umetniško oblikovanje ni nikoli povsem spontano, torej nagonsko (in zato nasprotno takšnim nasilnim smrtim. Med snovjo in obdelavo je že sam po sebi velik prepad.

Zaradi vsega tega se, ko vzameš v roke knjigo s tem gradivom, upravičeno sprašuješ, kakšno pisateljsko pero zmore ubesediti kulminacije vojnega spopadanja. Pisatelj si najlaže, kar nam povedo že nekatere napisane realizacije te teme, olajša trud, če se izmuzne iz trdih kolesnic resničnega življenja (zgodovinskega dejstva) in z višin metafizične izmišljenosti tke fiktivno pripoved iz človeških kreatur, na katere zre po volji svoje domišljije. Ob vsem tem pisatelj ostaja še čistih rok. Ni ideološki. Za nastanek literarnih del avtorjev, Vipotnik in njemu podobni, ki so vojno doživeli sami v bojih, je tak postopek že sam po sebi nesprejemljiv.

Ni potrebno, da bi Vipotnikovo *Drugo stran medalje* prebrali od začetka do konca, saj že po prvih straneh spoznaš, kako je pisatelj zlepljen s konkretno resničnostjo. S svojo genetično metodo razkriva, da je pri njem majhen, skorajda neznaten razkorak med stvarnostjo in fiktivno naracijo. Ljudje so razpoznavni kot modeli in dogodki so včasih znani, resnični pripetljaji. Fabula je locirana tako, da pisatelj lahko spremeni ime kraja, a vsi vemo, kje se je kaj dogajalo. Takšna pripoved ostaja nadvse deskriptivna in le redka so mesta, kjer se pisatelj odtrga od stvarnega toka pripovedi ali poskuša z introspekcijo do tančin prebrati psihološke nianse v svojih likih. V tem delu so prepoznavni tudi avtobiografika (boji za Žužemberk) in resnični, izpričani dogodki (kamenjanje belogardista pod Urhom, smrt otroka v rečni strugi...). Že ti podatki nam zgovorno povedo, da je pisatelj moral brez metafizičnega azila izoblikovati s to tematiko enovito umetniško vrednost, ker se pač ni mogel ali tudi ne hotel odtrgati od krvave zemlje.

Pri tem se nehotе vprašaš, ali zmore človek, ki je bil sam udeleženec boja (torej je nekako zgodovinski) prenesti konkretno grozljivo resničnost iz zapletenih trenutkov človeških stisk v umetniško resničnost, saj vemo, da ta terja ugodje estetskega učinka. Nekateri sodobni ocenjevalci vojne proze so ob Vipotnikovem imenu (in ob imenih avtorjev, ki ostajajo na resničnih tleh) nadvse kritični. Ni še minilo dolgo tega, ko sem v resni strokovni znanstveni študiji prebral začudenje avtorja, ki sam sebi ne more verjeti (znanstvenik?), da je Janez Vipotnik tako vztrajen v totalnem »evfemizmu«, četudi so se razmere na Slovenskem družbeno in literarno spremenile.

Takšne presoje so zaletavo pristranske. Kdor bi pripisal Vipotniku, da je »totalno evfemističen«, bi najprej moral zanikati obstoj njegovega romana *Doktor*. Tu najbrž ni moč najti kakšne oblažene resničnosti. Pisatelj se tu nikjer ne odmika od portretiranja človeka sredi grozljivih spletk nasilja. Družbene in politične razmere na Slovenskem pa se še niso tako spremenile, da bi Vipotnikovi literarni »junaki« že izgubili borbeni etos (kot za primer

ga pozna srednjeveški Roland) in se predali prefinjenim in galantnim ljubezenskim in vojnim pustolovščinam (renesančni Orlando) ali pa se celo spremenili v Cervantesove Don Kihote ali Shakespearove vojaške bleferje – požuherje.

Takšne podučne besede so bile potrebne tudi za razčlenitev najnovejšega Vipotnikovega literarnega dela Druga stran medalje. Dela se je lotil zaradi spoznanja, da je med njim (njegovim borbenim etosom) in med današnjo mentaliteto velik razkorak. Vznemirilo ga je, da danes nastaja kritična sodba o partizanstvu (hlaskanje po razkrivanju ekscesov, ki jih niti ni bilo) in da mnogokje skrivoma, danes pa javno gnezdi takšne vrste »evfemizem« (blaženje resničnosti oziroma zakrivanje dejstev), ki si prizadeva omiliti ekscesnost kvizlinštva. Spreminjanje zgodovinskih razmerij in moralnih kvalitet posameznih skupin je Vipotnika tako prizadelo, da je moral spregovoriti o drugi strani medalje. To pa razodeva avtojevo težnjo po aktualnosti in angažiranosti.

Ta pisateljeva namera je posebne teže pri presoji te njegove nove pripovedi. Če je hotel doseči svoj cilj, potem mu je tvegani »skok« v zgodovino, ki naj korigira našo vednost, narekoval, da se mora oprijeti poetskih načel vojne književnosti. Možnosti zornega kota je toliko, kolikor je avtorjev, ki se za »skok« odločijo. A Janez Vipotnik je sledil svojemu cilju: ostati tudi kot pripovednik nekaj desetletij po izteku vojne na osnovah takšne vojne književnosti, kakršna se je izoblikovala na Slovenskem v jedrih borbenih partizanskih enot.

Vojna književnost ima svoje karakteristike. Sodi k eni najstarejših zvrsti človekove izgovorjene (sprva magične) besede in nato zapisane. Beseda je spodbujala vojščake pred bojem, na pohodu in v boju. Kasneje je opevala junaška dejanja in slavila zmage. Pretirano je hvalila moč svojih in zmanjševala bojne (in sploh človeške) lastnosti sovražnika. Zanimivo je opazovati, da najstarejše zapisane bojne epske pesmi sovražnika sploh niso predstavljale v človeški podobi. Bojna pesem je z zvišenimi občutji poveličevala patriotska čustva, obžalovala padle in žrtve in je kot takšna le redkokdaj (v grški antiki) znala prisluhniti tudi tragiki premagancev. V novjšem času pa so si zavojevalne sile borbeno literaturo »totalno« podredile za ideologijo nasilja in superiornosti. Proti njej je nastala obramba, tista, ki se je v imenu občečloveških vrednot, na prvem mestu svobode, uprla proti vsem izrodkom.

Tu je Vipotnikova vztrajnost. Je eden redkih slovenskih pisateljev, ki ves čas, tudi z zadnjim delom, nadaljuje kolektivno tradicijo partizanske proze, kakor se je izoblikovala med bojem. Ideja je jasna: patriotska čustva, svobodoljubnost, boj z nasiljem na življenje in smrt, podrejanje individua borbeni skupnosti (odtod slab izris individualnih lastnosti in stanj partizanskih likov), ideološka ekskluzivnost... Sporočilna vrednost je nad stilno-estetsko, neposredni zapis dogajanj (tudi reporterski in dokumentarističen), je prispevek k prepričanju, da gre zares za stvarne cilje, agitacijsko-propagandni vrinki niso sramota za literata, saj so kriki k bojevitosti, smrt posameznika v novi skupnosti izgublja tragičnost, če je ta le člen v verigi velikega pohoda v jutrišnjo svobodo... Vse, kar je vsililo ta boj, se mora umakniti: pred puško in pred besedo. K zmagi pripomore še tisto, kar je poznal že stari pesnik: sovražnika prikaži v čimbolj nizkotni podobi. Vse to se opravičuje s tem, da v obrambnem boju ne gre le za obstoj borcev, temveč za eksistenčnost humanizma.

V junaški epiki (v vsej vojni književnosti) je v ospredju moralno pozitivni svet. Vipotnik se je zaradi svoje volje, da s to pripovedjo seže v sodobni svet, ki je pozabil senčno, torej na drugo stran medalje, odločil, da bo takšen kompozicijski sestav zamenjal: prednost je dal izrisu kvizlinškega (negativnega) okolja. V tem pa so slabosti te pripovedi.

Peter Smrke iz Žužemberka je nosilec negativne strani. Vipotnik ga ni oblekel v črn plašč odmišljenih moralnih nečednosti, temveč ga je – kot so mu narekovali poetski čut in zakoni literarne zvrsti – skiciral verno. Na mestih, kjer doseže njegova pripoved vrh (nasilje Petra nad zdravnikovo ženo Ljubo), je prepričljiv, sicer pa ostaja kot travmatična oseba najšibkejši del Vipotnikove naracije. Tu in tam dobiva klišejske poteze znanih ubeseditiv belogardističnih tipov. Njegova travmatičnost, socialna nezrelost, klišejske variacije jemljejo celotni Petrovi podobi moč in čistost pisateljske izvirnosti. Povedati pa je treba pisatelju v zagovor (a ne v opravičilo), da so podobne patološke belogardistične klavce uporabili tudi slovenski pisatelji, ki niso s tolikšno mero politične orientacije ubesedovali mentalitete belogardističnih pobijalcev na lastno pest (glej Snojev Gavženhrīb).

Vrhunec Vipotnikove pripovedi o kvizlingih je zgodba ustaške begunke, ki se je odločila, da bo vrgla svojega sina čez most v reko. V samomorilstvu in v detomorilstvu je našla izhod iz globoke notranje krize. Kot mati je zatajevala lastno tragičnost situacije ob porazu in pred očmi posledic in vedno bolj začarana videla le sinovo bodočnost. Popoln polom v njej jo je prisilil v novo antihumano dejanje. Okolje, kjer se odigrava njena tragedija, prispeva k plastičnosti in dramatičnosti materine notranjosti: kolona obsojencev, med katerimi je mati s sinom, gre čez rečni most. Reportažni začrti, ki so primarni v vsej tej pripovedi, dobe tu novo kvaliteto: izgubljajo videz naturalnosti in prispevajo k tragični simbolni koloni, ki jo partizani peljejo v neznano, v tisti nič smrti... V tem delu se Druga stran medalje dvigne nad svoje povprečje.

Vojna ni samo nekaj, kar bi bilo znotraj človeka, torej njegova evolucija, končno zasebnost, resnično in literarno le igra individualnih premetov, ki so lahko tudi kombinacija metafizičnih fantazmagorij..., ampak tisti nekaj, ko sesleherni udeleženec znajde v praznem prostoru. Vojna ruši plast za plastjo obstoječih (in »varnih«) temeljev dosedanjih načinov in pogojev življenja. Z vojno nastane povsod, kjer se ustali, novo razmerje družbenih sil. Janez Vipotnik ni zaobšel tega dejstva. Ljudje se v praznini odločajo za organizirano eksistenco, ali pa znotraj nje, še bolj pa zunaj krčevito iščejo svoja odrešilna pota. Tu se podre stara morala, gola človekova vsebina je v ogledalu. Tako je med drugimi tudi z nevratilnimi sredinci (zdravnik, Ljubin mož, ki se zboji zase, pobegne v Novo mesto, doma pa pusti ženo, ki začuti, da je predmet in se mora postaviti na lastne človeške noge. Itd). Praznina je varljiva, ljudje v njej kot temne in svetle sence zaplešejo svoj mrtvaški ali osvobodilni boj.

Rojstvo novega (pozitivni del) je prepojeno z blestečimi vizijami novega sveta, novih družbenih razmerij, novih medčloveških sečišč, nove svobode... Vse novo je himnične vsebine. Kot takšno pa niti ne potrebuje posebnih individualno portretiranih oseb. Partizanski komandant Jože, ki je Petrovo nasprotje (s pravo ljubezensko slo navezan na Ljubo), je bled kot pojavnostna figura, a nabit z osvobajajočo močjo. Ta pa ni zgolj zajeta v borbeni morali, temveč tudi v čistosti erotike. Njegova erotičnost ima za posledico, da Ljuba izgublja občutje odvrženega predmeta, se osebno in družbeno ozavešča in se vključuje kot člen v kolektiv nove moralnoetične elite. Eros ima torej pri Vipotniku tisto mesto, ki je sredstvo za osvobajanje. Ne gre le zgolj za čutno ljubezen, temveč za njeno posledičnost. Ljubezen dela ljudi kot ozaveščena osebna in družbena bitja. S tem pa prinaša človeku (družbi, človeštvu) preroško moč končne osvoboditve.

Tako smo pri prvotnem vprašanju: ali je Janez Vipotnik uspel?

Če si ob iskanju odgovora za merilo postavimo hipotezo, da je vsako literarno umetniško delo zapis pisateljevega vrednotenja realnih dejstev skozi življenjsko in zgodovinsko prizmo, potem moramo priznati, da je tudi v Drugi plati medalje Vipotnik zvest (vztrajno zvest) samemu sebi, svojim življenjskim izkušnjam ali domišljijskim sposobnostim. Delo nedvomno ne dosega Vipotnikovega romana Doktor, ki je in bo (lahko to komu tudi ni všeč) ostal trajna vrednost slovenske beletrije. Pripoved Druga stran medalje pa le ostaja eno izmed del, ki se ne izogiba grozljivosti vojnega krvavo tragičnega razpleta. Vipotnikova Druga stran medalje sicer izgublja na aktualističnem angažmaju, a pridobiva tam, kjer se pisatelj približuje tragičnemu pojmovanju človeških usod, tudi tistih, ki so ostale poražene. Vsak tak poizkus (»skok« v zgodovino) je pisateljsko tveganje. In ker se je Vipotnik za to tveganje odločil s posegom k dandanes že klasičnim avtentičnim proznim besedilom te zvrsti vojne književnosti, mu pač gre prej priznanje kot očitek »totalnega evfemizma«.

FERDO GODINA

*NEKAJ SPOMINOV NA VIŠJO PARTIJSKO IN VIŠJO
SKOJEVSKO ŠOLO NA ROGU*

V maju 1943 sta Cankarjeva in Šercerjeva brigada nameravali pri Litiji prekoračiti Savo in priti na Štajersko. Brigadi je vodil del glavnega štaba, njegov komisar pa je bil Boris Kraigher-Janez. Temu delu glavnega štaba sem bil dodeljen tudi jaz. Moja naloga je bila, da se s Štajerske prebijem v Prekmurje, kjer je bilo gibanje Osvobodilne fronte s smrtjo Štefana Kovača oktobra 1941 zatrto. Tam naj bi znova osnoval organizacijo Osvobodilne fronte. Vendar so Nemci, ko so zaznali na desnem bregu večje partizanske enote, Savo močno zastražili. Zato sta se brigadi morali vrniti proti Dolenjski. Med potjo so nas napadli Italijani in po hudih bojih smo se pomikali do Straže ob Krki.

Mislim, da je bilo v začetku junija 1943, ko je prišel kurir s sporočilom, naj zapustim enoto in grem z njim. Tuhtal sem med potjo, kje bo moje novo mesto in kakšne nove naloge bom dobil.

Ostal sem v Starih žagah pod Rogom in čakal. Z menoj je čakal tudi Franci Kolar. On je bil na boljšem, saj je vedel, da ga bodo poslali v Ljubljano za vodjo obveščevalne službe. Bila sva dobra prijatelja še iz Gubčeve brigade, kjer je bil komisar bataljona, jaz pa brigadni kulturnik. Po nekaj dneh so Francija poslali nazaj v enoto. Ni šel v Ljubljano. Pome pa je prišel kurir in mi povedal, da grem v Bazo 20, kjer je bilo, kakor je znano, politično vodstvo Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte.

Nisem si mogel misliti, kaj naj bi počel v Bazi 20. Pozneje sem sklepal, da je dal predlog za mojo novo nalogo Boris Kraigher, saj je med boji pri umiku videl, kako težko prenašam napore. Novembra 1942 sem bil namreč prvič poslan v Prekmurje, a sem bil med potjo v Zgornjem Kašlju pri Vevčah ranjen. Rane se mi niso zacelile in svojo prvo pot v Prekmurje sem moral opustiti. Zdaj pa sem se moral s te poti vrniti že drugič.

V Bazi 20 sem že poznal nekaj ljudi: Borisa Kidriča, s katerim sem osebno sodeloval 1941 v Ljubljani, Franca Leskoška-Luko sem poznal iz predvojnih demonstracij proti Stojadinoviću, Borisa Zihlerla z univerze, potem še Lidijo Šentjunc, Josipa Vidmarja in še nekatere druge.

Ker sem prišel iz partizanskih enot, kjer sem bil navajen premikov in bojev, se mi je zdel mir v Bazi 20 nekaj nenavadnega. Spal sem, kolikor sem hotel, in hrane je bilo tudi dovolj.

Prepričan sem bil, da me nameravajo dati v redakcijo kakega lista; pa nisem postal novinar in tudi v Bazi 20 nisem ostal. Nekega dne se je pred majhno staro cekajevsko barako začela zbirati skupina, v kateri so bili Edvard Kardelj, Franc Leskošek-Luka, Boris Zihlerl, Pepca Kardelj, Lidija Šentjunc, Angelca Ocepek in mogoče še kdo. Tudi jaz sem bil dodeljen tej skupini.

Odšli smo na pot s tremi, štirimi fanti zaščite. Naše potovanje je trajalo nekaj ur. Šli smo čez Podstenice in potem mimo požgane gozdarske koče Cink, torej že proti kočevski strani. Kardelj je jezdil konja, drugi smo hodili peš. Kljub dolgi poti se je skupina ves čas živahno pogovarjala. Kmalu za Cinkom smo zavili v gozd. Ne prav daleč od ceste smo prišli h globači, v kateri je stala baraka. V njej je bila pred časom partizanska tiskarna Urška. Sedli smo in počivali, ko sta se čez čas Kardelj in Leskošek umaknila na bližnjo podrto smreko. Vtis je bil, da se hočeta na samem nekaj pomeniti. Nato sta poklicala še mene. Sedel sem k njima in Kardelj mi je rekel:

»Tu bo Višja partizanska šola. Ti boš pa njen ravnatelj.«

Ob tej novici se sprva nisem znašel. Bil sem partizan od leta 1941 in v teh dveh letih vojne sem imel že dosti funkcij, a nobena me ni spravila v tako zadrego kot ta. Moje

poznavanje zgodovine partije in marksizma, ki sem si ga pridobil pred vojno, potem na ilegalnih predavanjih v Ljubljani in nato v enotah, je bilo razdrobljeno. Čutil sem, da je za tako šolo to premalo, kar sem jima tudi povedal.

»Predaval bo Ziherl,« je mirno nadaljeval Kardelj. Jaz naj bi ta predavanja poslušal in pomagal tistim tečajnikom, ki jim bo učenje delalo težave.

Luka je dejal, da bodo v šolo prihajali tečajniki od izobražencev do takih z osnovno šolo ali celo z nepopolno osnovno šolo. Vsi pa naj bi odnesli iz te šole čimveč znanja.

Drugi del moje naloge naj bi bila celotna organizacija šole. Tudi odgovarjal naj bi zanjo. Skrbeti bi moral za varnost, da šole ne bi odkrili Italijani ali beli. Dodelili naj bi mi zaščitno četo s komandirjem in komisarjem in poslali tesarje, da bi postavili barake za potrebe bodoče šole: spalnico, barako za zaščitno četo, kuhinjo. Stara baraka Urške naj bi bila predavalnica.

Tako so bili položeni temelji za šolo, ki so jo uradno imenovali Višja partijska šola pri Centralnem komiteju Komunistične partije Slovenije.

No, delo se je začelo. V zaščitno četo so poslali zares odlične fante, stare partizane, intendant je bil Pero, doma iz Podturna pod Rogom, partizan od leta 1941. Dobro je poznal kraje okrog Roga.

Začeli so se vrstiti tečaji. V šolo je centralni komite najprej poklical okrog 20 tečajnic in tečajnikov. V Višjo partijsko šolo so hodili v partizanih znani ljudje, od članov centralnega komiteja do visokih vojaških funkcionarjev, komisarjev in komandantov brigad, divizij in korpusov. Naj omenim samo nekaj imen: general Jaka Avšič, Stane Semič-Daki, Matevž Hace, Tone Hribar in drugi. Prihajali so tudi profesorji, pravniki, zdravniki, največ pa je bilo mladih, takih, ki so se dobro izkazali pri političnem delu ali v bojih skratka, ki so obetali, da postanejo politični ali vojaški funkcionarji.

Ziherlova predavanja so v glavnem vsebovala našo nacionalno zgodovino, zgodovino delavskega gibanja, kmečko vprašanje in VKP(b) – kratko zgodovino vsehveze komunistične partije boljševikov.

Predavanja so bila privlačna. Slišal sem, da je njegov učni sistem izviral pravzaprav iz zaporov v Mitrovici, kjer je bilo zaprto jedro predvojnih komunistov. Boris je svoje obširno znanje znal posredovati na poseben način, živ in razumljiv vsakomur, ki je prišel v šolo na Rogu.

Po vojni se je od tega, kar smo slišali tam, marsikaj ovrglo ali spremenilo. Sicer pa, koliko zgodovinskih tez je večnostnih! Meni se zdi, da človeški rod sploh napreduje tako, da z intenzivnostjo gradi, to spreminja in ruši in spet gradi.

Kakorkoli že, sprejemali smo roške učenosti z izredno pozornostjo, saj so nam dajale toliko odgovorov v tistem času, ko je bila vojna in revolucija v polnem razmahu. Ob razpadanju starega sveta smo potrebovali odgovore na takratne spremembe, posebno pa na spremembe, ki so nas čakale po vojni. Razlaščenca je bila že grofovsko in veleposestniška zemlja in bližal se je čas razlastitve tovarn.

Poleg teh nekoliko zunanjih sprememb smo verjeli v nove človeške odnose, ko ne bo več krivic in človek ne bo več izkoriščal človeka. Gradili smo tudi na čudoviti trditvi, da med socialističnimi državami ne bo več vojn, saj zanje v socializmu ne bo vzrokov. In nam, ki smo že bili drugo leto v vojni, ki smo videli toliko krvi, občutili lakoto in stiske, so ti nauki pomenili konec strahotnih človeških zablod.

Kar sem tu povedal, je le drobec tistega, kar smo v tej partijski šoli slišali. Prepričani smo bili, da smo v sebi razčistili veliko vprašanj, na katere smo naleteli v vsakem boju, ki jim je na vsakem koraku botrovala smrt, ki je vsemu temu dajala posebno težo.

Težko je opisati, kako intenzivno je bilo učenje tečajnikov, zakopanih globoko v roških gozdovih. Vsi so naenkrat postali samo učenci. Naselila se je vanje nekakšna šolska igrivost in muhavost, kakršna je po vseh šolah. Med njimi ni bilo več razlik – od preprostih borcev, aktivistov do cekajevcev, generalov, komisarjev in komandantov.

Za delo, ki sem ga opravljal na šoli, se mi je zdel ravnatelj le nekako previsok naziv. Še zdaj ne vem, kaj me je motilo, da so me klicali ravnatelj. Pa sem nekoč rekel Ziherlu, naj me rajši, če je sploh treba, imenujejo upravnik. Boris se je rad smehljal, če ga je kaj zabavalo.

Tudi tedaj se je. Nič mi ni odgovoril. Ko pa je ob neki priložnosti prišel iz Baze 20, kjer je imel stalni punkt, je povedal, da je moj predlog o upravniku sprejet.

Nekega dne v juliju ali avgustu 1943 je prišel v šolo Stane Kavčič. Rekel je brez ovinka:

»Tu pri partijski šoli bo ustanovljena še Višja skojevska šola. Marko (to je bilo moje partizansko ime), ti boš pa v njej predaval.«

Ta novica me ni več presenetila. Tudi nisem bil v zadregi, da bi predaval v skojevski šoli. Skojevsko organizacijo sem poznal. Že jeseni 1941 me je Centralni komite Komunistične partije Slovenije (Boris Kidrič) imenoval za inštruktorja pokrajinskega komiteja Skoja za Slovenijo. Spomladi 1942 sem bil imenovan za okrožnega sekretarja Skoja za Notranjsko. S to nalogo sem tudi sodeloval v bataljonu notranjskega odreda nad Loško dolino. Torej tudi po skojevski organizacijski strani ni bilo težav.

Tako se je brez dekretov in štamplik ustanovila še Višja skojevska šola. Ta se je uradno imenovala Višja skojevska šola pri Centralnem komiteju Komunistične partije Slovenije, pozneje pa pri pokrajinskem komiteju Skoja. Prišli so spet tesarji in zgradili še barako za predavalnico in spalnico za skojevce. Program skojevske šole je sestavil Boris Zihlrl. Bil je v bistvu skrčen program partijske šole, le nekaj več je bilo v njem o mladinskem gibanju in Skoju.

Tečaja sta prekinila delo ob kapitulaciji Italije jeseni 1943. Milan Škrlavaj-Petrač, izvrsten organizator, ki je imel sedež v tiskarni Urška, ta se je preselila ne daleč od partijske šole, je predlagal, da bi iz Novega mesta, ki so ga Italijani zapustili, pripeljali papir in druge šolske potrebščine tudi za šolo. Preskrbel je kamion in šola se je dobro oskrbel.

Sledila je nemška ofenziva. Nemci so prišli v bližino šole, ki je bila seveda prazna, a je niso odkrili.

Po nemški ofenzivi 1943 sta Kardelj in Kidrič predlagala, da se partijska šola razširi, da bo lahko sprejemala namesto 20 tečajnikov 50. Tesarji so potem postavili v bližnji globači pod smrekami velikansko barako – predavalnico, in še eno barako – spalnico. Načrte za barake sem delal sam, kakor sem pač menil, da bodo najbolj uporabne. Na staro Urškino barako se je med nekim viharjem podrla smreka in jo porušila, tako da je šola tudi za to potrebovala nove barake. Otvoritev nove barake z novim tečajem partijcev in skojevcev je bila okrog novega leta 1943/1944. Tako je bilo v roškem šolskem centru hkrati 80 tečajnikov.

Program partijske šole je centralni komite izpolnjeval tako, da je bilo sčasoma manj teorije in več razlaganja aktualnih tem. Vojna je šla v leto 1944 in čas je prinašal nove probleme in predvsem novo podobo bodočega sveta.

V partijsko šolo sta pogosto prišla predavat Boris Kidrič in Edvard Kardelj, slednji, kadar se je mudil v Sloveniji. Nekoč sta predavala tudi Rodoljub Čolaković in Moša Pijade.

Spominjam se dogodka, ki pravzaprav ne sodi v zgodovino šole, sodi pa v utrip življenja na njej.

Nekoč sta v šolski pisarni sedela Kardelj in Čolaković. Pisarna je imela tudi pogoje za goste, da so ti lahko prenočili na šoli. V tistem času je bila na tečaju znana aktivistka in bila je visoko noseča. Porod se je predčasno začel in mlade tečajnice, izmed katerih še nobena ni bila pri porodu, so pregradile pisarno s šotorskimi krili. Del pisarne s pogradi je postal porodniški prostor, druga polovica pa je ostala pisarna. Tu sta se živahno pogovarjala Kardelj in Čolaković, v barako smo pa od časa do časa prihajali tudi drugi. Naenkrat je zajokal otrok. Spominjam se, da sta se Kardelj in Čolaković spogledala in se nasmehnila. V tistem hipu je prišel na svet nov človek – deklica.

Skojcem sem predaval z veseljem. Bili so to mladi fantje in dekleta, stari od štirinajst do osemnajst let. Polovica izmed njih so že bili člani partije, le delali so v skojevskih organizacijah. Veliko je bilo takih, ki so imeli razbite družine ali pa o usodi svojcev niso vedeli nič.¹ Prišli so iz brigad, daleč iz Trsta, s Primorske, Koroške, Štajerske, Gorenjske. Takim predavati, da ne bo več vojne, da ne bo več krivic in da bo po vojni zrasla povsem nova družba, je bil velik užitek.

Franc Leskošek-Luka je predlagal, naj izberem najboljše tečajnike iz skojevske šole in ti naj ostanejo na Rogu in dokončajo še partijsko šolo; to se je potem tudi izvajalo.

Na koncu vsakega tečaja so v partijski in skojevski šoli tečajniki dobili spričevala. Ta so koristno vplivala na učenje. Želja članov pokrajinskega komiteja Skoja pa je bila, da k ocenam napišem še karakteristiko posameznega tečajnika in pripombo, ali je slušatelj v svoji enoti sposoben voditi skojevski tečaj.

Ko so se tečajniki vrnili na svoja mesta, je do nas prišel glas, da so se po enotah in na terenu partijski in skojevski tečaji množili. Tako sta obe roški šoli storili najbrž kar precej za utrjevanje zavesti in znanja med narodnoosvobodilnim bojem.

O šoli sem hodil redno poročat v Bazo 20, na centralni komite, ponavadi Francu Leskošku-Luki. Vsebinsko so se o partijski šoli dogovorili z Zihlerlom, jaz pa sem poročal o učnem uspehu in splošnem stanju. Za šolo je skrbel tudi Ivan Maček-Matija, pogosto je prihajala v šolo tudi Lidija Šentjunc. V Bazi 20 sem dobival tudi denar za hrano tečajnikov. Naš intendant je plačeval na terenu živila z denarjem, saj zaradi konspiracije ni smel opravljati rekvizicije. Spominjam se, da sem nekoč v stari cekajevski baraki prešteval kup denarja. Bankovec za bankovcem sem trdo in počasi polagal na kup. Ivan Maček-Matija je molče opazoval moje početje. In ko sem z denarnim obredom končal, mi je dejal:

»V življenju si bil velik revež.«

»Kako pa to veš?«

»Vidim, kako šteješ denar.«

Tečajnike skojevske šole je izbiral in po tečaju razporedil na delo pokrajinski komite Skoja, ki je imel sedež v Beli krajini. Člani pokrajinskega komiteja niso predavali. Bili so mladi. Nekateri pa so obiskovali partijski tečaj. Od časa do časa so člani prihajali v skojevsko šolo, kjer so se dogovarjali s tečajniki o njihovih bodočih nalogah in razporeditvi.

Zaradi nevarnosti, da tako veliko šolo odkrijejo Italijani, beli in pozneje Nemci, so me na to na centralnem komiteju nenehno opozarjali. Opozorili pa so tudi na nesrečo v Cerknem na Primorskem. Novi tečajniki so se zbirali v Starih žagah pod Rogom. Fantje iz zaščite so hodili ponje in šele ko je prišla noč, so se vzpenjali na Rog. V določeni razdalji od šole so fantje iz zaščitne čete s tečajniki zavili v gozd in hodili nekaj časa okrog, da bi za seboj čimbolj zabrisali sledove. Pozimi je Rog zamedel globok sneg in s konspiracijo je bilo težje. Ob cesti, kjer je bilo stražarsko mesto, je stala skala. Stražar je spustil s skale na cesto lestev in tečajniki so po lestvi zlezli na skalo, za skalo pa je vodila pot do šole. Celec mimo šole je ostal tako nedotaknjen.

Nobeno pismo ni smelo iz šole, ne da bi ga jaz prebral. Pri tem so na centralnem komiteju vztrajali. Vseeno je bilo, kdo je pisal. Nekoč se je zgodilo, da se je od šole oddaljil tečajnik, obveščevalni funkcionar. Najbrž je šel na kakšen zmenek. Straža ga je opazila in potem je prišla zanj stroga prepoved, da bi se še kdaj oddaljil od šole.

Maja 1944 so cekajevsko skojevsko šolo preselili v Gradnik v Beli krajini. Tam sem ostal do oktobra 1944, ko sem bil že tretjič poslan v Prekmurje. Vedel sem, da pot v to moje ljubo Prekmurje tudi tretjič ne bo lahka.

Končala se je zame rogovska učenost in tudi moje iluzije, saj sem spet začel trdo partizansko življenje. Težko sem zapustil skojevsko šolo. Vodil sem jo leto dni in v njej predaval na desetih tečajih, ki jih je končalo okrog 250 tečajnikov.

Moja pot tretjič v Prekmurje pa se je po velikih nevarnostih zame le srečno končala. Tam sem dočakal osvoboditev.

¹ Pred kratkim je izšla knjiga Košček njihove mladosti, v kateri so moji pogovori s štiridesetimi skojevci, ki so obiskovali šolo na Rogu.

BOŽO BENEDIK

KAKO JE DR. LUKA SIENČNIK PRIŠEL K PARTIZANOM

Obveščevalni center Otok, ki je konec 1943 razpredel obveščevalno mrežo po vsej zapadni Gorenjski, se je, potem ko je utrdil svoje zveze, začel zanimati za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja onstran Karavank, v sosednji Koroški. Poznavanje razmer na Koroškem, vojaških akcij in objektov, je bilo pomembno za vojaške akcije na Gorenjskem, Primorskem in tudi v Ljubljanski pokrajini. V Celovcu je bilo namreč rajhovsko središče oblasti za slovenske dežele. Za zavedne Slovence je bilo življenje tam veliko trše kot v zasedeni Gorenjski.

Ko so se Slovenci na Koroškem začeli množičneje vključevati v Osvobodilno fronto in narodnoosvobodilno gibanje, so na obeh straneh Karavank spoznali, da bi tudi koroški Slovenci morali imeti svojega zastopnika v glavnem štabu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Odločili so se za znanega slovenskega narodnjaka dr. Luka Sienčnika, živinozdravnika iz Dobrle vasi.

Dr. Sienčnika je bilo treba varno prepeljati v gozdove tostran Karavank. Pri tej akciji je sodeloval tudi obveščevalni center Otok. Ta je takrat že imel zveze na Koroškem, zlasti trdne s profesorjem dr. Danilom Vilharjem, in akcijo so speljali njegovi obveščevalci. Marsikomu se bo zgodba o tem, kako je dr. Sienčnik prišel med slovenske partizane, zdela smešna, a tako je bilo. O tem je pozneje pripovedoval tudi dr. Sienčnik. Čas je pač zahteval čim bolj preproste acije, da sovražnik ne bi česa posumil.

Jeseni, 18. septembra 1944, je bilo dogovorjeno, da pride dr. Sienčnik na Bled v spremstvu dveh znank, Berlinčank. Nemki seveda nista smeli niti zaslutiti pravega namena njegovega prihoda. Na Bledu so prenočili v hotelu Toplice, naslednji dan pa naj bi šli na izlet. Zvečer se je blejski obveščevalec s Sienčnikom v hotelski sobi dogovoril o inscenirani ugrabitvi. Zjutraj naslednjega dne se je dr. Sienčnik v spremstvu svojih znank odpravil na izlet proti selskemu mostu. Od hotela Toplice so preprosto sledili domačemu obveščevalcu iz Sela. Ta jih je varno popeljal do selskega mostu, tam pa se je izgubil. Mislil je namreč, da je njegovo delo opravljeno. Gosti so se morali vrniti nazaj na Bled in namišljena ugrabitvev se je ponesrečila.

Luka Sienčnik je čez nekaj časa sam poskusil vzpostaviti stik. Sedel je na vlak v Lendorfu in se pripeljal do Bleda. V hotelu Toplice se je spet srečal z blejskim obveščevalcem in končno prek Sela le prišel do partizanov. Prvič se je srečal s partizanskim življenjem v taborišču nad Kupljenikom, tam povečerjal domače žgance in naslednji dan po kurirskih poteh odšel proti Beli krajini.

Če se danes ozremo nazaj na ta dogodek, na odločitev dr. Sienčnika, moramo priznati, da je bilo treba nemalo odločnosti in poguma za tak korak. Dr. Luka Sienčnik je sicer bil zaveden in odločen Slovenec in se je že davno prej odločil boriti se za slovenstvo na izpostavljenem Koroškem, toda dolga leta je živel v povsem drugačnem okolju, avstrijskem. Poleg tega je pustil družino v popolni negotovosti. Njegova odločitev zagotovo ni bila lahka.

Pismo Sienčnika, ki je objavljeno v nadaljevanju, nam razkriva življenje zavednega koroškega Slovenca v vojnem in povojnem času, njegov pogled na politične razmere med vojno na Koroškem in na miselnosti Korošcev v prvih povojnih letih. Morda je naše zanimanje zanj še večje, saj gre za življenje na občutljivem območju, kakršno je Koroška. V Sienčnikovih nazorih je bržkone bilo veliko idealnih pogledov pravega, »čistega« Slovenca na koroški problem, zato se ni mogel strinjati s sodelovanjem z Avstrijci, čeprav socialisti, in je doživel razočaranje. Prišlo je do različnih pogledov med njim, zavednim Slovencem, in osrednjim političnim vodstvom na Slovenskem. To je namreč svoje poglede na koroško vprašanje in na

tamkajšnje razmere nekajkrat spremenilo. To so pokazali tudi poznejši dogodki. In s tem se dr. Luka Sienčnik še danes ne more strinjati.

Za svoje narodno delo je dr. Luka Sienčnik poleg raznih priznanj, tako ob štirideseti obletnici ustanovitve veterinarske službe Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije plaketo narodnega heroja Dušana Jereba-Štefana in pred kratkim najvišje priznanje Osvobodilne fronte, ki ga podeljuje Ljubljana, tudi dve najvišji državni odlikovanji, in to red bratstva in enotnosti s srebrnim vencem in red zaslug za narod s srebrnimi žarki. Pripravil je tudi več zgodovinskih knjig in pripomogel k razčiščevanju koroške zgodovine. V mariborski založbi Obzorja je izšla njegova knjiga Koroški Slovenci v boju za svoje šole, izšla pa je tudi že knjiga Koroški plebiscit 120. Razmišlja tudi o opisu razvoja zadružništva na Koroškem.

Omenimo še, da je povabilo v slovenske partizanske vrste dobil tudi Mirt Zwiter. Posredoval mu ga je naš pooblaščen obveščevalec v Münchnu v kavarni Carlton. Toda Zwiter je takrat bil v vojaški suknji, služil je vojsko v Münchnu, zato bi njegov odhod v partizane pomenil dezerterstvo iz nemške vojske. Njegovo odklonilno stališče bi pravzaprav morali razumeti. Zwiter je bil menda politično povezan s Tončkom Čopom iz Spodnjih Gorij. Čop je študiral na Dunaju in bil skrivnostno umorjen pri Sv. Urhu zadnji dan vojne. Kako je prišel v roke bele garde, je še dandanes neznanka. Tudi z dr. Danilom Vinarjem-Jožem se je usoda čudno poigrala. Bil je tesno povezan z obveščevalnim centrom Otok. Skoraj vsak teden jim je pošiljal obširna poročila. Sodeloval je tudi z dr. Sienčnikom, tako pravi slednji. Dr. Vinar je takoj po vojni, osvoboditev je dočakal v Špitalu na Koroškem, pohitel na Jesenice, kjer je bila njegova družina. Vendar so ga kmalu poklicali na zagovor. Tri mesece je odsedel v Ljubljani, nato pa se je hudo razočaran odselil v Split. Od tam je bila doma njegova žena. Znano je, da je imel tesne stike z ruskimi ujetniki v špitalskem taborišču in da je razpredel med njimi dobro organizacijo, ki naj bi pomagala tudi pri osvoboditvi Koroške. Tudi njegova življenjska pot bi bila zanimiva.

(nadaljevanje na strani 1146)

PISMO DR. LUKE SIENČNIKA

Spoštovani gospod Benedik Božo!

Z Vašim pismom ste me zelo presenetili. Tudi meni je žal, da se po osvoboditvi nisva srečala. Prva povojna leta sem sicer bil nekajkrat na Bledu, a nisem Vas hotel nadlegovati, ker vsak od nas je imel svojih opravkov dovolj, in to, kar je bilo med nama, je bila le kratka epizoda. Življenje je tako za vas kot tudi za mene teklo naprej. Konec koncev smo vsi bili veseli, da so nam ostale glave na svojih mestih. Vsak od nas se je trudil, da bi k stvari doprinesel kar največ koristnega.

Kratko k stvari sami. Od leta 1930 sem bil privaten veterinar v Dobrli vasi, v mojem rojstnem kraju, kjer sem se takoj vključil v kulturno in politično delo z vsemi posledicami, ki so doletele vsakega politično aktivnega koroškega Slovenca.

Za časa zasedbe Jugoslavije po Hitlerju sem bil zaprt in kmalu nato vpoklican k vojakom v Gradec; ker sem bil za frontno službo zaradi oči nesposoben. V Gradcu sem v veterinarski službi vršil službo oficirja, ne da bi bil Gefreiter. 10. aprila 1942 sem bil kot Wehrunwürding odpuščen in pod nadzorstvom GESTAPA konfiniran v Spittal ob Dravi.

Tam sem kmalu imel povezavo z dr. Danilom Vilharjem in polkovnikom jugoslovanske armade Seručarjem. Skrbno smo opazovali naš narodnoosvobodilni boj in po močeh pomagali. Kot aktivni veterinar sem imel možnost nabavljanja medicinskega instrumentarija, medikamentov in sanitetnega materiala. Pošiljali smo to preko Bleda 9. korpusu, kjer je sekretar bil dr. Joža Vilfan, moj znanec z gimnazije v Kranju.

Leta 1943 sem v Mokriyah, v moji rojstni hiši, imel sestanek s Karlom Prušnikom-Gašperjem, ki je ravnokar postal sekretar OO OF – Velikovec. Rekel mi je, naj bi se tudi osebno vključil v partizane, kar bi bilo velikega političnega pomena za pokret. Odgovoril sem mu, da za enkrat vidim mojo bolj važno nalogo v dobavljanju medicinskih potrebščin 9. korpusu.

Že ob zasedbi Avstrije po Hitlerju se je nekaj slovenske koroške mladine iz Sel in okolice Pliberka umaknilo v Jugoslavijo. Med njimi oba brata, študenta Stane in Tonej Jelen iz Libuč. Po izseljevanju, aprila 1942, se je med kor.[oškimi] Slov.[enci] aktivni odpor proti Hitlerju zelo razmahnil. Ker so pri izseljevanju bile izključno le slovenske kmečke družine prizadete, saj so nacisti hoteli imeti njih lepe domove za one, ki so hoteli »Heim ins Reich«. Razumljivo je, da so bili kmečki fantje in moške prvi, ki so izrabili priliko, se umaknili iz nemške vojske in šli k partizanom.

Eden prvih, če sploh ne prvi, je bil Franči Pasterk iz Lobnika pri Železni kaplji. Bil je navdušen prosvetaš v Zarji in ugleden organizator slov.[enske] živinorejske zadruga. Kot partizan Lenart je postal komandant 1. kor.[oškega] bat.[aljona], padel v Mežici in kot edini koroški Slovenec proglašen za narodnega heroja.

*Kakor Lenart so tudi drugi koroški Slovenci vedno pogosteje šli k partizanom, ker so to čutili za svojo narodno dolžnost. Le v zmagovitem boju slovenskih partizanov so videli svojo narodno osvobodjenje in možnost združitve z matičnim narodom. **V boj so torej šli za narodno svobodo.***

Slovensko koroško partizansko vodstvo pa je v ta boj hotelo vključiti tudi nemško govoreče Korošce, kar je imelo za posledico, da se ni več toliko govorilo o narodnem, temveč o antifašističnem boju. Kot »antifašist« pa je bil vsakemu nemškemu konfidentu in gestapovcu omogočen vstop v partizanske vrste, kar je za marsikatero slovensko koroško družino pomenilo zapor, KZ [koncentracijsko taborišče] in smrt. Ko je v poletju 1944 tudi iz Sovč in okolice Podklostra nekaj naših družin prišlo po izdaji v zapore in KZ [koncentracijska taborišča], sem se odločil, da grem preko Bleda in 9. korpusa na osvobojeno ozemlje, da tam opozorim na posledice sodelovanja z avstrijskimi »antifašisti«.

V referatu na Bazi 80 sem oktobra 1944 opozoril na to, da so Koroški Nemci najprvo Nemci in šele na drugem mestu ideološko opredeljeni. Spomnim se stavka, ko sem rekel: »... in če bi v Celovcu v deželni vladi sedeli komunisti, bi bili tudi oni proti našim narodnim pravicam.« Ta trditev je moje poslušalce osupnila, a že jeseni 1945 se je moja trditev potrdila, ko sta tako dr. Ernst Fischer kot Tschfenih, obadva vidna funkcionarja KPA, izjavila: »Niti enega kvadratnega metra koroške zemlje TITOVI Jugoslaviji.«

Junija 1945 me je v Ljubljani sprejel maršal Tito.

Po vojni sem na Koroškem z vso vnemo poprijel za politično delo. Bil sem med drugim:

1. podpred.[sednik] PO OF, pred.[sednik] dr. Franc Petek, sekretar Karl Prušnik.

1. podpred.[sednik] »Zveze slov.[enskih] kor.[oških] zadrug«, pred.[sednik] Florian Lapuš.

2. podpred.[sednik] dr. Mirt Zwitter.

1. podpred.[sednik] »Partizanske zveze«, pred[sednik] Karl Prušnik-Gašper.

Predsednik odbora za prekop v Št. Rupertu, jeseni 1945.

Predsednik odbora za postavitev spomenika v Št. Rupertu pri Velikovcu.

Ko je v Moskvi padla odločitev, da koroški Slovenci še nadalje ostanemo pod Avstrijo, sem pred.[sedniku] Borisu Kraigherju rekel, med štirimi očmi predlagal, da naj bi se tako imenovani »aktivisti« s Koroške spet umaknili in se politika koroških Slovencev izročila v roke delegatskemu zboru izvoljenih, preizkušenih **koroških mož in žena**. Vsi ti bi, po stari koroški navadi, bili častni funkcionarji. Njim ob strani bi stali plačani uradniki, ki smejo izvajati edinole sklepe teh voljenih mandatarjev. Kot uradnika sem kot prva omenil oba mlada jurista Francija in Mirta Zwittera. Kraigher je moj predlog zavrnil. Vedno pogosteje so med nama nastajali nesporazumi, dokler me niso na občnem zboru DFDL 25. marca 1952, postavili na stranski tir, da bi mi bilo onemogočeno vsako pozitivno narodno delo. Ker bi sodelovanje s koroškimi socialisti, ki se je tedaj na Koroškem začelo, pred svojo vestjo ne mogel zagovarjati, sem na istem občnem zboru podal izjavo, da se zaenkrat umaknem iz političnega udejstvovanja. Umaknil sem se spet v poklic, se začel baviti z našo slovensko koroško zgodovino in se ponovno posvetil delu pri našem slovenskem prosvetnem društvu »Srce« v Dobrli vasi.

Dobrla vas, 29. julija 1983.

dr. Luka Sienčnik

BOŽO BENEDIK

NEKAJ SPOMINOV NA DR. OSKARJA KALTENEGGERJA

Dr. Oskar Kaltenecker (1886–1976), po rodu Nemec, rojen v Kamniku, je prišel službovat na Bled leta 1941. Zakaj je ta kranjski Nemec zanimiv za nas? Kakšne so bile njegove vezi z zasedeno deželo Kranjsko in s čim se je vpisal v naš medvojni čas?

Dr. Oskar Kaltenecker je opravljal državne posle deželnega svetnika (Landrat) v Gmuñdu na Avstrijskem. Ko se je začela vojna, je krajši čas služboval v okupirani Franciji, nato pa je po nalogu iz Berlina prišel na Bled k tedanji civilni upravi na ozemlju zasedene Gorenjske. Ta je bila imenovana prve dni okupacije leta 1941. Prevezeti je moral nevhvaležno mesto svetovalca prvega gauleiterja Kutschera, vodjo civilne uprave na Bledu. Sem so ga najbrž poslali zato, ker je dokaj dobro obvladal slovenski jezik. Toda že leta 1942, ko je Rainer nasledil Kutschero, je moral zaradi nasprotovanja nemškemu okupacijskemu načrtu o preseljevanju Slovencev zapustiti Bled. Povod za to najbrž ni bil le za tiste čase zelo tvegan protest – pismo Berlinu o preseljevanju Slovencev z Gorenjskega – marveč je, kot kaže nasloph postal nepriljubljen in sumljiv gestapu.

O tem njegovem pismu je že dovolj podrobno pisal naš priznani strokovnjak zgodovinar dr. Tone Ferenc¹, zato tega ne bi ponavljali. Navedimo le nekaj misli iz njega: »... Zakaj je dežela razdeljena na dva dela, pač ne morem razumeti. Ali res le zato, ker Nemci ne bi zmogli opraviti z mestom, kot je Ljubljana... Marsikateri Nemec se lahko kaj zlahka nauči od tukajšnjega obrtnika ali bistrega kmeta... Komisija, ki je ugotavljala rasno pripadnost, je ugotovila izredno majhno število ljudi, ki jih je izseliti... Vendar že preje je bilo ugotovljeno, da bo izseliti večje število tukajšnjih prebivalcev... Tako je bil na Bledu pripravljen za izselitev edini zdravnik in lekarnar... Danes nihče ne upa na cesto, ljudje spijo drugje, le doma ne... Tukajšnje ljudi ne bi smeli pustiti brez duhovništva, saj so verni... In končno: celo tisti, ki izvajajo to akcijo, so v zadregi, saj čutijo protislovje med izdanimi povelji in posledicami!«

Kaltenecker, ki je bil navdušen planinec, je oboževal naše gore. Ko je Kutschero zvedel, da zahaja v naše Julijce – posebno rad je hodil na Triglav – in na lov, mu je zagrozil, da bo moral svoje izlete opustiti, češ, kako si upa obiskovati tako ogrožene predele, v katerih je vse več »sovražnih« domorodcev. Vendar je Kaltenecker vztrajal, da mu nihče ne bo kratil njegovega prostega časa.

Poleti 1941 je bil Kaltenecker na Triglavu in je tudi vpisan v triglavsko spominsko knjigo. Kdor knjigo hrani, bi ta lahko to potrdil. Dr. Miha Potočnik pa piše, da je bil v tistem času z njim na Stenarju in še kje. Bil je tudi med prvimi obiskovalci koč na Kredarici, potem ko so jo odprli. Na lovu ga je spremljal njegov zvesti lovski čuvaj Miha Oitzel. Omenimo tudi, da je njegov stric Roth imel med vojnami v zakupu lovišča v Planici, kamor so hodili loviti gamse.

Gestapu in vodilnim na civilni upravi na Bledu zagotovo tudi niso bile pogodu Kalteneckerjeve intervencije za naše ljudi v zaporih in za tiste, ki so jih nameravali preseliti. Posebno v prvem letu zasedbe je pogosto posredoval. Tako je na pobudo dr. Juliusa Kugyja posredoval tudi za našega že tedaj dobro znanega planinca dr. Miho Potočnika. Nemci so ga zaradi ovadbe, da je sodeloval v decembrski vstaji v Mojstrani zaprli v Begunjah. Menda je bil celo določen za talca, vsaj tako je sporočil iz zapore. Zanj je pozneje posredoval tudi dr. Paul, Kalteneckerjev mlajši brat, in to na prošnjo dr. Josipa Pretnerja, tedaj predsednika Slovenskega planinskega društva. Tako je bil dr. Miha Potočnik spet rešen pred najhujšim, pred ustrelitvijo na Hrušici, in poslan v Dachau. Pri dr. Oskarju Kalteneckerju pa je za rešitev dr. Mihe Potočnika iz begunjskih zaporov posredovala tudi Potočnikova žena Hilda.

Kaltenegger ji je v pismu z dne 4. aprila 1942, sporočil, da je že storil vse potrebno, da pomaga njenemu nedolžnemu možu. V pismu je ponovil tudi svoja stališča do preseljevanja Gorenjcev.

Z Bleda so dr. Oskarja Kalteneggerja poslali na rusko fronto, kjer mu zagotovo ni bilo lahko, in pozneje na Balkan v Löhrovo armadno skupino »E«. Nameščen je bil bolj na njenem severnem območju. Konec vojne je dočkal kot major. In nato ujetništvo. Sprva je bil v taborišču v Vršču, novembra 1945 pa je bil premeščen v Petrovgrad – današnji Zrenjanin, št. ujetnika 238.369 – lager št. 227. Tu so bili, kot nam je znano zaprti večji del častniki – več kot tisoč – iz Löhrovega štaba; med njimi več na smrt obsojenih. Tudi Kaltenegger je bil kot višji oficir proglašen za vojnega zločinca in obsojen na smrt. Takšne so pač bile takratne razmere pri nas. Pisnega gradiva o tem, kaj vse je doživljal v ujetništvu, ni. Tudi pozneje, ko si je dopisoval z dr. Jankom Goliasom, v pismih tega ni omenjal. Več nam je o tem znano iz osebnega pogovora z njim. Z gotovostjo lahko rečemo, da mu ni bilo lahko.

Kdaj točno se je vrnil iz ujetništva, ne vemo zagotovo. V pismu, z dne 30. decembra 1970, piše, da šele sedem let po zlomu Nemčije. V drugem pismu, ki ga je naslovil na dr. Goliasa in dr. Ferencu, pa pravi, da je zadnji transport vojnih ujetnikov odšel iz Beograda leta 1948. Nekateri so mnenja, da je Adenauerejev obisk v Moskvi pri Stalinu vplival tudi na vračanje nemških vojakov iz ujetništva pri nas, vendar dokazov za to ni. Tretji datum njegove vrnitve je naveden v pismu, ki ga je njegov brat dr. Paul Kaltenegger 18. junija 1976 pisal dr. Francetu Avčinu. V njem sicer izraža nezadovoljstvo s Kugyjevo knjigo o Triglavu, vendar nas to ne zanima. Za nas je zanimiv zadnji odstavek, v katerem obvešča dr. Avčina, da je njegov brat Oskar umrl 26. marca 1976 na Dunaju. Omenja tudi, da je služboval na Kranjskem v letih od 1941 do 1943.² In da si je prizadeval obvarovati in zaščititi domače prebivalstvo pred gestapom, se mu to ni vedno posrečilo, včasih pa le. V ujetništvu je bil obsojen na smrt in nato leta 1951 izpuščen.

Značilno za odnos dr. Oskarja Kalteneggerja do naše dežele in naših ljudi je, da se je tako rad vračal k nam, v naše planine, v naše Julijce. Leta 1964 je bil skupaj s svojim bratom Paulom povabljen na devetdesetletnico Hrvatske planinske zveze. Ob tej priložnosti ju je sprejel tudi predsednik Planinske zveze Jugoslavije dr. Marijan Brecelj in jima izkazal vso čast in pozornost. Sam piše v nekem pismu, da je na smrt obsojeni vojni zločinec sedel na častni tribuni. Morda še bolj značilno zanj je, da se je po vsem, kar je doživel pri nas v ujetništvu, vračal tja, kjer je preživel del ujetništva. Obiskoval je celo svojega nekdanjega paznika. Ta ga je objel in mu v solzah in začudenju rekel: »Toliko si pretrpel pri meni, ti pa se vračaš in mi prinašaš celo darila.« Žal ni mogoče ugotoviti točnega datuma obiskov.

Za njegovo dobro voljo in pripravljenost pomagati našim ljudem so se mu njegovi planinci oddolžili. Ko je bil v ujetništvu, sta zanj, kolikor je bilo v tistih časih sploh možno, posredovala dr. Marijan Brecelj, tedanji podpredsednik slovenske vlade in dr. Miha Potočnik. Prav verjetno ga je to tudi rešilo.

Prijateljske vezi, ki jih je spredal z našimi planinci, so ostale trdne. Dr. Miha Potočnik in Fedor Košir z ženama sta 16. aprila 1965 obiskala Kalteneggerjevega brata, ko ta se mudila v Bovcu, da bi dr. Paulu Kalteneggerju čestitala ob njegovi sedemdesetletnici. Svoj jubilej je slavil kar pri nas.

Dr. Paul Kaltenegger je bil pravnik in se je izjemoma ukvarjal tudi z odvetništvom. Pri svojih planinskih prijateljih je, kot smo že omenili, posredoval tudi za brata Oskarja, ko je bil ta v našem ujetništvu. Tudi on je bil velik prijatelj naših planin. Po njem se imenuje Kalteneggerjev kamin v severni steni Mojstrovke.

Dr. Oskar Kaltenegger je tudi po vojni študiral knjige dr. Lovšina o slovenskih gorskih vodnikih. Tako piše v pismu z Grundlskega jezera v Avstriji z dne 15. julija 1971.

¹ Dr. Oskar Kaltenegger in dr. Tone Ferenc sta bila v povojnih časih v pisnih stikih, a se nista nikoli srečala. To je Kaltenegger, ki je izredno cenil dr. Ferencu, zelo obžaloval.

² Datum ni točen, saj je Gorenjsko zapustil že leta 1942. To dokazuje tudi pismo, ki ga je pisal ženi dr. Potočnika 4. aprila 1942 iz Münchna.

Bil je protinacist in prepričan, da nekdanji nacisti ne morejo kar tako spremeniti svojih stališč. Ko se je vrnil iz ujetništva, se njegovo preganjanje ni končalo. Zaradi članstva v stranki NSDAP je bil odpuščen brez pokojnine. To je bilo po njegovem prepričanju povsem človeško in razumljivo. V prvem povojnem letu, morda celo dveh, treh, je bilo v Nemčiji še čutiti sovraštvo do vseh, ki so jih osumili nacizma. »Uporniki« proti nacizmu so to seveda podpirali, namreč tisti »uporniki«, ki so, kot meni Kaltenegger, pred letom 1936 odklonili Hitlerja, pozneje pa zatirjali, da so bili ves čas privrženeci njegovega gibanja in po njegovem je takih bilo veliko. Po zlomu nacizma pa so privlekli svoje »staro« prepričanje na dan, kot bi bili ves čas prepričani protinacisti.

Po vojni se je Kaltenegger v Stuttgartu in Münchnu večkrat s svojimi nekdanjimi vojnimi tovariši, ki se jim je posrečilo vrniti se domov. Tem tako imenovanim »povratnikom« se je pisala negotova usoda. Med njimi so bili takšni, ki jim je bila nova Jugoslavija povšeči. Obiskovali so naše morje, čeprav jim je Kaltenegger kot prijatelj Julijskih Alp bolj priporočal obisk naših gora. Še več pa je bilo med njimi takšnih, ki niso znali pozabiti vojne in ne ravno prijetnih bojov z narodnoosvobodilno vojsko. Tem nova Jugoslavija ni bila všeč.

O nemških ujetnikih pri nas so izdali celo knjigo pod naslovom O zgodovini nemških ujetnikov v Jugoslaviji 1941–1949 in 1949–1953. Izdala jo je založba Giesekind v Bilefeldu v letih 1962–1964. Dr. Oskar Kaltenegger knjige ni imel. Prva izdaja je bila hitro razprodana, druga pa je bila namenjena le znanstvenim zavodom, pa še to na posebno dovoljenje nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu. Knjigo je želel poslati dr. Tonetu Ferencu, saj bi ga po njegovem gotovo zanimala. V njej bi našel še več takšnih Oskarjev, kakršen je bil sam. S tem je mislil na ljudi s sorodnimi pogledi na vojni čas.

Dr. Oskar Kaltenegger je kar dobro znal slovensko in je še v svojih poznih letih prebiral različno gradivo, ki mu ga je pošiljal dr. Tone Ferenc. Brez slovarja kdaj pa kdaj ni mogel, a vendarle. Slovenščine se je bil učil v rojstnem Kamniku, tako je pripovedoval, in na gimnaziji na cesarsko-kraljevi-terezijanski akademiji na Dunaju. Tam je slovenščino dvakrat na teden poučeval dr. Franc Vidic, uradnik slovenske izdaje državnega uradnega lista (Reichsgesetzblatt). Pouk je bil za učence s Primorskega in Kranjskega. Razredni starešina je bil dr. Leonid Pitamic, pozneje naš poslanik v ZDA in univerzitetni profesor. Dr. Vidica pa se Kaltenegger spominja tudi kot prevajalca in prešernoslovca. Ko se je začela vojna je bil dr. Vidic že v pokoju. Živel je v Kamniku. Med vojno je bil tudi tolmač na deželnem svetu v Kamniku. Kaltenegger ga je, ko je bil na Bledu, večkrat obiskal, in ga je priporočil tudi dr. Doujaku na pokrajinski vladi v Celovcu. Le da tudi Doujak pri gestapu ni imel velikega vpliva.

Na Bled je Kalteneggerja vezalo tudi sorodstvo po njegovi stari materi. Zagrebška plemenitaša Guido in Oskar Pongratz, ki sta si postavila na Bledu konec 19. stoletja počitniški vili.

Kaltenegger osebnih spominov ni napisal, čeprav so ga k temu nagovarjali. Misel nanje je nenehno prelagal na prihodnost in zares je škoda, da je ni uresničil, saj bi tako lahko spoznali njegove nazore in prepričanja o življenju v stari Avstriji med prvo vojno in še posebej v nacističnem obdobju. Za zdaj nam je o tem znanega le nekaj malega iz njegovega dopisovanja s prijatelji, dr. Jankom Goliasom in drugimi, predvsem planinci, ter, kot omenjeno, iz osebnih stikov z njim.

Navedimo na kratko nekaj njegovih pogledov na zgodovino, na tedanje politične razmere. Kaltenegger je bil »kranjski Nemec in je to povsod poudarjal. Bil pa je tudi evropejec. Kar zadeva nemški rod, se je prišteval k avstrijskemu. Iz njegovih misli bi lahko sklepali, da je bil privrženec zedinjenja Avstrije z Nemčijo, vendar je politika leta 1918 to preprečila. Do tega je prišlo leta 1938 – le da Hitler ni želel enotne Avstrije pod enotno avstrijsko vlado, marveč je bila ta razcepljena na osem »gauov«, ki so bili neposredno podrejeni Berlinu. Tam pa so vladali nasilniki, ki niso bili sposobni najti pravega mesta Nemčije v svojem sosedstvu z drugimi evropskimi velesilami. Kaltenegger je pričakoval, da bo nova, povojna Evropa miroljubna, brez mejnih sporov, da bo opustila ostarelo ošabnost do narodnostnih manjšin. Na to bi bilo treba pozabiti, saj je stara Avstrija naredila že toliko napak, vse do predolgega varuštva nad drugimi narodi, katero je nujno pripeljalo do razpada starega cesarstva. Vendar se Slovenci v tem kaosu niso najbolje znašli.

Dr. Oskar Kaltenegger sicer nenehno poudarja svoje globoko prepričanje proti nasilju, proti nasilnim reševanjem evropskih problemov, hkrati trdi, da je v obeh vojnah opravil svojo dolžnost in da je zato dobil odlikovanja; vendar kaže, da s tem ni mislil na vojaška odlikovanja, marveč na priznanja, ki jih je bil deležen zaradi svojega prepričanja, ki ga je gojil proti nasilju. Pri tem je še posebej poudaril priznanje, ki mu ga je dal dr. Tone Ferenc.

Kaltenegger pa je tudi sam izrekel osebno priznanje dr. Ferencu in nekaterim avstrijskim zgodovinarjem, ki odklanjajo pavšalne sodbe o vojnem času, o dobi nacizma, češ, saj mladina dandanes ne verjame več, kar pogosto piše v učbenikih, in odklanja kategorično miselnost. Po njegovem je soditi le po dejstvih. Tako je, je trdil Kaltenegger, celo v Jugoslaviji, kjer so imeli nemalo grenkih izkušenj v zadnji vojni.

V pismu, ki ga je pisal z Dunaja, dne 22. januarja 1972, pa pravi, da to ne velja za starejšo generacijo, marveč za mlade, ki razmišljajo po zgodovinskem gradivu in ne čustveno, po napisih. Žal, so takšni nazorji še zaznavni na strani oblasti in politike.

Kaj pa misli naša zgodovina o tem?

Zgodovina ne sme biti služkinja politike, so rekli jugoslovanski zgodovinarji na enem od svojih zadnjih kongresov. So odločno proti nacionalnemu romantizmu, nesprejemljivim temam in polresnici. Zgodovino je treba sprejemati takšno, kot je bila, pa čeprav gre za našo neposredno preteklost. V zadnjem času se že kaže vse več kritičnega duha tudi v naši zgodovinski znanosti. Ali ne razmišlja Kaltenegger podobno?

V nekem svojem pismu je zapisal, da so leta 1970 mlajši profesorji prava v Linzu, učenci pravnikar Jedličke, zahtevali, da samo članstvo v NSDAP ne bi smelo biti razlog za moralno obsodbo. Treba je temeljiteje moralno razložiti in upoštevati številne druge okoliščine v tedanji Nemčiji, kadar se jo izreka. Mi pa povejmo, da je takrat Kaltenegger bil star že čez osemdeset let in po smrti svoje žene (marca 1972) zelo osamljen.

Navedimo še njegove besede o Titu: »Danes si želim, da bi maršal Tito še dolgo živel, v korist evropskega miru. Njegov program naj bi ne zadovoljil le kulturnih dobrin velikih narodov, temveč tudi potrebe manj razvitih. Dokler se ne bodo današnji kulturni razponi vsaj za silo zravnali na celini, ni misliti na opustitev velike oboroževalne tekme.«

Tako je dr. Oskar Kaltenegger v Münchnu zapisal januarja 1972.

VIRI

- Pisma dr. Oskarja Kalteneggerja dr. Goliasu: München, 1970; Dunaj 22. januarja in 13. junija 1971; Grundlsee 1971; München 17. januarja in 9. decembra 1972.
- Pogovori in srečanja med dr. Oskarjem Kalteneggerjem in dr. Jankom Goliasom.
- Dr. Tone Ferenc: Kranjski zbornik 1980, str. 101 in 102.
- Dr. Miha Potočnik, Stane Hribar, Evgen Lovšin: Triglav – gora in simbol, Ljubljana 1979, str. 382.
- Pismo dr. Oskarja Kalteneggerja ženi dr. Mihe Potočnika z dne 4. aprila 1942.
- Pismi dr. Paula Kalteneggerja dr. Francetu Avčinu z dne 16. junija 1976, in Ilse v. Borch (hčere dr. Oskarja Kalteneggerja in žene nemškega tiskovnega atašeja med vojno v Rimu) dr. Mihi Potočniku, z dne 24. junija 1976.
- Omenjena pisma hranita dr. Janko Golis, Ljubljana in dr. Miha Potočnik, Ljubljana.

POPRAVEK

Prosim, da v zvezi s člankom mag. Irene Mrvič Primer Janeza Marna-Črtomira Mraka, Borec, letnik XL, januar 1988, str. 117, objavite naslednje: Ob uporabi moje knjige Zapadno-dolenjski odred (Dolenjski puntarji), Založba Borec, Ljubljana 1985, mag. Irena Mrvič ni upoštevala opozorila na strani 292, zaradi tega je napak tolmačila moje pisanje. To jo je zapeljalo v trditve, ki so netočne in jih ni v omenjeni knjigi.

Velimir Krašovec-Igor
Ljubljana

PISMO

Spoštovana tovarišica Štrajnarjeva,

Ne vem, če nisem prepozen, vseeno Vam pošiljam zaželeni prispevek. Po mojem bi ga lahko objavili pod nekoliko bolj skromnim naslovom: Iz pomenka v TV Ljubljana, ker je v bistvu tudi tak. Nekaj podatkov in misli. Govorjena in pisana beseda sta dve stvari, tako da začenjam počasi že dvomiti o pravilu, da naj pišeš kakor govoriš. Ko govoriš, ti pomagajo oči, roke, njihovi gibi, nasmeh, ki je večkrat pomenljiv kot podtekst, iskanje prave besede, ki o njem priča obraz, da, celo zadrega in nerodnost pri tem daje pripovedi svojo mikavnost in včasih tudi poseben čar. Zategadelj le nerad prebiram, kar sem govoril. Že od nekoč, ko sem bil še poslanec, pa so nam pošiljali v pregled prispevke k debati (še sreča, da je bilo takrat debate bolj malo), sem hudo slabe volje in poklapan, ko zagledam svojo govorjeno besedo na papirju. Vso samotno, oskubljeno, brez vsega tistega, kar je besedi, ko še ni bila na papirju, pomagalo do besede.

18. X. 1988

Matej Bor

